

**19. YÜZYIL' DA ANADOLU'DA SALGIN HASTALIKLAR (VEBA,
KOLERA, ÇİÇEK, SITMA) VE SALGIN HASTALIKLARLA
MÜCADELE YÖNTEMLERİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
Tarih Anabilim Dalı
Yakınçağ Tarihi Programı**

Öğrenci: Fatma YILDIZ

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ

Yrd. Doç. Dr. Durmuş AKALIN

**Temmuz 2014
DENİZLİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans programı öğrencisi Fatma YILDIZ tarafından Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ ve Yrd. Doç. Dr. Durmuş AKALIN yönetiminde hazırlanan "19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (veba, kolera, çiçek, sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri" başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 01.07.2014 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Başkanı
Doç. Dr. Mithat AYDIN

Jüri
Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT

Jüri-Danışman
Yrd. Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Jüri
Yrd. Doç. Dr. Kemal DAŞCIOĞLU

Jüri
Yrd. Doç. Dr. Selim PARLAZ

Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 04.07.2014 tarih ve 14/17.... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

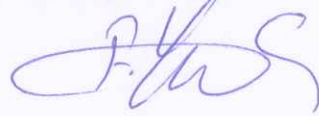

Prof. Dr. Turhan KAÇAR
Enstitü Müdürü

Etik Sayfası

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

İmza
Öğrenci Adı Soyadı

Fatma YILDIZ

ÖNSÖZ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi ve ekonomik yönden bunalımda olduğu bir dönemdir. Uzun süren ve mağlubiyetlerle neticelenen savaşlar, devleti ve halkı büyük bir girdaba sürüklemiştir. Savaşlarda cepheden cepheye sevk edilen askerler hastalığı yayarken, kaybedilen topraklardan Anadolu'ya göç eden yüz binlerce muhacir de hastalığın taşıyıcısı olmuşlardır. Ekonomik koşullar, fakirlik, kıtlık, açlık, barınma sorunları, şehir ve kasabadaki yerleşim problemleri, salgın hastalıkların etkisini bir kat daha arttırmıştır. Siyasi, askeri, ekonomik cephedeki gerileme ile Osmanlı toplumunda hastalıklarla ilgili cehalet, 19. yüzyıl Anadolu'sunda hastalıkları bir kâbusa dönüştürmüştür. Devlet bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek için büyük bir gayret göstermesine karşın gerek tıbbi gerek ekonomik yetersizlikler bu mücadeleyi oldukça zayıflatmıştır. Bunlara ek olarak halkın hastalıklara yaklaşımındaki olumsuz etki resmi makamlarının icraatlarını etkisizleştirmiştir. Ayrıca bürokrasideki hantallığın da bu sürece olumsuz katkı sağladığı kesindir. Her şeye rağmen merkezi hükümet ve mahalli yetkililer zaman zaman afete dönüşen salgınlarla mücadele konusunda azimli davranmışlardır.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, veba, kolera, çiçek, sıtma gibi salgın hastalıkların tanımı, belirtileri, kısa tarihçesi, yayılma alanları, salgınlardaki ölü sayıları, dünyaya ve 19. yüzyıla kadarki zaman diliminde Osmanlı Devleti'ne etkileri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde, 19. yüzyıl'da veba, kolera, çiçek ve sıtma salgınlarının Anadolu'da görüldüğü yerler, hastalıkların görülme sıklıkları, salgınların yoğunlaştıkları alanlar ve salgının neticeleri üzerine yoğunlaşmıştır. Üçüncü bölümde ise, salgınlara karşı halkın tutum ve davranışları, halkın bilinçlendirilmesi yolunda atılan adımlar, salgınlara başa çıkmak için Anadolu'nun hastalık görünen yerlerine hekim, eczacı, aşıcı tayinleri, karantinanın tanımı ve karantina önlemleri, salgınların toplu mekanlarda yayılma oranının yüksek olması hasebiyle okullarda sağlık kontrolünün yapılması ve okulların tatil edilmesi, aşı gönderilmesi ve halka ücretsiz ilaç dağıtılması, yiyecek maddelerinin korunması, bozuk yiyeceklerin yasaklanması ve gıda yardımları hakkında bilgiler verilmiştir.

Bu çalışma yapılırken pek çok kurum ve kişilerden yardım alınmıştır. Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Projesi birimi tarafından SOBE027 numaralı proje

olarak desteklenmiştir. Tezimi hazırlarken bana yol gösteren, çalışmalarımı sabırla takip eden, desteğini hiç esirgemeyen, fikirlerinden yararlandığım, değerli danışman hocam Prof. Dr. M. Yaşar Ertuş ile değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Durmuş Akalın'a teşekkürlerimi arz ederim. Çalışmalarımız esnasında yardımlarını esirgemeyen Eskişehir Osmangazi Üniversitesi hocalarımdan Doç. Dr. Mehmet Topal ve diğer hocalarıma ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, tezimi yaparken maddi manevi her türlü yanımda olan ve tez sürecinde kahrımı çeken değerli aileme sonsuz teşekkürlerimi arz ederim.

ÖZET

19. YÜZYIL'DA ANADOLU'DA SALGIN HASTALIKLAR (VEBA, KOLERA, ÇİÇEK, SITMA) VE SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

Yıldız Fatma

Yüksek Lisans Tezi

Tarih Anabilim Dalı

Yakınçağ Tarihi Programı

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş

Yrd. Doç. Dr. Durmuş Akalın

Temmuz 2014, 107 Sayfa

Tarih boyunca veba başta olmak üzere, kolera, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklar devletleri, toplumları ve insanları derinden etkilemiştir. Özellikle kıtalar arası geçiş güzergâhında bulunan Anadolu ilk çağlardan itibaren hem Avrupa hem Asya kökenli salgın hastalıklara maruz kalmış bir bölgedir. Bulaşıcı hastalıklar tüccarlar, hacılar ve ordular aracılığıyla neredeyse tarihin her döneminde Anadolu'yu mesken tutmuştur. Salgınların Anadolu'yu esaret altına aldığı dönemlerden biri de 19. yüzyıldır. Osmanlı Devleti'nin siyasi, ekonomik ve demografik olarak büyük bir bunalım içinde olduğu bu yüzyılda veba, kolera, sıtma ve çiçek hastalıkları Anadolu'nun hemen her tarafında büyük can ve mal kaybına yol açmıştır. Devlet, salgınları önlemek için dünya ile eş güdüm içinde karantinadan ilaç teminine; hekim, eczacı ve aşıcı tayininden hastalığa yol açan ortamın sıhhi teminine kadar birçok konuda önlemler almaya çalışmıştır. Osmanlı toplumundaki hastalık algısı, salgınlarla mücadele sürecini olumsuz etkilemiş olsa da Osmanlı hükümeti hem halkı bilinçlendirmek hem de idari ve sıhhi tedbirler olarak salgın hastalıkların etkilerini en aza indirmek için büyük bir çaba göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, salgın hastalık, veba, kolera, sıtma, çiçek, karantina.

ABSTRACT

EPIDEMICS IN ANATOLIA AT 19TH CENTURY (THE PLAGUE, THE COLERA, THE CHICKEN POX AND THE MALARIA) AND METHODS OF STRUGGLES AGAINST EPIDEMICS

Yıldız Fatma
Master Thesis
History Department
Modern Age History Programme
Adviser of Thesis: Prof. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş
Yrd. Doç. Dr. Durmuş Akalın

July 2014, 107 Pages

Throughout the history epidemics such as Plague, Malaria, Cholera and Chicken Pox affected both people and the states deeply. Anatolia where lays on the ways of transmission between the continents, was exposed to epidemics coming from both Asia and Europe from the ancient times. Epidemics came to Anatolia via the merchants, armies and pilgrims in every age of history. One of these ages when epidemics captured Anatolia was 19th century. The Plague, the Colera, the Malaria and the Chicken Pox caused many deaths and loss of property in Anatolia as the Ottoman Empire experienced crisis in politics, economy and demographics at that time. The state tried all the solutions such as quarantinas coordinated with the World states, medication recruitment, investment of doctors, chemists and vaccinators, and the recruitment of the medical conditions which caused epidemics to prevent epidemics. Although the Ottoman Empire citizens' illness perception affected the battle against the diseases badly, the state expended a great energy both to raise awareness of the citizens and to reduce the effects of the epidemics by taking political and medical precautions.

Key Words : Anatolia, the Plague, the Malaria, the Cholera , The Chicken Pox , epidemic, quarantine

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLARIN (VEBA, KOLERA, ÇİÇEK, SITMA) ORTAYA ÇIKIŞI VE ETKİLERİ

1.1. Veba ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları	7
1.2. Kolera'nın Ortaya Çıkışı ve Yayılma Alanları	18
1.3. Çiçek Hastalığı ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları	24
1.4. Sıtma Hastalığı ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları	26

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL'DA ANADOLU'DA SALGIN HASTALIKLARIN GÖRÜLDÜĞÜ YERLER

2.1. Veba'nın Görüldüğü Yerler	29
2.2. Kolera'nın Görüldüğü Yerler	37
2.3. Çiçek'in Görüldüğü Yerler	50
2.4. Sıtma'nın Görüldüğü Yerler	55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

3.1. Halkın Bilinçlendirilmesi	61
3.2. Hekim, Aşıcı ve Eczacı Tayinleri	66
3.3. Karantina	74
3.4. Okullarda Sağlık Kontrolleri ve Okulların Tatil Edilmesi	84
3.5. Aşı Gönderilmesi ve Halka Ücretsiz İlaç Dağıtılması	86
3.6. Aşılama Faaliyetleri	90
3.7. Yiyecek Maddelerinin Korunması, Bozuk Yiyeceklerin Yasaklanması ve Gıda Yardımları	91
3.8. Diğer Yöntemler	93
SONUÇ	97
KAYNAKLAR	99
ÖZGEÇMİŞ	107

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

A.MKT	Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri
A.MKT.MHM	Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî (Odası) Belgeleri
A.MKT.MVL	Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler
A.MKT.UM	Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler
A.Ü	Atatürk Üniversitesi
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
B.O.A	Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri
BEO	Bâb-ı Âlî Evrak Odası
C.AS	Cevdet Askeriye
C.ML	Cevdet Maliye
C.SH	Cevdet Sıhhiye
DH.MKT	Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî
HAT	Hatt-ı Hümâyûn
HR.MKT	Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Belgeleri
İ.DH	İrade - Dahiliye
İ.HUS	İrade Hususi
İ.ŞD	İrade - Şûrâ-yı Devlet
MF.MKT	Maarif Nezâreti Mektubî Kalemî
MVL	Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri
ŞD.ML	Şûra-yı Devlet Maliye
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât
Y.PRK.BŞK	Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti
Y.PRK.SH	Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı
Y. PRK. MŞ	Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı
Y.MTV	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı
Y.PRK.PT	Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı

GİRİŞ

Salgın hastalıklar tarih boyunca dünyanın her yöresinde devletlerin, milletlerin ve insanların hayatlarını derinden etkilemiştir. Hastalıkların tarihini dikkate almadan sosyo-ekonomik, siyasal, kültürel, dinsel, kırsal ve şehir tarihi yazmak, gündelik yaşamı veya savaşı anlatmak oldukça zordur.

Salgın hastalıklardan veba, ölümcül ve salgın bir hastalıktır. Bu salgın dünya çapında çok eski zamanlardan 18. yüzyıla kadar etkisini sürdürmüştür. Salgınlar gerek ticaret yolları sebebiyle, gerek savaşlar nedeniyle kıtalararası yayılma göstermiştir. Özellikle Avrupa'da kara ölüm ismiyle anılan veba pek çok insanın ölümüne sebebiyet vermiş, 14. yüzyılda Avrupa nüfusunun üçte birini yok etmiştir. Vebadan ölenlerin çokluğu yüzünden ölümlerin defnedilememesi ve denize atılarak ortadan kaldırılmış olmaları bile salgınların vehametini gösterme açısından yeterlidir. Hayatta kalanların yaşamlarını hiçbir zaman eskisi gibi olmamış ve insanlar büyük bir travma ve korku içinde yaşamak zorunda kalmışlardır. Hastalık ve savaşların ekonomik yükü ise hayatı daha zorlaştırmış ve özellikle kırsal kesimde büyük isyanlara yol açmıştır.

Vebanın nasıl ortaya çıktığı ve nasıl yayıldığına dair akılcı izahlar geliştirilemediği için birçok hurafe üretilmiştir. Bunlardan en dikkat çekicisi Yahudilerin suçlanmasıdır. Hıristiyan din adamları diğer doğal felaketlerde olduğu gibi salgın hastalıkları da Tanrı'nın gazabı olarak açıklamışlar ve günahkâr insanlığın mutlaka kiliseye sadakatlerini gözden geçirmelerini ve günahlarından dolayı tövbe etmelerini öğütlemişlerdir. Veba Avrupa'da olduğu kadar İslam ülkelerinde de etkili olmuş ve benzer etkilere yol açmıştır.

18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan, veba kadar etkili olan başka bir salgın da kolera'dır. Kolera hastalığı, Hindistan'da Ganj Nehri'nde zuhur etmiş ve daha sonra ticaret yolları ve Hindistan'dan Hicaz'a gelen hacılar vasıtasıyla tüm dünyaya yayılmıştır. Pandemi halini alan bu salgınlarla pek çok insan hayatını kaybetmiştir. Avrupa'da, bu salgınlara karşı bazı tedbirler alınsa da, bu yeterli olmamıştır. Bu salgınların kaynağı üzerinde durarak uluslararası konferanslar yapmışlardır. Avrupa, bu salgınların Osmanlı Devleti üzerinden yayıldığını Osmanlı devlet yöneticilerine dikte ettirmesiyle devlet üzerinde bir baskı oluşturmuştur. Bu yüzden Osmanlı Devleti, hem dış baskılarla hem de tebasının sağlığı için gerekli tüm önlemleri almaya çalışmıştır.

Dünyayı ve Avrupa'yı etkileyen bir diğer salgın hastalık da çiçek hastalığıdır. Bu hastalık da eski çağlardan beri bilinmektedir. Genellikle çocuklarda görülmüştür. Çocukken çiçek hastalığına yakalanmış bir kişi ömür boyu bu hastalığın izlerini yüzlerinde taşımak zorunda kalmıştır. Çiçek hastalığından ölümler de meydana gelmiştir. Bu ölümlerle başa çıkmak için Türkler, çiçek aşısını çocuklara uygulamışlardır. Bu aşığı bilmeyen Avrupalılar ise, Osmanlı topraklarında görev yapan bir İngiliz elçisinin eşi Lady Mary Wortly Montegu vasıtasıyla aşığı tanımışlardır.¹

Sıtma salgınları da aynı diğer salgınlar gibi birçok insanın ölümüne yol açmıştır. Sıtma salgınıyla mücadele için de sıtma ilaçları kullanılmıştır. Ancak yine de sıtma salgınları görülmüş ve kimi yerlerde kuvvetli bir şekilde hissedilmiştir. Ne var ki sıtma, veba ve kolera gibi yıkıcı etkiler doğurmamıştır.

Dünyayı ve Avrupa'yı bu denli etkileyen salgınların, Osmanlılara da büyük yıkım ve felaket getirdiği bilinmektedir. Osmanlı toplumunda salgın hastalıklar, pek çok insanın ölümüne sebebiyet vermiştir. Ticareti olumsuz etkilemiş ve vergi gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Ayrıca halkın, hastalıklı kişileri ve yerleri terk etmesi salgının diğer yerlere yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Bulaşıcı hastalıklar demografik yapıyı etkilemiş ve göçlere yol açmıştır. İnsanlar hastalıklar sebebiyle yerlerini yurtlarını terk ederken geride yalnızca hatıralarını bırakmışlardır. Diğer taraftan toplumun salgınların görüldüğü yerlerden kaçması toprağın işlenmemesine neden olmuş, tarımın ve ticaretin yapılamamasını beraberinde getirmiştir. Salgınların yayılmasında sadece iç göçler değil; aynı zamanda Kafkaslardan ve Balkanlardan yapılan göçler de etkili olmuştur. Örneğin, Kafkaslardan göç eden Çerkeslerin, açlığın getirmiş olduğu halsizlikle hastalığa yakalanmaları daha da artmıştır. Bu yüzden Çerkesler arasında yaygın olan salgın hastalıklar, göç ettiği yerlerdeki insanlara da bulaşmış ve insanların kitleler halinde ölümüyle sonuçlanmıştır.

Salgınlar sadece sivil halk üzerinde değil askerler üzerinde de olumsuz bir etki bırakmıştır. Bu durum savaşların kaybedilmesi veya kazanılmasında rol oynamıştır. Şöyle ki, salgın zamanlarında yapılan savaşlarda askerlerin salgınlara yakalanması en çok görülen olaylardandır. Salgınlar askerlerin moralini azaltmış ve direncini kırmış nihayetinde savaşların kaybedilmesine yol açmıştır.

¹ Lady Montegu'nun Edirne'den 1 Nisan 1717 tarihinde Sarah Chiswell'e yazmış olduğu mektuptan anlaşılmaktadır. Bkz. Lady Montegu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, Çev: Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık, s. 66-67.

Osmanlı Devleti, bütün bu salgın hastalıkların doğurduğu sonuçlara karşı bir takım önlemler almıştır. Bu önlemlerin başında halkı salgınlara karşı bilinçlendirmek, salgınların çıktığı yere hekim, eczacı, aşıcı tayin etmek, aşı ve ilaç göndermek, okulları tatil etmek, karantina uygulamasına başlamak, hastalığa neden olan yiyecek ve içecekleri yasaklamak gibi önlemler gelmektedir.

Tıp, eczacılık ve sağlık tarihi gibi konular üzerinde uzun zamandan beri araştırmalar yapılmış ve buna paralel olarak da zengin bir literatür ortaya çıkmıştır. Özellikle son zamanlarda üniversitelerde tıp tarihi üzerine kurulan anabilim dallarının sayısının artması ve buralarda akademik çalışmaların fazlaşması hastalık tarihi ve sağlık kurumlarına olan ilginin çoğalmasına yol açmıştır. Osmanlı tıp tarihi ve Osmanlı Devleti'nde görülen hastalıkların tarihi de bu ilgiye mazhar olmuş konuların arasındadır.

19. yüzyıl Osmanlı Anadolu'sundaki salgın hastalıklar konusunda arşiv belgeleri kapsamlı bilgiler içermektedir. A.MKT (Sadâret Mektubî Kalemî Belgeleri), A.MKT.MHM (Sadâret Mektubî Kalemî Mühimme Kalemî Odası Belgeleri), A.MKT.MVL (Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Vâlâ Yazışmalarına Ait Belgeler), A.MKT.UM (Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilayet Yazışmalarına Ait Belgeler), BEO (Bâb-ı Âli Evrak Odası), C.AS (Cevdet Askeriye), C.ML (Cevdet Maliye), C.SH (Cevdet Sıhhiye), DH.MKT (Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî), HAT (Hatt-ı Hümâyûn), , HR.MKT (Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemî Belgeleri), İ.DH (İrâde - Dahiliye), İ.HUS (İrade Hususi), İ.ŞD (İrâde - Şûrâ-yı Devlet), MF.MKT (Maarif Nezâreti Mektubî Kalemî), MVL (Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri), ŞD.ML (Şura-yı Devlet Maliye), Y.PRK.ASK (Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzât), Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti), Y.PRK.SH (Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Maruzâtı), Y. PRK. MŞ (Yıldız Perakende Evrakı Meşihat Dairesi Maruzatı), Y.MTV (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), Y.PRK.PT (Yıldız Perakende Evrakı Posta Telgraf Nezareti Maruzatı) gibi kodlamalar içinde bulunan belgelerde salgın hastalıklar ve alınan tedbirlerle ilgili bilgiler bulunmaktadır. Bunlar içinde özellikle DH. MKT (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî) belgeleri, devletin işlerinde nasıl bir durumla karşı karşıya kaldığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu yüzden belgelerde Osmanlı Devleti'nin işleri hususunda salgın hastalıklara dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Dolayısıyla Osmanlı Arşivi, salgın hastalıkların Anadolu'da seyrini görmek açısından kıymetli bilgiler sunmaktadır. Tezimiz bu belgelere dayanır.

Osmanlı tarihi kronikleri de salgınlara ilişkin bilgiler veren birincil kaynaklardandır. Ahmet Cevdet Paşa'nın Tarih-i Cevdet, Selânikî Mustafa Efendi'nin

Tarih-i Selânikî (1596-1600), Şeyhi-zâde Seyyid Esad Efendi'nin *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi Zeyl ve İlaveleriyle)* gibi eserler bunlara örnektir.

Osmanlı dönemi tıp tarihi çalışmalarında hem hastalıklar hem de hastalıklara dair kavram ve terimler üzerine de azımsanmayacak çalışmalar yapılmıştır. Tıp terimleri üzerine modern anlamda birçok sözlük vardır. Örneğin, Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural'ın hazırlamış olduğu *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü* bunların başında gelmektedir. Bu sözlüklerin öncüleri sayılabilecek Osmanlı erken dönemine dair çok sayıda tıp sözlüğü bulunmaktadır. Bunların bir kısmı yayınlanmıştır. Kazım Köktekin'in hazırladığı "Hazâinü's-Saadât'ta Geçen Tıp Terimleri" adlı çalışması ve Şaban Doğan'ın yayımladığı "15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrabâdîn'in Istılah Lugati" bu sözlüklerden bazılarıdır.

Genel anlamda Osmanlı Devletinin sağlık hayatıyla ilgili ansiklopedik mahiyette yayınlar da bulunmaktadır. Akademik bir heyetin hazırlamış olduğu, editörlüğünü Coşkun Yılmaz ve Necdet Yılmaz'ın yapmış olduğu *Osmanlılarda Sağlık* isimli iki ciltlik eser bu açıdan örnek bir çalışmadır.

Hastalıklarla ilgili olarak 17. yüzyıl Osmanlı toplumuna dair hemen her konuda zengin bilgi veren Evliya Çelebi Seyahatnamesi hastalıklar için de muazzam bir hazinedir. Evliya'nın değindiği, anlattığı hastalıklar ve hastalıklara ilişkin gözlemler üzerine birçok makale kaleme alınmıştır. Bunlardan M. Yaşar Ertaş ve Kağan Eğnim'in hazırladığı "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar" adlı çalışma kapsamlı bir makale olarak dikkati çekmektedir.

Eskiçağlardan bu yana dünyada ve Avrupa'da ortaya çıkan salgınlar üzerine birçok araştırma yapılmıştır. Çalışmaların nitelikleri çeşitlilik göstermektedir. Bu çalışmaların bir kısmı yalnızca bir salgın hastalık üzerine yazılmış bir kısmı ise, çok sayıda salgını ihtiva eden genel bir salgın tarihi özelliğinde planlanmıştır. Yine bazı salgınlar, dönemsel veya bölgesel bir incelemenin konusu olduğu gibi çok sayıdaki kitap veya makale ise bir şehir, bölge veya ülkedeki bir veya birden fazla salgının tarihini ihtiva etmiştir. Tüm bu çalışmalar için zengin bir liste hazırlanabilir. Ancak burada özellikle tez yazımında yararlandığım çalışmalardan bazılarını örnek göstermek istiyorum. Daniel Panzac'ın "Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)", Mesut Ayar'ın "Osmanlı Devleti'nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)" gibi kitaplar Osmanlı'da ortaya çıkan, sadece bir hastalık üzerine yapılmış çalışmalardır. Nuran Yıldırım da salgın hastalıklar üzerine araştırmalar yapmış ve aşağıda verilen çeşitli konularda makaleler yazmıştır. Mesela, Nuran Yıldırım'ın "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları",

“Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, “Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezük”, “2. Abdülhamit Döneminde Fahri Eczacıbaşılık”, “1894’ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi” gibi makaleleri bunlardan birkaçıdır. Devletin almış olduğu tedbirlerden karantina konusunda ise, Gülden Sarıyıldız’ın “Karantina”, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri” ve Nursal Kumaş’ın “Bursa’da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)” isimli makaleleri bulunmaktadır. Hikmet Özdemir’in *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918* isimli eseri ise salgınlara ve salgınlarla gelen ölümler üzerine önemli bilgiler veren kitaplardandır. Bunun yanında Orhan Kılıç’ın *Eskiçağ’dan Yakınçağ’a Genel Hatlarıyla Dünya’da ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar* isimli eseri de bulunmaktadır.

Bir de ulusal veya uluslararası düzeyde yapılan şehir sempozyumları, sempozyum yapılan yörelerde zuhur eden salgınlar hakkında bilgi vermektedir. Örneğin, Nedim İpek’in *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*’de sunmuş olduğu “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, İbrahim Özcoşar’ın *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu*’nda sunmuş olduğu “19. Yüzyılda Mardin Nüfusu” ve Oya Dağlar’ın *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I 6-7-8 Eylül 2006*’da sunmuş olduğu, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele” isimli makaleler bunlardan birkaçıdır.

Keza şehir tarihi kitapları da bu konuda bize bilgiler sunmaktadır. Örneğin, İbrahim Yılmazçelik’in *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790- 1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo- Ekonomik Yapı)*, İhsan Güneş, Kemal Yakut’ın, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Eskişehir (1840- 1923)*, Rauf Beyru’nun *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, Suzan Albek’in, *Dorylaion’dan Eskişehir’e*, Mevlüt Oğuz’un, *Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu (M.Ö. 5500 – M.S. 1920)*, Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar’ın *Edirne’nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, Hüdayi Şentürk, “Osmanlılar Döneminde Sakarya”, *Sakarya İli Tarihi* gibi eserler bunlardan bazılarıdır.

Hastalıkların tarihi üzerine yayınlanmış bu araştırma eserler, Osmanlı Devleti’nin sosyal, ekonomik, demografik yapısına ışık tutmaktadır. Buna karşın yukarıda özetlendiği gibi çalışmaların büyük kısmı ya yalnızca veba, kolera gibi bir hastalık üzerine ya da bir şehir ve kasaba ölçeğinde salgın hastalıklara odaklanmışlardır. Bu çalışma ise 19. yüzyıl Anadolu’sundaki hastalığın dönemsel ve salgın haritasını çıkarmak gayretiyle başlamıştır. Konuyla ilgili arşiv belgesi, gazete v.b çok zengin kaynaklar bulunmasına karşın tezin çerçevesi sınırlandırılmak zorunda kalmıştır.

Arşiv belgelerine dayalı bir çalışma amaçlanmıştır. Seçici davranılarak tez planına uygun belgelere dayanarak oluşturulmuştur. Yine bütün hastalıklar değil yüzyıl boyunca öne çıkan veba, kolera, çiçek, sıtma hastalıkları incelenmiştir. Çalışmada grafikler, tablolar ve hatta haritalar oluşturulması düşünülmese de rağmen metne bunlar konulmadı. Çünkü elde edilen veriler doğrultusunda vilayetlerde ölüm oranları farklılık gösterdiği için okuyucuyu yanlış yönlendirebileceği endişesi, konulmamasının nedeni olmuştur.

Daha önce yapılan çalışmalarda 19. yüzyıl Anadolu'sunda görülen veba, kolera, çiçek, sıtma gibi salgınlara ilişkin, bir bütün olarak çalışma bulunmadığından bu yöndeki eksiklik bu çalışma ile giderilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, bu tezde Anadolu'da yüzyıl boyunca ortaya çıkan salgın hastalıkların hangi tarihlerde ve nerelerde ortaya çıktığı, hangi bölgelerde daha yoğun görüldüğü, salgınların ne gibi sonuçlara yol açtığı, devletin ve halkın salgınlara karşı nasıl bir tutum sergilediği ve devletin salgınlara karşı ne gibi önlemler aldığı gibi sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLARIN (VEBA, KOLERA, ÇİÇEK, SITMA) ORTAYA ÇIKIŞI VE ETKİLERİ

1.1. Veba ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları

Ortaçağ'da Avrupa'da veba hastalığı, "kara ölüm" ismiyle anılırken² İslam dünyasında ve Osmanlı toplumunda "taun" veya "veba" olarak adlandırılmıştır. Veba öldürücü her türlü salgın hastalığı ifade ederken, taun "hıyarcıklı veba"nın karşılığı olarak kullanılmıştır.³ Hastalığın tanımı yapılırken "her taun, vebadandır, fakat her veba taun değildir"⁴ yaklaşımı ortaya konmuştur. Hastalığın salgın hali ise "veba-yı müstevlî" ibaresi ile karşılık bulmuştur. Türkçe tıp kitaplarında vebanın bir salgın hastalık olarak tanımı çok eski tarihlere gitmektedir. Bu hastalığa aynı sözlükte hem taun hem de veba denilmektedir.⁵

Araştırmalarla veba hastalığının hem tarihsel süreci hem de hastalık özellikleri tüm yönleriyle ortaya konulmuştur. Hastalığın sebepleri, seyri, belirtileri, çeşitleri, tedavisi tıp tarihçileri tarafından etraflıca değerlendirilmiştir. Modern araştırmalara göre, veba iki türdür. Birincisi, yabani kemirgenlerdeki (fare vb.) burgusların⁶ insanları ısırması sonucu oluşan *hıyarcıklı veba*dır. Bu veba türünün belirtileri rahatlıkla gözlenebilir. Hastada önce siyahımsı bir leke meydana gelir, ardından koltuk altlarında, boyunda veya kasıklarda oluşan yumurtaya benzer şişlikler takip eder. Veba bulaşmış kişinin ölmeden önce idrarı, teri, tükürüğü ise çok kötü kokar. Nihayetinde de hıyarcıklı vebaya yakalanan kişilerin yarısından fazlası ölür.⁷ Bu veba, genellikle rutubetli aylarda daha sık görülür. En çok yayılma ortamları ise, nadir temizlenmiş veya hiç temizlenmemiş halı ve elbiseler, evler, nadasa bırakılmış tarlalar, çöplükler veya depolardır.⁸

² Behiç Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayınları, Ankara 1974, s. 614.

³ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatı", *İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı*, İstanbul 1953, s. 94. Ayrıca bkz; Latif Armağan, a.g.m, s. 907.

⁴ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, T.T.K Basımevi, Ankara 2010, s. 22.

⁵ Taun/Vebâ (Ar.): "veba, salgın hastalık", "Bu maraza taun dirler. Vebâ oldur kim hemân nefesden ciger-bend âleti agular. Kan tükürür, helâk olur." Bu terim, 14. yüzyılın sonu ve 15. yüzyılın başına ait bir tıp kitabı olan ve Eşref B. Muhammed tarafından yazılan *Hazâinü's-Saadât*'ta geçmektedir. Bkz. Kazım Köktekin, "Hazâinü's-Saadât'ta Geçen Tıp Terimleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2007, S. 35, s. 26.

⁶ "Burgus" Pire anlamına gelen Osmanlıca tıp terimidir. Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü*, T.T.K Basımevi, Ankara 2004, s. 418.

⁷ H. Özdemir, a.g.e, s. 22.

⁸ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, Çev: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011, s. 42.

İkincisi ise; *akciğer vebas*ıdır. Bu veba türü, pirelerden değil, soğuk havadan dolayı mikrobun akciğerlere yerleşmesi sonucu oluşur ve burundan kan gelmesine yol açar. Enfeksiyonlu kişi öksürüğü ve tükürüğü ile vebayı diğer kişilere bulaştırabilir. Bu kişiler, hasta olan kişiye bakan aile üyeleri, ziyarete gelen komşular, hastaya ait olan giysileri alanlar veya satanlardır.⁹ Böylelikle bu mikrobu alan insanlar, hastalığın yayılmasında ve birçok insanın kısa sürede ölümünde önemli rol oynarlar.¹⁰

Veba hastalıklarının, ortaya çıkmasının başka bir nedeni de pislik ve açlıktır. Hastalıkların ortaya çıkardığı yiyecek sıkıntısı ve fiyatlardaki artış, insanların yetersiz beslenmesine sebebiyet vererek, halkın hastalık karşısındaki direncini azaltır ve hastalığa yakalanma riskini çoğaltır. Pis olan yerler de vebanın yayılma imkânı bulunduğu alanlardır. Bu yüzden temiz olan şehirler vebanın yayılma imkânının bulamadığı yerler olarak eski kaynaklarda yerini almıştır.¹¹

Veba salgınlarının ne zaman ortaya çıktığı, nerelerde yayıldığı, hangi dönemlerde salgına dönüştüğü, sosyal ve ekonomik etkileri uzun zamandan beri merak edilmiş ve tartışılmıştır. Konuyla ilgili literatürde veba salgınlarının çok eski tarihe dayandırıldığı görülmektedir. Ancak yapılan araştırmalar Avrupa ve Akdeniz coğrafyası üzerine odaklandığı için vebanın tarihi de, bu bölgeler üzerinden anlatılmıştır. Veba salgınları Avrupa kıtasında Ortaçağ'dan 18. yüzyıl'a kadar hükmünü sürdürmüş, 18. yüzyıldan sonrada etkisini yitirmiştir.¹² Osmanlı Devleti'nde ise yaşanan veba salgınları 15. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılın ortalarına kadar etkisini sürdürmüştür.

Veba hastalığının ortaya çıkışının çok eskilere gittiği bilinmektedir. M.Ö. 8. yüzyıla ait kaynaklarda Mezopotamya bölgesinde vebanın olduğu, hatta M.Ö. 2000'li yıllarda yazılmış olan Gılgamış destanında da veba hastalığından söz edildiği görülmektedir.¹³

Tarih boyunca savaşlar, vebanın yayılmasında etkili olduğu gibi; yine savaşların kazanılmasında veya kaybedilmesinde önemli bir role sahip olmuştur. Örneğin; Atinalılar ve Spartalılar arasında yapılan Peleponnes Savaşı'nda Atina donanmasına korkunç bir veba salgının saracağını hiç kimse öngörmemiştir. Veba salgının kökeni o

⁹ D. Panzac, *a.g.e.*, s. 43.

¹⁰ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 22.

¹¹ Latif Armağan, "17.yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkisi Üzerine Bir Araştırma" 38. *Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*, T.T.K Basımevi, Ankara 2005, s. 907.

¹² L. Armağan, *a.g.m.*, s. 907.

¹³ Tuğba Kardeş, *19. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s. 17.

zaman bilinmemiştir. Fakat veba, hıncahınç dolu olan şehrin (Attica) sağlıksız koşullarında kalabalık içerisinde hızlıca yayılmıştır ve Atinalıların muhtemelen üçte birini öldürmüştür. Bu hastalık sonucunda Atinalılar, Spartalılar karşısında yenilmiştir. Yunan tarihçi Thucydides de hastalığa yakalanmıştır. Thucydides kendi hastalığını hissetmesine rağmen iyileştirememiştir. Fakat hastalığın belirtilerine ve gidişatına dair kayıtlar tutmuştur. Bu kayıtlarda da vebanın belirtilerini ağızdan gelen kanama, kötü nefes alışığı, kusma, ciltte yanma, uykusuzluk, hafıza kaybı, ölümcül ishal olarak detaylandırmıştır.¹⁴

Veba, 167 yılında Roma'da zuhur etmiş ve 3000 kişinin ölümüne neden olmuştur.¹⁵ 542 yılında Antakya bölgesindeki veba hastalığında her 4-5 kişiden biri bu hastalığa yakalanarak ölmüştür. Ölülerin çok olması nedeniyle ölümler gömülememiş ve denize atılmıştır.¹⁶

Tarihi kaynaklara göre, veba hastalığı, Bizans'ta ilk defa 542'de ortaya çıkmıştır. Kaynaklarda, bu salgının Doğu Roma İmparatorluğu insanlarının yarısından fazlasının ölümüne yol açtığı iddia edilmektedir.¹⁷

Veba İslam dünyasında da etkili olmuştur. Hz. Ömer Şam'a giderken Şam'da "taun" olduğu duyulmuş, yanında bulunanların bazıları "şehre girelim" derken bazıları "girmeyelim" diye ihtilafa düşmüşlerdir. Bunun üzerine halife, Abdurrahman Bin Avf'ı yanına çağırarak istişarede bulunmuş, onun "Resulullah'dan veba olan yere girmeyiniz ve veba olan yerden başka yerlere gitmeyiniz cümlesini işittim" demesi üzerine "Allah'ın kaderinden yine O'nun kaderine kaçalım şehre girmeyelim" diyerek Şam'a girmemiştir.¹⁸ Daha sonraki dönemlerde İslam dünyasında büyük salgınlar ortaya çıkmıştır. İhşidiler zamanında Mısır'da 940 yılında veba salgını meydana gelmiştir.¹⁹ Bağdat'ta 940 ve 941 yılları arasında kıtlığın ve pahalılığın ardından binlerce insan

¹⁴ Sarah B. Pomeroy, Standley M. Burstein, Walter Donlan, Jennifer Tolbert Roberts, *Ancient Greece A Political, Social and Cultural History*, Second Edition, Oxford Universty, Pres 2008, Newyork, s. 321-322.

¹⁵ Bu o zamanlarda veba hastalığı olarak nitelendirilmiş fakat günümüz tıp alimleri ise bu hastalığın veba olmadığı lekeli humma veya çiçek hastalığı olduğu üzerinde durmuşlardır.

Emine M. Atabek, *Orta Çağ Tababeti*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 4.

¹⁶ Selim Kaya- Rahime Kıyılı, "Antakya'da Ortaçağda Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 6, S. 12, Antakya 2009, s. 414-415.

¹⁷ E. M. Atabek, a.g.e, s. 4.

¹⁸ Sıddık Gümüş, *Seadet-i Ebediye(Tam İlmihal)*, Hakikat Kitapevi, İstanbul 1986, s. 640. Ayrıca bkz. İbn Kayyim El- Cevziyye, *Peygamber Efendimizin Maddi Manevi Sağlık Öğütleri Tıbb'un Nebevi*, Çev. Yusuf Ertuğrul, Burçin Ciltevi, İstanbul 1997, s. 55.

¹⁹ İlyas Gökhan, İhşidiler Devleti'nin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya 2007, s. 258-259.

vabadan ölmüştür. Yine, 957 yılında Bağdat'ta yeniden ölümcül bir veba salgını ortaya çıkmıştır.²⁰

Aynı dönemlerde Anadolu'da da veba salgınının görüldüğü bilinmektedir. Bizans İmparatoru II. Nikephoros Phokas'ın 969 yılında Antakya'yı kuşattığı esnada orduda veba salgınının ortaya çıktığı ve geri dönmek zorunda kaldığı kaynaklarda geçmektedir.²¹ Aynı bölgede 1098 yılındaki Haçlı kuşatması sırasında da Antakya'da ölümcül bir salgın ortaya çıkmış ve Urfalı Mateos'a göre, ordunun 1/5 i bu hastalıktan hayatını kaybetmiştir.²²

Tarihi kaynaklara göre, Selçuklu Anadolu'sunda da salgınlar vuku bulmuş ve önemli nüfus kayıplarına yol açmıştır. Örneğin; I. Kılıç Arslan devrinde Anadolu'da büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Bu salgında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Ölü sayısı o kadar fazla olmuştur ki, din adamları ölüleri gömmekte güçlük çekmiştir. İnsanların psikolojisi bozulmuştur. Anadolu Selçukluları zamanında çıkan diğer büyük bir salgın da I. Mesut zamanındadır. Bu veba salgınında gayr-ı müslimlerden 12.000 kişi hayatını kaybetmiş ve manastırlar boş kalmıştır. II. Kılıç Arslan zamanında zuhur eden veba salgını dört ay sürmüştür. Salgını durdurmak için vabadan ölen ilk kişi tespit edilmiş ve mezarı açılarak, ölen kişinin açık olan ağzı kazıkla kapatılmış ve salgın önlenmeye çalışılmıştır. Veba salgının görüldüğü başka bir dönem de I. Alaeddin Keykubat devridir. Konya'da veba salgınından Kadı Bahaeddin ve ailesi vefat etmiştir. II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında başka bir veba salgını Malatya'da görülmüş ve pek çok kişinin ölümüne sebep olmuştur.²³ Veba salgınları, ekonomik anlamda da önemli yıkımlara sebebiyet vermiştir. Bu salgınlar göçlere iç karışıklıklara neden olmuştur. Bölgedeki askerlerin hareketini yavaşlatmıştır. Kuşatma altında olan şehirlerde açlığın ve veba salgının ortaya çıkması o şehrin elden çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylelikle askerî başarısızlıklar, siyasi başarısızlıkları da beraberinde getirmiştir.²⁴

14. yüzyılda Orta Asya da patlak veren hastalık Avrupa'ya ticaret kanalıyla ulaşmış, Londra nüfusunun yarısı ölmüştür. Avignon'da sadece üç gün içerisinde 1.400 kişi ölmüş²⁵ ve Avignon'da Papa, Rhone nehrine ölümlerin atılması için müsaade etmiştir.

²⁰ İ. Gökhan, a.g.m, s. 261.

²¹ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 15, S. 26, s. 40.

²² S. Kaya- R. Kiyılı, a.g.m, s. 415.

²³ F. Ş. Arık, a.g.m, s. 44, 46-47, 49, 52, 53.

²⁴ F. Ş. Arık, a.g.m, s. 57. Ayrıca bkz. Hikmet Özdemir, a.g.e, s. 5.

²⁵ J. M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, Çev: Fethi Aytuna, İnkılap Kitapevi, İstanbul 2010, s. 202.

Veba, 1343 yılında da şiddetle devam etmiştir. 1346 yılında Kefe, Tatarların kuşatması altındayken, Tatarlar kentten direnişi kırmak için ölenlerin cesetlerini mancınıkla kente atması üzerine şehri savunanlar kaçmışlardır. Kalyonlarla kaçan insanlar, 1347 yılında Sicilya'da Mesina'ya ulaşmış ve 1348 yılında da veba hastalığını Cenova'ya taşımışlardır.²⁶ Salgının İtalya'ya ulaşması hergün binlerce kişinin hastalığa yakalanmasıyla sonuçlanmıştır. Tedavi fayda vermediğinden toplu ölümler kaçınılmaz olmuştur. Ölen kişiler çukurlara gömülerek ve üzerlerine çok az toprak atılarak defnedilmiştir.²⁷ Kefe'den gelen kalyonlarla salgının yayıldığına farkına varılması üzerine, gemi limandan kovulmuş ve bu sebeple salgın, önce Marsilya ve Valencia'yı daha sonra Venedik ve Adriyatik kentlerini sararak Piza, Floransa ve Orta İtalya'ya geçmiştir. Yaz aylarında Paris'e ve yıl sonunda da Manş Denizi'ne ulaşmıştır. 1349 senesinde Britanya adalarının kuzeyine vararak oradan Almanya ve Güney Balkanlara yayılmıştır. Salgın, İtalya ve Fransa üzerinden İngiltere'ye sıçramıştır. Sonuçta bu salgın, yalnızca İngiltere'de 1.4-2 milyon kişinin, Fransa'da ise 8 milyon kişinin ölmesine sebebiyet vermiştir.²⁸

14. yüzyılın ikinci yarısında malikânelerin boşalmasına, ticaretin gerilemesine, emek kıtlığının ve kentlerde huzursuzluğun yaşanmasına, feodal sistemin zayıflamasına yol açan veba, Batı Avrupa'da sosyal ve ekonomik yapıyı da etkilemiştir.²⁹ Böyle bir hastalığın yayılması sonrasında halkta büyük bir panik ve korku kaçınılmaz olmuştur. Hastalığın somut sebepleri bilinemeyince veya tespit edilemeyince insanlar günah keçisi aramış ve Yahudilerin suları zehirlemesinden dolayı hastalığın çıktığına dair bir inanç yayılmıştır. Bu yüzden yüzyıl içinde Avrupa'nın her tarafında Yahudilere karşı acımasız davranılmıştır. Din adamları ise, işlenen günahlardan dolayı başlarına bu felaketin geldiğini düşünmüş ve vaazlarında halka istikamet ve dine sadakat çağrılarında bulunmuşlardır.³⁰ Salgının mali yükü de hayatta kalan köylüleri büyük bir mağduriyete sürüklediği için muhtelif yerlerde halk ayaklanmaları ve köylü isyanları görülmüştür.³¹

²⁶ Norman Davies, *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, Çev: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya, (Ed. Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitapevi, Ankara, Mart 2006, s. 436-437.

²⁷ Feridun Nafiz Uzluç, *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara 1958, s. 102-103.

²⁸ N. Davies, *a.g.e.*, s.437, 439. Avrupa nüfusunun ise, bu salgında dördte biri yok olmuştur. Bkz. İnci Hot, "Orta Çağ'da Batı Tıbbi", *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 67-68

²⁹ N. Davies, *a.g.e.*, s. 439.

³⁰ F. N. Uzluç, *a.g.e.*, s. 103. Ayrıca bkz. N. Davies, *a.g.e.*, s. 439.

³¹ N. Davies, *a.g.e.*, s. 440.

Bizans döneminde İstanbul'da birçok veba salgını vuku bulmuştur. Bizans toplumunda da salgınlar, tüm ortaçağ Avrupa'sında olduğu gibi "ilahi bir ceza" olarak kabul edilmiştir. 1416, 1447-48 yıllarındaki salgın İstanbul halkında derin tesirler bırakmıştır. Öyle ki vebadan ölenlerin cesetleri bile gömülememiş ve denize atılmıştır.³²

Osmanlı döneminde İstanbul ve Anadolu'da veba salgını sık sık ortaya çıkmış ve büyük etkiler bırakmıştır. Mesela, Karadeniz kıyılarında 1494-1503 yılları arasında ortaya çıkan büyük bir kıtlık ve veba Osmanlı ülkesini harap etmiştir.³³ Salgınlardan en çok etkilenen yerlerden biri İstanbul'dur. İstanbul'un fethinden sonra da şehir zaman zaman salgınlara maruz kalmıştır. 1467, 1539, 1573, 1576, 1578, 1591, 1592, 1596 tarihlerindeki salgınlar bilinen etkili salgınlardır. Evliya Çelebi'ye göre, II. Selim zamanında ortaya çıkan İstanbul'daki veba salgını o kadar ölümcül olmuştur ki İstanbul'un yirmi yedi kapısından günlük üç bin kişinin cenazesi çıkmıştır. Çelebi'nin verdiği rakamlar abartılı gözükse de İstanbul'da büyük bir infiale yol açmış olduğu kesindir. Öyle ki II. Selim Kadir Gecesi, hastalığın def'i duası için herkesin Ayasofya Camisinde toplanmasını emretmiştir. Şeyh Yahya Efendi hazretleri Ayasofya Camisinde üç gün nasihat etmiş ve bundan sonra camide toplanan halk dua etmiştir.³⁴ Salgınlardan etkilenen bölgelerden bir diğeri de Trabzon'dur. 1565 ve 1566 yılı boyunca Trabzon'da veba salgını görülmüş, salgın endişesiyle halk evlerini terk etmiştir. Evlerini terk eden insanlar geçim kaynakları olan ticaretle ilgilenememişler ve bu yüzden Trabzon'da ticaret durma noktasına gelmiştir.³⁵

1591'deki salgın ise çok büyük felakete yol açmıştır. Bu veba salgını sırasında Sultan III. Murat sarayı terk etmek zorunda kalmış ve şehirdeki dükkânlar kapatılmıştır. Bu salgının def' olunması için arif kimselerden olan Mahmud Efendi o zamana kadar böyle bir fesadın olmadığını, her taraftan İslam âlemine hücum olduğu ve bu yüzden bütün ulema, salih kimseler, seyyitler ve uluların bir araya gelerek toplu bir halde Allah'a tövbe edilmesini ve yalvarılmasını devlet büyüklerine tavsiye de bulunmuştur. Padişah da bu isteği kabul edip, herkesi duaya çağırmıştır. Okmeydanı'nda toplanan İstanbul halkı Allah'a yalvarmış ve dualar etmiştir. Ayasofya vaizi Kara Muhiddin

³² H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 17.

³³ Mehmet Demirtaş, "16.Yüzyıl Doğal Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. IV, S. 2, Erzurum 2004, s. 38.

³⁴ Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, 1. Kitap, İstanbul, Şubat 2006, s. 60.

³⁵ Baki Sarısakal, "Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar ve Samsun'da Kolera", s. 2. <http://www.bakisarisakal.com/OSMANLI%20DEVLET%C4%BONDE%20SALGIN%20HASTALIKLAR%20VE%20SAMSUNDA%20KOLERA.pdf> (5.06.2014).

Efendi de minbere çıkıp vaaz vermiştir. Bu yalvarış ve dua merasimi 3 hafta, Aşure gününe dek sürmüştür.³⁶

Anadolu'daki köy sakinleri şehirde yaşayanlara oranla veba salgınından daha az etkilenmiştir. Yerleşik hayata geçenlerle göçebe hayatı sürenler arasında veba hastalığının yayılması hususunda da farklılıklar vardır. Anadolu'da göçebe olarak yaşayan halkın geçim kaynağı ve yaşam tarzı olarak çok sayıda keçi ve ata sahip olmaları; vebanın fareler ve bitler aracılığı ile yayılması ve fare ve bitlerin ise at ve keçi kokusuna tahammül edemedikleri için hastalık göçebeler arasında fazla yayılmamıştır.³⁷

16. yüzyılda İstanbul ve Anadolu'da durum böyleyken, Avrupa'da da veba çok etkili olmuştur. 1523 tarihinde Paris'te görülen vebadan dolayı Paris'teki parlamentoların tüm üyeleri, belediye görevlileri, memurlar ve rahipler görevlerini terk edip göç ederek salgından kurtulmuşlarsa da, orada yaşayan fakir halk şehirden kaçamadığı için salgına yakalanmış ve ölümlerden dolayı şehirde yaşayan fakirlerin oranı azalmıştır. Dole şehrinde 1565, 1585 yıllarında, Savua şehrinde 1530, 1545, 1551, 1564-1565, 1570, 1580, 1587 yıllarında zuhur eden salgınlarda evlerini terk eden zenginler, salgın sonrasında fakir kadınları terk ettikleri evlerine göndererek bir hafta boyunca kalmalarını sağlamış ve böylelikle tehlikenin geçip geçmediğini kontrol etmişlerdir. Limousin bölgesinde de hastalık on kere zuhur etmiştir. Sevilla ve Orleans'ta veba görülmüştür. Salgın sonunda her defasında ciddi kayıplar verilmiştir.³⁸

Bunların dışında Avrupa'da her ne kadar 16. yüzyılda nüfus artmış olsa da, 17. yüzyılda durum tersine dönerek nüfus azalmıştır. Bu durumun sebebi de "kara ölüm" denilen veba salgınıdır. 1621-1635 yılları arasında Münih'te yılda 155, Ausburg'da 195, Lansberg'de 556, Strauling'de 702, Bayreuth'ta 487 ölüm vakası olmuştur. Bu ölenlerin çoğu ise bir yaşından küçük çocuklar ve kadınlardır. Amsterdam'da salgın 1622-1628 arasında her yıl zuhur ederek 35.000 kişinin ölümüne sebep olmuştur. 1630 ve 1631 yılları arasında Piemonte, Lombardiya ve Venedik'te ortaya çıkan salgında buraların nüfusu % 30 azalmıştır. İngiltere'nin Londra şehrinde 1603-1665 yılları arasında ortaya çıkan veba salgınından 156.465 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgınlarda saray ahalisi Oxford şehrine taşınmıştır. Zenginler de ev ahalisini alarak şehirden uzaklaşmışlardır. Bu salgınlarda 10.000 ev terk edilmiş, salgına maruz kalan evler ise kırmızı tebeşirle

³⁶ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (1596-1600)*, Hazırlayan: Mehmet İpşirli, T.T.K Basımevi, c. II, Ankara 1999, s. 759.

³⁷ Leila Erder, "The Measurement Of Preindustrial Population Change; The Ottoman Empire From The 15th To The 17th Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 11, No. 3, s. 293.

³⁸ Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, II. Baskı, Ankara 2004, s. 77-78.

çizilmiş bir haçla işaretlenmiştir. 1656 Cenova’da meydana gelen salgın sonunda hastalığa gösterilen tepki, Londra ve Paris’teki durumun aynısıdır. Zenginler sarayları terk etmiş, ölen kişilerin cesetleri sokaklarda yığılmış ve kenti bu görünümünden kurtarmak için ölümler kayıklara yüklenmiş ve denize bırakılmıştır.³⁹ İspanya’da ise, 1596 ve 1685 yılları arasında görülen veba salgımında ülke nüfusunun dörtte biri ölmüştür.⁴⁰

İstanbul’da 1615, 1617, 1620 (büyük veba), 1650, 1655 (şiddetli veba) ortaya çıkan veba salgınları 17. yüzyıl boyunca şehirde etkili olmuştur.⁴¹ Evliya Çelebi’nin de tanık olduğu büyük bir veba salgını IV. Murat devrinde İstanbul’da ortaya çıkmıştır. Çelebi, bu salgında yedi gün içerisinde yetmiş bin kişinin hayatını kaybettiğini dile getirmiştir. Evliya Çelebi’nin tauna dair verdiği bilgilerden hastalığın sosyo-ekonomik etkisine dair önemli bilgilere ulaşılmaktadır. Çelebi, Mısır’da bulunduğu sırada Mısır Paşası olan İbrahim Paşa’nın üçer Mısır hazinesi tahsil ettiğini belirtmiştir. Ona göre, köydeki iltizam sahipleri, köy ahalisinin yerlerini yurtlarını terk etmeleri veya taundan ölmeleri sebebiyle gelir toplayamadıklarından iltizam haklarından vazgeçmek zorunda kalmıştır.⁴²

Aynı tarihlerde Anadolu’da da veba salgınları görülmüştür. Bu salgınlarda köylerde olan insanların bazıları ölmüş bazıları da yerlerini terk etmiştir. Bu yüzden devlet avâriz hâne⁴³ sayısını düşürmüş ve vergi yükümlülüğünü azaltmıştır. Böylelikle devlet ekonomik yönden zor duruma düşmüştür. Örneğin, 1691 yılında Eskişehir kazasına bağlı Ortaklar Köyü’nde veba ve kıtlık vuku bulmuştur. İnsanların çoğunun

³⁹ F. Braudel, *a.g.e.*, s. 77-79.

⁴⁰ Erhan Afyoncu, “Reform’un Zaferi”, *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, (Ed. Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s. 124.

⁴¹ B. N Şehsuvaroğlu, *a.g.m.*, s. 94.

⁴² Mehmet Yaşar Ertaş, Kağan Eğnim, “Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, Ağustos 2011, s. 89-90.

⁴³ Avâriz: 16. yüzyılın sonlarına kadar, fevkalâde zamanlarda alınan ve miktarı doğrudan divân-ı hümâyûn tarafından tespit edilen vergi türüdür. Fakat 16. yüzyılın sonlarında Osmanlı para sisteminin çöküşü ve vergi düzeninin ıslah edilemeyeşi sebebiyle avarız her yıl muntazam toplanan, devamlı ve nakdi bir vergi haline gelmiş ve miktar itibarıyla öşür haricindeki resm-i çift, bennâk, ispenç v.s gibi şahıs başına alınan bütün vergileri geçmiştir. Avâriz hânesi’nin gerçek hane ile ilgisi yoktur. Hâne, genel anlamıyla ev demektir. Osmanlı vergi ıstılahındaki anlamı ise, bir evde oturan evli çifttir. Avâriz hâne ise, 3, 5, 7, 10, 15 evden oluşan bir vergi birimidir. İmparatorluğun her yeri için standart bir avarızhanesi birimi yoktur. Her kaza için farklı ölçüler esas alınmıştır. Bazı yerlerde 10 hane (ev) bir avâriz hânesi kabul edilirken, bazı yerlerde bu sayı 15-20’ye çıkabilmektedir. Devlet, bir kazadaki avâriz haneleri tespit ettikten sonra avâriz ve nüzul zahiresi ya da kürekçi bedeli toplanırken hane başına düşen miktarı her yıl için belirlemekte ve buna göre vergi toplamaktadır. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 63-64.

ölmesi hasebiyle köydeki avâriz hâne sayısı üç buçuk hane iken bir buçuk haneye indirilmiştir.⁴⁴

1697 yılında Aydın, Saruhan, Menteşe ve Alanya sancaklarında da ortaya çıkan veba salgınından dolayı çok sayıda insan ölmüş, ölmeyenler ise avâriz ve nüzül⁴⁵ bedellerini ödeyemeyecek duruma geldikleri için, devletten vergi indirimi, af ve yardım talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine devlet, halk zor durumda olduğu için halkın daha önceki borçlarını affederek silmiştir.⁴⁶

18. Yüzyılda Anadolu'nun Diyarbakır bölgesinde iki büyük veba salgını ortaya çıkmıştır. 1712 tarihinde meydana gelen ilk salgında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. 1762 yılında ise ikinci büyük salgın zuhur ederek 50.000 kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir.⁴⁷

Selanik'te 18. yüzyılda birkaç kez meydana gelen veba hastalığı, şehri kırıp geçirmiştir. Özellikle 1740 ve 1741 yılları Selanik'te olan Ak Mescit'te oturan kalabalık ailelerin üyelerinin birçoğu bu korkunç dönemde hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴⁸

Hindistan'dan Irak ve Anadolu'yla ulaşan kara ve deniz ticaret yolları, özellikle Osmanlı-İran arasındaki savaşlarla birlikte hastalıkların yayılması açısından tehlikeli olmuştur. Bunlardan biri Basra Körfezi üzerinden Anadolu'ya ulaşan baharat yoludur. Bu ticaret güzergâhında 1773-1774 yılları arasında feci bir veba salgını olmuş ve daha sonra bölge gerilmeye başlamıştır. Diğer bir güzergâh ise, Kızıldeniz'dir. Kızıldeniz bölgesinde hacılardan büyük kazanç sağlayan tacirler ve ticari faaliyetler salgınlardan doğrudan etkilenmişlerdi.⁴⁹ Bu yüzden tacirler arasında, malların varış yeri limanlarında veba olması durumunda ne yapılması gerektiği hususunda karşılıklı anlaşmalar yapılmış olması dikkat çekicidir.⁵⁰

⁴⁴ *Osmanlılarda Sağlık II, Arşiv Belgeleri*, (Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz), Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 205.

⁴⁵ Nüzül: Osmanlı Devleti'nde hububattan alınan avâriz türü bir vergi. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 525.

⁴⁶ L. Armağan, *a.g.m.*, s. 912.

⁴⁷ İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790- 1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo-Ekonomik Yapı)*, T.T.K Basımevi, Ankara 1995, s. 110.

⁴⁸ Eyal Gimo, "Every Soul Shall Taste Death- Deal With Death and Afterlife in Eighteenth Century Ottoman Salonica", *Studia Islamica*, No: 93, 2001, s. 119-121.

⁴⁹ Daniel Panzac, "International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18 th Century", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 2, s. 190.

⁵⁰ D. Panzac, *a.g.m.*, s. 198.

18. yüzyılda Avrupa'da yaşanan Veraset Savaşları'nda⁵¹ meydana gelen kıtlık ve ardından salgın hastalıklar, Fransa ve İspanya'nın üç milyon insanını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır.⁵²

Avrupa'da 16, 17 ve 18. yüzyıllarda meydana gelen yangınlarda ahşap evlerin yanması, ahşap evlerin yerini taştan yapılmış binaların alması, evlerde ve insanlarda temizlik kavramının yaygınlaşması, küçük evcil hayvanların evlerden uzaklaştırılması gibi etkenler, veba mikrobunu taşıyan farelerin ve bitlerin de mevcudunu azaltmış ve veba salgınlarının azalmasına yol açmıştır.⁵³

Ortaçağ toplumlarında Hıristiyan, Yahudi veya Müslüman farkı olmaksızın, vebaya bakış açısı hemen hemen aynı olduğu gibi çözüm yöntemleri de benzerdir. Toplumun ve insanların hastalık karşısındaki tutumu tamamen dinsel ve geleneksel bir yoruma dayanmaktadır.

Hıristiyanlara göre, Hz. İsa, hastalıkların Tanrı tarafından kullarına gönderildiğini ve bu sayede kullarının sabırlarını ve kendisine olan imanlarını denediğini ifade etmiştir. Bu dünyada çok ızdırap çekenin öbür dünyada mükâfatlandırılacağını ve bundan dolayı da yapılacak şeyin iman ile dua edip sabırla beklemek olduğunu söylemiştir.⁵⁴

Veba salgını karşısında, Müslümanların davranışlarında da din belirleyicidir. Hastalık Allah'ın bir lütfu olarak görülmüştür. Hastalığı şehadete ulaşmada bir yol olarak kabul etmişler⁵⁵ ve hastalığın Allah'tan geldiğine inanmışlardır. Buna karşın şifayı da aramaktan vazgeçmemişlerdir. Sevdiklerinden, değer verdiklerinden biri hastalığa yakalanırsa onları terk etmemiş ve bundan hiç tiksинmeyerek onlara bakmaktan çekinmemişlerdir.⁵⁶ Buna karşın, İslam toplumunun homojen tek bir anlayışa ve geleneğe sahip bir bütün olarak da görmemek gerekir. Tarihsel süreç ve coğrafi farklılıklar hastalığa bakış açısında önemli ya da önemsiz birçok değişikliğe yol açmıştır. Bir taraftan veba salgınını hiçe sayıp ondan hiç çekinmeyen insanlar varken, diğer taraftan vebalı akrabasını bile terk edip gidenler olmuştur. Mesela, Evliya

⁵¹ Veraset Savaşları: Büyük bir miras bırakacak olan İspanya Kralı II. Charles'ın 1700 yılında ölmesi üzerine İspanya Veraset Savaşları başlamıştır. II. Charles'ın iki kız kardeşiyle evli bulunan Fransa kralı ve Habsburg İmparatoru'nun İspanya'nın topraklarını paylaşmak için yarışa girmeleri neticesinde bu savaşlar meydana gelmiştir. Bu savaş Fransa'nın yenilgisiyle sonuçlanmıştır. Bkz. Oral Sander, *Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi, Ankara 2001, s. 105-106.

⁵² Uğur Demir, "Aydınlanma ve Antik Rejim'in Sonu", *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, (Ed. Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2013, s. 191.

⁵³ F. Braudel, *a.g.e.*, s. 76.

⁵⁴ E. M. Atabek, *Ortaçağ Tababeti*, s. 5.

⁵⁵ D. Panzac, *a.g.e.*, s. 150.

⁵⁶ D. Panzac, *a.g.e.*, s. 150.

Çelebi'ye göre, Ergiri Kasrı halkından bir kişide taundan ziyade bir çıban çıksa halk, bunu taun diye nitelendirerek çıban çıkan kişiden nefret edip söz konusu taun salgınından korktukları için evlerini terk ederlermiş. O eve de bir iki yıl hiç uğramazlarmış, eve girmek zorunda kalındığında ise sirke ile yıkarlarmış, tütsü ve buharlar ile de arındırırlarmış. Ayrıca evin birçok yerini yıkıp yeniden yapar, evin tüm odalarını kireçlerle ağartırlarmış.⁵⁷

Korku, insanları hastalığın ismini anmamak gibi eğilime de sevk etmiştir. Öyle ki Türkler, veba hastalığının ismini söyledikleri zaman hastalığın kendilerine musallat olacağını düşünerek, hastalığın ismini değiştirmiş, bu çerçevede söz konusu hastalığa yumurcak adını vermişlerdir.⁵⁸ Daniel Panzac, Taşkoprüzade'nin (öl.1560) eserinden yararlanarak hastalıklara karşı halkın adetlerinden örnekler sunmuştur. Bunlar arasında büyü yapma, özel dualar, muskalar vardır. Taşkoprüzade, büyü ve muskanın etkili olması için bedenlerini ve evlerini temiz tutmalarını, sadaka vermelerini, bağış yapmalarını, borçlarını ödemelerini öğütlemiştir. Dualar hafta tatili olan cuma gününün akşamında yapılmıştır.⁵⁹ Evliya Çelebi de halkın topluca dua etmesine örnek vermiştir. Ona göre, Tekirdağ'ın merkez köy ahalisi kuraklık ve afet zamanında toplu bir şekilde Allah'a duaya çıktıkları gibi salgın zamanında da "*musalla-yı erbâb-ı hâcât*" denilen yerde şafak vakti dua ederlermiş.⁶⁰ Ayrıca Evliya Çelebi Simav şehrini ziyaret ettiği sırada burada ilginç bir olayla karşılaşmıştır. Büyük zatlardan olan eş-Şeyh Hazret-i Zekeriyya Efendi'nin Simav Şehri için "*Bu şehirde taun ve humma hastalığı görülmesin*" diye dua etmesi yüzünden Zekeriya Efendi'nin yaşadığı dönem boyunca ve öldükten sonra yüz yirmi beş yıl geçmiş olmasına rağmen Simav'da humma ve taun hastalığının ortaya çıkmadığını dile getirmiştir.⁶¹

19. yüzyıla gelindiğinde veba ile daha profesyonel bir mücadele yöntemi geliştirilmiştir. Osmanlı Devleti salgınlara karşı Avrupalıların almış olduğu tedbirleri kullanmıştır. Bunların arasında geçiş güzergahlarının denetimi, veba olan evlerin yıkılması, sirke veya su ile dezenfekte çalışmaları, malların ve giysilerin temizlenmesi, yolcuların ve gemilerin karantinaya alınması, hastalığı alan yerlerin asker kordonuyla soyutlanması vardır.⁶²

⁵⁷ M. Y. Ertaş, K. Eğinim, *a.g.m.*, s. 92. Ayrıca bkz. Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff, *a.g.e.*, Kasım 2003, 8. Kitap, s. 301.

⁵⁸ O. Ş. Uludağ, *a.g.m.*, s. 446.

⁵⁹ D. Panzac, *a.g.e.*, s. 159-160.

⁶⁰ M. Y. Ertaş, K. Eğinim, *a.g.m.*, s. 90.

⁶¹ Y. Dağlı, S. A. Kahraman, R. Dankoff, *a.g.e.*, Mart 2005, 9. Kitap, s. 28.

⁶² D. Panzac, *a.g.e.*, s. 197.

Vebanın bir bölgeden başka bir bölgeye geçişini engellemek için Osmanlı Devleti belirli çabalar göstermiştir. Bunun içinde 8 Nisan 1840 tarihli Osmanlı Devleti'ne Karadan Giriş Nizamnamesi 15. maddesi vardır. Bu madde gereğince, sağlık yetkilileri, vebanın görüldüğü her yere gitmekle, köyde, şehirde veba veya başka bir hastalık görüldüğü takdirde o görülen yerlerdeki ev ve mahalleleri tecrit etmekle, hastalığı bularak kökünden söküp atmamakla görevlendirilmiştir.⁶³

Veba, Osmanlı Devleti'nde nüfusu azaltmış, ekonomiyi zarara uğratmış, halkı vergi veremez duruma getirmiştir. Avrupa'da görülen veba ise, Andrew Nikiforuk'a göre, sosyal, siyasi, ekonomik, kültürel hayatı derinlemesine etkilemiştir. Nüfusu azaltmış, ücretleri artırmış, kilisenin otoritesini zayıflatmış, feodalizmi yıkmış, Yahudi katliamlarını ateşlemiştir.⁶⁴

1.2. Kolera'nın Ortaya Çıkışı ve Yayılma Alanları

Hastaya kısa süre içinde müdahale edilmediği takdirde öldürücü olabilen bir enfeksiyon hastalığı olan kolera, Osmanlı Arşiv Belgelerinde "illet-i kolera", "illet-i adiyee", "illet-i mahuf" isimleriyle geçmektedir. Hastalık, Epidemi* ve Pandemi**⁶⁵ halini alabilmektedir. Hastalığın belirtileri; kusma, baş ve karın ağrısı, ishaldir. Hastalık, kusma, dışkı, kirli su gibi çeşitli yollarla yayılabilir.⁶⁶ Kolera virüsü düşük sıcaklıklı ortamlarda yaşayabilirken, ılık ve nemli ortamlarda da yaşayabilir. Diğer taraftan sıcaklık yayılma imkânını artırmaktadır.⁶⁷

Kolera, hijyen şartlarının yetersiz olduğu alanlarda da yayılır. En çok yayılmasına müsait olan yerler ise şunlardır. Büyükşehirler ve buralardaki yoksulların karanlık, rutubetli, havasız ve pis olan evlerde ikamet etmesidir.⁶⁸

⁶³ D. Panzac, *a.g.e.*, s. 237.

⁶⁴ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev: Selahattin Erkanlı, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 68,82.

⁶⁵ * *Salgın(Epidemi)*: "Bir toplumda ya da bölgede belirli bir hastalığın içinde bulunulan mevsim ya da ayda normalde beklenen sayıdan daha fazla sayıdaki kişide görülmesi salgına karar verebilmek için geçmiş yıllarda aynı bölgede, aynı özellikteki toplumda ve aynı mevsimde görülmüş olan hasta sayısını bilmek gerekir. Ancak o bölgede söz konusu olan hastalık uzun yıllarda görülmemiş ise (çiçek gibi) bir tek vakanın görülmesi bile salgın olarak değerlendirilir."

** *Pandemi*: "Birkaç ülkeyi etkisi altına alan büyük salgın." Necdet Ayaç, *Bulaşıcı Hastalıklar*, s. 158.

⁶⁶ B. Onul, *a.g.e.*, s. 646.

⁶⁷ Kamil Çolak, "Tuna Gazetesi Perspektifinden Tuna Vilayeti'ndeki 1873 Tarihli Kolera Salgını", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 25, Konya 2011, s. 73. Ayrıca bkz. Abdülkadir Gül, "19. yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.41, Erzurum 2009, s. 241.

⁶⁸ Nuran Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 145, İstanbul, Ocak 2006, s. 18.

Kolera için epidemolojik açıdan önemli iki nokta, kıtalararası salgına sebep olabilmesi ve etkilediği ülkelerde endemik olarak seyretmesidir. Sıcak aylarda salgınlar sıkça görülür. Kirli su kaynakları hastalığın bulaşmasında etkindir. Bu sebeple salgının gelişmesinde alt yapının iyi olmaması da önemli bir nedendir. Özellikle okul, hastane, hapishane ve kışla gibi toplu yaşam alanları kolera hastalığının salgına dönüşmesinde etkin rol oynar.⁶⁹ Nasıl ki, veba ortaçağda “kara ölüm” olarak bilinen belirgin bir hastalığı temsil ediyorsa, kolera hastalığı da 19. yüzyılın belirgin bir hastalığı olmuştur.⁷⁰

Hindistan kaynaklı olarak bilinen kolera, aslında ilk defa Hindistan’da 1768 yılında ortaya çıkmıştır. Daha sonra bu hastalık ticaret yolları ve Hicaz’a giden hacılar vasıtasıyla tüm dünyaya yayılma imkânı bularak, 19. yüzyılda dünyanın birçok yerinde ve Osmanlı topraklarında önemli derecede kayıplara neden olmuştur.⁷¹ Kolera, 1811-1817 yılları arasında Hindistan’da tekrar ortaya çıkmış ve hastalık ilk kez 1822 yılında Basra körfezinden, Bağdat yoluyla Anadolu ve Akdeniz sahillerine ulaşarak Osmanlı Anadolu’sunda yayılmıştır.⁷² Daha sonra şiddetli bir şekilde Avrupa’ya uzanarak büyük salgın düzeyine erişmiştir.⁷³

1826 senesinde yayılma gösteren ilk büyük pandemi 1829’da Rusya’yı, 1831’de Çin, Almanya, İngiltere, Osmanlı Devleti ve Afrika’yı etkisi altına almıştır. 1832 yılında Amerika ve Kanada da etkili olmuş ve 25 milyon kişinin ölümüyle sonuçlanmıştır.⁷⁴

1844 yılının sonlarında ikinci büyük pandemi ortaya çıkarmıştır. Söz konusu hastalık, Hindistan’ın kuzeyinden kuzeybatıya doğru Maveraünnehir bölgesine buradan Afganistan’a ulaşmıştır. Afganistan üzerinden de İran’ı etkisi altına almıştır. İran’daki kolera Hacılar aracılığıyla Osmanlı sınırlarını aşarak Hicaz bölgesine geçmiş ve burada 15 bin hacının ölümüne sebep olmuştur. Yine hacılar vasıtasıyla salgın Mısır ve Anadolu’ya sirayet etmiş, burada da ölümler meydana gelmiştir.⁷⁵

⁶⁹ A. Gül, a.g.m, s. 241.

⁷⁰ A. Gül, a.g.m, s. 243.

⁷¹ Oya Dağlar, “Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele”, *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I (6-7-8 Eylül 2006)*, (Ed. Ayfer Özçelik, Mehmet Yaşar Ertaş (v.d)), Pamukkale Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, Denizli 2007, s. 368.

⁷² Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 22.

⁷³ F. Braudel, a.g.e, s. 73.

⁷⁴ K. Çolak, a.g.m, s. 73.

⁷⁵ M. Ayar, a.g.e, s. 11-12

1848'de İngiltere'de zuhur eden kolera salgınında 53 bin ve bir yıl sonra da Fransa ve İngiltere'de 1848 tarihindeki benzer sayıda ölümler gerçekleşmiştir. 1850 yılında salgından dolayı Parisliler Tanrı'ya yakarışın bir ifadesi olarak heykel dikmişlerdir.⁷⁶

İkinci büyük salgın yine Hindistan'da başlamıştır; en az 1 milyon kişinin ölümüne yol açmıştır. 1863-1875 yılları arasında üçüncü büyük kolera pandemisi ortaya çıkmıştır. Hindistan kaynaklı kolera salgınları muhtemelen Hac dolayısıyla her yıl 20 ya da 25 bin hacının Hicaz'a gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Salgın, mikrobu alan kişiler aracılığıyla Osmanlı topraklarına ve Avrupa'ya yayılmıştır.⁷⁷ Birçok insanın ölümüne sebep olan bu salgınlar toplumsal ve kişisel hijyende ve sağlık hizmetlerinde devrim niteliğinde gelişmelere sebep olmuştur.⁷⁸ Bu çerçevede Avrupa'ya yayılan kolera salgını durdurmak için uluslararası sıhhiye konferansları düzenlenmiştir. 1851 senesinde Paris'te Uluslararası Sıhhiye Konferansı toplanmış; konferansa Fransa, Avusturya, İngiltere, Toskana, Yunanistan, Rusya, İspanya, Portekiz, Papa, Sardinya, Sicilya devletleri katılmıştır. Bu konferansa Osmanlı Devleti de davet edilmiştir.⁷⁹

1851 Paris Sıhhiye Konferansı'ndan sonra, 1865 yılında büyük kolera salgını ortaya çıktığı için Fransa, salgının önlenmesi hususunda İkinci Uluslararası Sıhhiye Konferansı'nın toplanmasını teklif etmiştir. Osmanlı Devleti'nin konferansın İstanbul'da toplanması şartıyla katılacağını bildirmesi üzerine Uluslararası Sıhhiye Konferansı 1866 yılında İstanbul'da toplanmıştır. Bu konferans, Galatasaray Mektebi'nde toplandığından Galatasaray Konferansı adıyla da bilinir. Konferansı, Hariciye Nazırı Âli Paşa açmıştır.⁸⁰ Toplantıda Hicazdaki kolera salgını gündemi oluşturmuştur. İstanbul Sıhhiye Konferansı'na katılan Osmanlı delegeleri, kolera salgını kaynağının Hindistan olduğu ve hastalığın hacı adayları vasıtasıyla Hicaz'a oradan da Mısır ve Akdeniz üzerinden Avrupa'ya taşındığını dile getirmiştir. Yapılan müzakereler sonucunda hastalığa karşı bazı tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Bu tedbirlerin başında Kızıldeniz'in kapısı olan Babülmendeb Boğazı'nda güneyden Kızıldeniz'e giriş yapan hacılar için tahaffuzhane inşası ve hicaz sahillerinde karantina yerleri

⁷⁶ N. Davies, *a.g.e.*, s. 824.

⁷⁷ K. Çolak, *a.g.m.*, s. 73-74. Ayrıca bkz. Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları VI /2*, 2005, s. 139-140.

⁷⁸ N. Davies, *a.g.e.*, s. 823.

⁷⁹ O. Ş. Uludağ, *a.g.m.*, s. 451.

⁸⁰ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 15.

oluşturulması yer almıştır.⁸¹ Ayrıca her sene Mekke'ye Osmanlı Hükümeti tarafından bir sıhhiye komisyonu gönderilmesine karar verilmiştir. Bu karar bir müddet sonra uygulanmıştır. Bunların yanında konferansta gemilerden tonajlarına göre vergi alımı kabul edilmiş fakat bunun neticesine beş yıl sonra varılabilmektedir.⁸² Böylelikle ilk defa Müslüman hacıların ve Hicaz bölgesinin sağlık durumları uluslararası toplantıda tartışılmıştır.⁸³ Konferans 44 toplantının ardından Âli Paşa'nın konuşması ile kapanmıştır.⁸⁴ 1894 yılında Paris'te tekrar Uluslararası Sıhhiye Konferansı toplanmıştır. Daha önce uluslararası bir konuma gelen Hicaz bölgesi bu konferansta da Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için bir bahane olmuş ve bu durum konferansta bu durum açıkça dile getirilmiştir. Şöyle ki; konferansta konuşan İtalya delegesi "*Türkiye hacıların sıhhat işlerine bakmıyor, bunun için ölümler çok fazla oluyor. Türkiye'nin içişlerine karışmak için Avrupa'nın hakkı vardır*" demiştir.⁸⁵

Devlet bu salgınlara karşı hastaneler de yaptırmıştır. Vakıf Gureba Hastanesi bunlardan birisidir. Hastane 1826 yılındaki kolera ve 1843 yılındaki çiçek salgınlarının ardından, 1845 yılında I. Abdülmecid'in annesi Bezm-i Âlem Sultan tarafından yaptırılmıştır. İki yıl sonra da vakfiye ile fakir ve garip hastalara vakfedilmiştir. Bu hastanede veba ve bulaşıcı hastalıkların koğuşları ayrılmıştır. Bu gelişme de Türk tıbbi açısından önemlidir.⁸⁶

Salgınlara tedbir olarak bulaşıcı hastalıklardan birine yakalanan kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharı ile ve salgın hastalıkların görüldüğü ev ve işyerleri gibi mekânları kimyasal maddelerle temizleyen kurumlar olarak "tebhirhaneler" kurulmuştur. Bu tebhirhanelerde İstanbul salgınından önce karantina bölgelerinin bazılarında etüv makineleri ve pülverizatörler⁸⁷ kullanılmıştır. Bu çerçevede, kolera salgının İstanbul'a yaklaşmasıyla salgınla başa çıkabilmek için bu tebhirhanelerde kullanılmak üzere üç etüv makinesi ve dört pülverizatör Avrupa'dan ithal edilmiştir.⁸⁸

Padişah II. Abdülhamid, 1892 yılında kolera salgınının Avrupa, İran, Yemen, Erzurum, Trabzon ve Rusya'ya yayılması üzerine, yapılacak işlerin sadece kâğıt

⁸¹ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 87.

⁸² M. Ayar, *a.g.e.*, s. 16.

⁸³ H. Özdemir, *a.g.e.*, s. 87.

⁸⁴ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 15.

⁸⁵ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 391.

⁸⁶ Esin Kahya, Ayşegül D. Erdemir, *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 242-243.

⁸⁷ Etüv (tebhir) makinesi; Tebhirhanelerde bulunan, bulaşık ve temiz olmak üzere iki bölüme açılan, iki kapağı bulunan, bulaşık eşya ve elbiselerin 110 derece buharla dezenfekte edilip kurutulduğu makinelerdir. Pülverizatörler ise; küçük boy etüv makineleridir. Bkz. M. Ayar, *a.g.e.*, s. 320, 322.

⁸⁸ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 319-320.

üzerinde kalmamasını, hakkıyla uygulanması gerektiğini vurgulayarak Meclis-i Umur-ı Sıhhiye'yi uyarmıştır.⁸⁹

1893 yılında İzmir'de vuku bulan kolera salgınının bu şehirden Aydın ilinin iç taraflarına sirayetinin önüne geçmek için alınan ilk tedbir, İzmir istasyonunda trenlere binen yolculara karşı yapılan muayenedir. Bu muayene sırasında yolcularda şüphe çeken hareketlere sahip olanlar trenlere bindirilmemiştir. Daha sonra trenlerde kullanılmak üzere üç adet etüv makinesinin hazırlanıp gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁰ İzmir'de etüv makinesinin kullanımı sonucunda şu neticelere varılabilir. Karantina uygulamalarında modern teknolojinin kullanıldığı yerlerden biri İzmir'dir. İngilizler ve Fransızlar tarafından 1860'lı yıllarda yapılan tren yolları salgın hastalıkların yayılmasına olanak tanıyan yeni bir vasıta olmuştur. Salgın dolayısıyla denizden gelecek olan tehlikeleri önlemek amacıyla da İzmir (Klazomen) Tahaffuzhanesi kullanılmıştır.⁹¹

Koleranın kanalizasyon suyu ile yayıldığını iddia eden Dr. Snow, çalışmaları ile içme sularıyla kolera arasında bağlantı kurmuştur. Bunun üzerine içme sularının korunması ve tasfiyesinin önemine dikkat çekilerek içme suları için kum süzgeçleri geliştirilmiştir. İstanbul'da 1893 ve 1894 yıllarında kolera vakalarının görülmesi üzerine su gereksinimini karşılayan Terkos Suyu incelemeye alınmıştır. Fakat inceleme sonunda zararlı bir şey görülmemiştir. Kolera vakalarının artması üzerine de Üsküdar ve Kadıköy'e su bağlayan Göksu bendine Paris'ten getirtilen kum filtreli süzgeçler takılmıştır. Ayrıca İstanbul yakası ve İstanbul yakasından Beşiktaş'a su getiren bentlere de kum filtreli süzgeç konulması kararına varılmıştır.⁹²

Ünlü hijyen uzmanı Dr. Chantemesse'nin Türkiye'ye gelmesi için Pasteur Enstitüsü'nden davet edilmesi üzerine 1895 yılında Dr. Chantemesse İstanbul'a gelmiştir. Dr. Chantemesse, kent sağlığının en önemli eksikliğinin, bakteriyoloji laboratuvarının olmayışı olduğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine bakteriyoloji laboratuvarı açılması için çalışmalara başlanmıştır. Bakteriyoloji laboratuvarı müdürlüğüne de Dr. Nicole getirilmiştir. İstanbul şehir sularını inceleyen Dr. Chantemesse; Cır cır, Taksim, Dutluk sularını temiz bulmasına rağmen Beyoğlu'ndaki Taksim suyunu kötü olarak nitelendirmiştir. Kolera salgınının artmasını da, salgının sel

⁸⁹ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 41.

⁹⁰ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 99.

⁹¹ Pelin Böke, "İzmir Karantina Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, c. VIII, S. 18, İzmir 2010, s. 153.

⁹² N. Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", s. 20-21.

sularıyla iyi korunamayan su havzalarına taşınmasına bağlayarak kirlenen şehir sularıyla yayıldığını belirtmiştir. Ayrıca Dr. Chantemesse, Belgrad köyünün Domuz ahırları ile Kömür ve Borçeçik köylerinin kanalizasyonlarının su bendine aktığını belirlemiş ve bu köylerin bend etrafından kaldırılmasını padişahıtan talep etmiştir. Bunun üzerine Belgrad, Kömür, Borçeçik köylülerine 14.571 lira 25 kuruş ödenerek emlak ve arazileri istimlak edilmiştir. Köylüler mağdur edilmeyerek Kemberburgaz'da yaptırılan evlere yerleştirilmiştir.⁹³

Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti'nin sağlık işlerini yürütmesinde etkili olmuşsa da Osmanlı hükümetleri kendileri de salgın hastalıklarla mücadele etmek için büyük gayret göstermiştir. Bu doğrultuda, resmi makamlarca alınan önlemlerin yanısıra hastalıkla mücadelede halkın etkin bir katılımı için düzenlemeler yapılmıştır. 1815 yılında İstanbul kadısına, hastalığa sebep olması hasebiyle sokak ve mahalle aralarında biriken çöplerin mahalle halkı ve esnafı tarafından kaldırılması için gereken tedbirin alınmasını emreden bir hüküm verilmiştir.⁹⁴ Bu bağlamda devletin kolera salgınına karşı almış olduğu tedbirlere Erzincan bölgesinden örnekler verilebilir. Erzincan'da ortaya çıkan kolera neticesinde han, hamam, cami ve halka açık yerlerdeki tuvaletlerin badana ettirilmesi, özel kimyasallarla temizlenmesine, çöplerin kaldırılması, kasap gibi dükkânların şehir dışına çıkarılması, kaldırımların yapılması, çukurların kapatılması, ev, pazar ve sokakların temizliğine dikkat edilmesi gibi tedbirlere başvurulmuştur. Bu tedbirlere uymayanlar ise cezalandırılmıştır.⁹⁵

Hastalık ve devletin aldığı tedbirlere karşı halkın vermiş olduğu tepkiler de oldukça dikkat çekicidir. Kolera çoğu yerde paniğe neden olmuştur. Kolera salgınlarında maddi bakımdan gücü olan insanlar çevre köy ve kasabalara kaçmışlar diğerleri ise, kaderleriyle baş başa kalmışlardır. Kolera şehirdeki nüfusun azalmasına yol açtığı için bir açıdan rahatlamaya neden olmuş, diğer taraftan da hastalıktan korkup kaçanlar sebebiyle hastalık daha çok geniş alanlara yayılmıştır. Ayrıca birçok yerde halk, devletin karantina tedbirlerine şiddetle karşı çıkmıştır.⁹⁶

⁹³ N. Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", s. 23.

⁹⁴ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı'da Hıfzısıhha", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17, Ankara 1998, s. 320.

⁹⁵ A. Gül, a.g.m, s. 245-246.

⁹⁶ M. Ayar, a.g.e, s. 105.

1.3. Çiçek Hastalığı ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları

Çiçek, Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgelerinde “illet-i çiçek”⁹⁷, “maraz-ı çiçek”⁹⁸, “çiçek istilası”⁹⁹ olarak geçmektedir. Çiçek, yaptığı tehlikeli salgınlarla, insanların korkulu rüyası olan, dünyanın her tarafında ortaya çıkabilen bir hastalıktır. Çiçek hastalığı mevsimle ilgili değildir. Fakat insanların soğuk kış aylarında kapalı yerlerde birlikte yaşamaları nedeniyle bu hastalık daha çok yayılma göstermiştir. Çiçek hastalığı, her yaştan ve kadın erkek ayrımı yapmadan herkeste görülebilen, irinli kabarcıklar dökerek yüzde birtakım izler bırakan, ağır bir “emraz-ı sâriye”dir.¹⁰⁰ Hastalığa yakalanan kişide baş ve sırt ağrısı, kusma, kasın sertleşmesi, yüksek ateş görülür. Hastalığın başlangıç süresi 3-4 gündür. Vücuttaki belirtileri, kırmızılık ve ateştir. Önce yüzde ardından baş, göğüs, sırt, kol ve bacaklarda kırmızı lekeler, kabartılar biçiminde belirir. Ancak hastalık çocuklarda ve yaşlılarda ağır seyredir.¹⁰¹

Çiçek, sağlam kişilere, hasta olan kişinin öksürüğünden çıkan tükürük damlacıkları ile bulaşır. Hastanın kullanmış olduğu nevresim takımları, çamaşırları ve yiyecekleri de bu enfeksiyonun bulaşmasında etkilidir. Hastaya bakan insanlarda çiçeğin yayılmasında bir aracı rolü üstlenmektedirler.¹⁰²

Jared Diamond, kitabında savaş ve salgınlar özellikle savaş ve çiçek hastalığı arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre, ülkeleri feth etmek için girişilen savaşlarda önemli olan başka bir husus da, mikropların ortaya çıkmasına sebep olan, evcil hayvanlara sahip topluluklardır. Hayvanlara hastalık bulaştıran mikropların mutasyon geçirmesi sonucu mikroplar çiçek, grip, kızamık gibi hastalıkların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Hayvanları evcilleştiren bu topluluklar ister istemez mikroplara maruz kalmış; fakat bu maruz kalınan mikroplar onları yeni hastalıklara karşı dirençli hale getirmiştir. Bu mikropları almamış insanlar savaşlarla, bu mikropla daha önce karşı karşıya gelmemiş insanların % 99 oranında ölümüne sebep oldular. Böylece hayvanların evcilleştirilmesi sonucunda kazanılan mikroplar, Avrupalıların

⁹⁷ BOA, A.MKT.MHM, 327/41, H. 27/L /1281; DH.MKT, 1419/106, H. 19/Ş /1304

⁹⁸ BOA, A.MKT.MHM, 357/ 81, H. 23/M /1283; DH.MKT, 1969/31, H. 08/Z /1309; DH.MKT, 1963/101, H. 25/Za/1309.

⁹⁹ BOA, DH.MKT, 385/9, H.20/Z /1312.

¹⁰⁰ “Emraz-ı sâriye”: Osmanlıca bir tıp terimidir. Bulaşıcı hastalık anlamına gelir. Ekrem Kadri Unat, Ekmeleddin İhsanoğlu, Suat Vural, *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü*, T.T.K Basımevi, Ankara 2004, s. 353.

¹⁰¹ A. Gül, a.g.m, s. 262-263.

¹⁰² B. Onul, a.g.e, s. 141-144.

Amerika Yerlilerini, Avustralyalıları, Büyük Okyanus adaları halklarını egemenlikleri altına alınmasında önemli rol oynamıştır.¹⁰³

Böylelikle geleneksel Avrupa toplumlarında salgınların sebep olduğu farklılıklar zekâ ile bağdaştırılmaz, genetik ve vücut direncine bağlı olarak değişir. Örnek verilecek olursa kan grubu A olanlar çiçek hastalığına dayanıklılığı daha az iken, B ve O olanlar bu hastalığa daha dayanıklıdır.¹⁰⁴

Çiçek hastalığının insanlara vermiş olduğu zarar, M.Ö. 1122 yılında Çin kaynaklarında görülmüştür.¹⁰⁵ Yine M.S. 451 yılında Champs Catauliniques'te yenilmeden önce Attila'nın savaşçılarının çoğunda bu hastalığın olmasından dolayı çiçek hastalığının Avrupa'ya yayılma sebebinin Hunlar olduğu kabul edilmiştir.¹⁰⁶ Çiçek hastalığı, Ortaçağ Avrupa'sında da bilinen bir hastalıktır. Fakat bu hastalık Amerika kıtasına ulaşınca orada bulunan Amerikan yerli halkının onda birini öldürmüştür.¹⁰⁷

Çiçek hastalığına Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde de rastlanmaktadır. Mehmet Yaşar Ertaş ve Kağan Eğnim, seyahatnamede iki yerde çiçek hastalığı geçtiğini dile getirerek bunları açıklamıştır. Birincisi, Unkapamı'ndaki doğuştan engelli çocuğun anlatıldığı kısımdır. Çocuğun kaş ve kirpiklerinin dökülme nedenini çiçek hastalığına bağlamıştır. İkincisi ise; Seydi Ahmet Paşa'yı tasvir ettiği kısımdır. Seydi Ahmet Paşa'dan övgüyle bahsetmesine rağmen onun Mahbûbu'l- vech olmadığını yüzündeki bozukluğa dikkat çekmiş ve ardından da bunun sebebinin anlatmıştır. Paşa, Mısır'da köle iken çiçek çıkarmış, üç ay gibi uzun bir müddet karanlık evde zayıf ve perişan bir şekilde yatağa mahkûm olarak kalmış, çektiği ızdıraptan dolayı yüzünü tırnakları ile parçalamış, bu nedenle de yüzü çiçek izi yüzünden lekelenmiştir.¹⁰⁸

Çiçek salgınları, 18. yüzyılda Avrupa'da çok sayıda insanın ölümüne yol açmıştır. 1719 tarihli çiçek salgınında Paris'te 14.000 kişinin öldüğü ileri sürülmüştür. 1766 yılında XV. Louis ve 1790 senesinde II. Joseph çiçek hastalığından ölmüşlerdir.¹⁰⁹ Çiçek salgınlarının bu denli fazla ölüme sebebiyet vermesi üzerine Avrupa, hastalığa çare aramış ve Osmanlı Devleti vasıtasıyla çiçek aşısıyla tanışmıştır. Bunda en önemli etken 1717 ve 1718 yılları arasında İstanbul'da olan İngiliz elçisinin eşi Lady Mary

¹⁰³ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop, Çelik*, Çev: Ülker İnce, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara 2002, s. 102.

¹⁰⁴ J. Diamond, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁰⁵ B. Onul, *a.g.e.*, s. 150. Ayrıca bkz. T. Kardaş, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁰⁶ N. Davies, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁰⁷ N. Davies, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁰⁸ M. Y. Ertaş, K. Eğnim, *a.g.m.*, s. 96.

¹⁰⁹ N. Davies, *a.g.e.*, s. 261.

Wortly Montegu'dur. Montegu, İstanbul'da bulunduğu sırada çiçek hastalığı ile ilgili görmüş olduklarını mektuplar halinde kaleme almıştır. Bu mektuplarda Türklerin, çiçek hastalığına yakalananları nasıl tedavi ettiğini anlattıktan sonra bu aşı usulünün memleketine de getirilmesini arzu ettiğini dile getirmiştir. Hatta çocuklarını aşılatmıştır. Montegu'nun ölümünden sonra 1762 yılında bu mektuplar neşredilmiştir. Bu vesile ile Avrupa, çiçek aşısını tanımıştır.¹¹⁰

Çiçek hastalığına en erken önlem alan milletlerden biri Türklerdir. Çiçek hastalığında görülen deri döküntülerinin kabuklarını ceviz kabuklarında biriktirip saklamışlardır. Çiçekten korumak istedikleri insanların kollarında çizik yapıp, çiçek hastalarının döküntülerinden alınan kabuklardan o çizige sürmüşlerdir. Bu biçimde yapılan aşılama da insan çiçeği aşılması olarak adlandırılmıştır. Böylelikle aşılama yapılan insanda ateş ve deri döküntüsü görülse de bu hastalığı daha hafif atlatarak hayati risk ve sakatlanma riski ortadan kalkmıştır.¹¹¹

Osmanlı Devleti'nde 1811 yılında Şanizade Ataullah Efendi'nin ve 1847'de İsmail Paşa'nın çiçek aşısı¹¹² hazırlama kurumu oluşturma çabaları sonuçsuz kalsa da önemli bir girişimdir.¹¹³ 1872 yılında çiçek hastalığıyla mücadele için İstanbul'da bir aşı enspektörlüğü kurulmuştur.¹¹⁴ Bu iki aşı hazırlama kurumu başarısız sonuçlanması üzerine 1880'de Dr. B.C. Violi özel bir çiçek aşısı hazırlama evi açmış fakat Telkikhane-i Şahane 1892'de Zoeros Paşa heyeti ile Paris'e giden Tıbbiye-i Şahane hocalarından Dr. Hüseyin Remzi Bey tarafından kurulmuştur. Bu aşı müesseselerinden Mekke, Basra, Şam, Bağdat gibi Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde açılmıştır. Ayrıca 1895 yılında Selanik'te ve 1917'de de Sivas'ta Darü'l-kelp tedavihanesi ve çiçek aşısı Darü'l-istihsarı açılmıştır.¹¹⁵

1.4. Sıtma Hastalığı ve 19. Yüzyıl'a Kadar Yayılma Alanları

Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belgelerde sıtma "sıtma illeti"¹¹⁶, "maraz-ı sıtma"¹¹⁷ olarak geçmektedir. Fakat 15. yüzyıla ait bir tıp terimleri sözlüğünde "gıbb"

¹¹⁰ Haldun Eroğlu, Güven Dinç, Fatma Şimşek, "Osmanlı İmparatorluğunda Telkih-i Cüderi", *Milli Folklor*, 2014, S. 101, s. 196-197. Ayrıca bkz. Lady Montegu, *a.g.e.*, s. 66-67.

¹¹¹ E. Kahya, A. D.Erdemir, *a.g.e.*, s. 279.

¹¹² Çiçek aşısı, Osmanlı tıp literatüründe "Telkih-i Cüderi"ismiyle geçmektedir. Bkz: H.Eroğlu, G.Dinç, F. Şimşek, *a.g.m.*, s. 196.

¹¹³ Ekrem Kadri Unat, "İnfeksiyonlar Bilimi ve Klinik Mikrobiyolojisi", *Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 243.

¹¹⁴ Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, Ankara 1985, c. 5, s. 1332.

¹¹⁵ E. K. Unat, *a.g.m.*, s. 243. Ayrıca bkz. E. Kahya, A. D. Erdemir, *a.g.e.*, s. 263.

¹¹⁶ BOA, A.MKT.MHM, 340/57, H. 07/R/1282.

teriminin sıtma olduğu ve gün aşırı tuttuğu ifade edilmiştir.¹¹⁸ Aslında eski çağlardan beri bilinen, tropik memleketlerin hastalığı olan sıtma; yaygın ve kapalı bir bulaşıcı hastalıktır. Hastalığın insandan insana geçmesi sivrisinek aracılığıyla olur. Sivrisineklerin daha çok çocukları ısırması, hastalığın yayılmasına sebebiyet verir. Ayrıca sıtma hastalığı erkeklerde kadınlara oranla daha fazladır. Çünkü erkeklerin, bataklık kurutma işlerinde çalışmaları ve tropik bölgelerde askerlik yapmaları bu salgına yakalanma oranlarını arttırır. Kişi sıtma nöbeti geçirmeden birkaç gün önce halsizlik, neşesizlik, kabızlık, iştahsızlık, baş, sırt ve bacak ağrıları ile karşılaşır. Bu da sıtmaya yakalanma belirtileri olarak ortaya çıkar. Daha sonra hastada nöbet, yüksek ateş ve titreme ile başlayıp terleme ile devam eden etkileri görülür.¹¹⁹

Sıtma hastalığına, Afrikalıların patates ve nişasta yetiştirmek için yağmur ormanlarını yok ettiğinden dolayı bataklıkların ortaya çıkmasına sebep olduğu düşünülmüştür. Afrika dışına Amerika ve Avrupa kıtası da dâhil her bölgeye köleler vasıtasıyla yayılmış ve pek çok tahribata yol açmıştır. 18. yüzyılda DDT'nin bulunmasıyla sıtma ile mücadeleye girişilmiştir. Fakat DDT'nin bulunması, sağlık sorunlarına ve doğanın dengesini bozması bakımından pek çok problemi de beraberinde getirmiştir.¹²⁰ Ancak 1987'de DDT'nin kullanımından vazgeçilmiştir.

Sıtma hastalığı çok eski zamanlardan beri bilinmektedir. Hatta Büyük İskender'in sıtmaya yakalanmış olduğu iddia edilmektedir. Sıtma hastalığı büyük salgınlar olarak ortaya çıkmamasına rağmen Roma yakınındaki sıcak ve durgun sularda Kompanya Bataklığı gibi yerlerde üreyen sıtma paraziti düzenli bir şekilde durmaksızın insanların ölümüne yol açmıştır.¹²¹

Hz. Muhammet Mustafa (S.A.V) sıtma hastalığı ile ilgili, "Sıtma hastalığı, insanın günahlarının hepsini temizler. Dolu tanesinde toz olmadığı gibi sıtmanın günahı kalmaz." hadisi, İslam dünyasında sıtma hastalığına ilişkin algının da belirleyicisi olmuştur.¹²²

¹¹⁷ BOA, DH.MKT,2012/44, H. 27/Ra/1310; A.MKT.UM, 498/80, H. 06/Ra/1278; A.MKT.MHM. 357/81, H. 23/M /1283.

¹¹⁸ Şaban Doğan, "15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akribâdîn'in İstilah Lugati", *Turkish Studies*, Volume 4/4, Summer 2009. s. 274.

¹¹⁹ B. Onul, *a.g.e.*, s. 805-813.

¹²⁰ A. Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 37-46. Ayrıca bkz. T. Kardaş, *a.g.e.*, s. 47.

¹²¹ N. Davies, *a.g.e.*, s. 262.

¹²² M. S. Gümüş, *a.g.e.*, s. 639.

Hastalıkların ordu içerisinde ortaya çıkması, askeri zaferleri de sekteye uğratarak siyasi başarısızlıkları da beraberinde getirmiştir. Örneğin, sıtma hastalığına tutulmuş olmasından dolayı Haçlı ordusu, Araplar tarafından geri püskürtülmüştür.¹²³

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde sıtma ve humma hastalığının ortaya çıkma sebebini bir yerin havasıyla açıklamıştır. Buna örnek olarak Belgrad ve Bosna şehirlerini göstermiştir. Hoş ve güzel havaya sahip olan Belgrad şehrinde sıtma hastalığı görülmemesine rağmen Bosna şehrinin Gabek çiftliği sıcak olduğu için sıtma hastalığının pek çok defalar görüldüğünü belirtmiştir. Evliya Çelebi, Nusaybinde de sıtma hastalığının görüldüğünü hatta sara hastalığından bile kötü olduğunu vurgulamıştır. Çelebi'nin, Viyana'da sıtma hastalığı olmaması ile bu şehir merkezinde hiç hayvan kesilmemesi arasında bağ kurmuş olması ilginçtir. Ona göre, şehirde hayvan kesilmemesi, cadde ve sokaklarda kan bulunmaması sivrisinek ve yılan gibi hayvanların şehre gelmemesine yol açmış ve böylece hastalığın çıkması için uygun ortam oluşmamıştır. Evliya Çelebi sıtmadan kurtulmak için halkın uyguladığı tedavi yöntemlerine de değinmiştir. Onun verdiği bilgilere göre, sıtma hastalığın çok görüldüğü Hersek'in Gabek çiftliğinde ahali sarhoş edici keçi sütü surutkası içerek ya da bal suyu kullanarak iyileşmeye çalışmışlardır. Mısır'da ise sıtma hastalığından kurtulmak için farklı bir yöntem kullanılmıştır. Hastalar, sarı balığın ölüsünü boyunlarına asarak kurtulmayı ümit etmişlerdir.¹²⁴

¹²³ A. Nikiforuk, *a.g.e*, s. 30. Ayrıca bkz. T. Kardaş, *a.g.e*, s. 25.

¹²⁴ M. Y. Ertaş, K. Eğinim, *a.g.m*, s. 99-100.

İKİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL'DA ANADOLU'DA SALGIN HASTALIKLARIN GÖRÜLDÜĞÜ YERLER

2.1. Veba'nın Görüldüğü Yerler

Veba Anadolu bölgesinde, 19. yüzyılın ilk yarısında etkili olmuştur. Yüzyılın ikinci yarısında mustakil vakalar görülsede etkisini yitirmiştir. Bunun en önemli nedeni, Osmanlı coğrafyasında karantinanın çok etkin olması, veba mikroplarını taşıyan öncüllerin ortadan kalkması gibi etkenlerdir. Ortaçağ'dan 19. yüzyıla kadar insanları kırıp geçiren veba, 19. yüzyılda yerini koleraya bırakmıştır. Bu yüzyılda vebanın en çok görüldüğü alanlar Anadolu'nun güneydoğusu ve kıyı şerididir. Arşiv verileri ve literatür çalışmalarındaki salgın yerleri, 1800, 1815, 1816 ve 1817 yıllarında Mardin, Diyarbakır ve Ankara, 1820 yılında Amasya ve Tokat'ta, 1822, 1827 Mardin, 1831 yılında İzmir ve Mardin, 1835 senesinde Çanakkale, İzmir ve Trabzon, 1840 yılında da Trabzon ve Bursa taraflarıdır. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere Mardin, Diyarbakır, Ankara, İzmir salgının ortaya çıktığı yerlerde başı çekmektedir. Bu salgınlarda pek çok insan hayatını kaybetmiş, ticaret durma noktasına gelmiş, halk evlerini terk etmiş, insanlar, hastalıktan dolayı yükümlü oldukları vergileri verememiş, asker gönderememiş ve devletten vergi indirimi istemiştir. Bu yüzden devlet ve toplum çok zor durumda kalmıştır. Bunun yanında veba hastalığının Allah'ın insanlara karşı bir gazabı düşünülmesi Müslüman ahalinin salgın karşısındaki tutumunu etkilemiştir. İnsanların kadercilik anlayışına paralel olarak salgın tedbirlerine uymamaları, salgının daha geniş coğrafyalara yayılmasına sebebiyet vermiştir.

Vebanın, görüldüğü yerlerdeki etkisi farklı olmuştur. Konuyla ilgili belgeler incelendiğinde Anadolu'nun değişik bölge ve şehirlerinde ortaya çıkan vebanın şiddeti ve etkileri hakkında bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, Rize'de 1811 senesinde şiddetli bir veba zuhur etmiştir. Pek çok ölüm vuku bulmuş ve halk ölüleri gömmeye yetişememiştir. Bu yüzden de cesetler evlerde kalmıştır. Sağ olan insanlar hastalık bulaşır endişesi ve korkusuyla hastaları bırakıp kaçmışlar, ancak kimileri kaçtıkları dağlarda vebadan veya açlıktan ölmüşlerdir.¹²⁵

Diğer bir örnek de, 1813 yılında Gümüşhane'de etkili olan veba salgınıdır. Salgının yanı sıra Gümüşhane şiddetli bir kışa teslim olmuş, hastalık ve kış şartları

¹²⁵ Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, Eylül 2008, c. II, s. 220.

madendeki faaliyetlerin yürütülemez hale gelmesine yol açmıştır. Bu yüzden yöre halkının devlete ait olan iki yıllık vergilerinin tahsil edilemeyeceği konuyla ilgili belgede vurgulanmıştır.¹²⁶

1820'li yılların sonlarına doğru Amasya'da da veba salgını görülmüş ve bu salgına karşı önlemler alınmasına rağmen Tokat-Amasya çevresinde bulunan yerlerdeki insanların kitleler halinde ölümlerine karşı konulamamıştır.¹²⁷

Salgının görüldüğü başka bir yer de Bayburt'tur. Bayburt'ta görülen bu salgın neticesinde, 4 Ekim 1838 tarihli belgede vazife gereği Erzurum'da olan Tımarlı Süvari Onuncu Alayı'nda bulunan Bayburtlu askerlerin evlerine gönderilmesi bildirilmiştir.¹²⁸

Konsoloslar ve elçiler buldukları bölgelerde salgının ortaya çıktığını ve salgının insanları ne dereceye kadar etkilediğini haber vermiştir. Bu konsoloslardan biri Trabzon Fransız Konsoloslugu'dur. Bu konsolosluk, Trabzon'da Haziran 1835 yılında veba salgınının kısa sürede etrafa yayıldığını ve kısa sürede 205 kişinin ölüme sebebiyet verdiğini hem temsil ettikleri ülkeye hem de Osmanlı yetkililerine bildirmişlerdir. Şehirde bu salgından beş yıl sonra 1840 yılında ortaya çıkan vebada, birçok yabancı hekim buraya intikal etmesine rağmen çok sayıda ölüm olmuştur.¹²⁹

Doğu Anadolu coğrafyasında ortaya çıkan veba salgınları da bu bölgede şehir ve köylerde oldukça etkili olmuştur. 1799-1800 yıllarında bölgenin en önemli şehirlerinden olan Diyarbakır'da ortaya çıkan veba salgını hem demografik yapıyı hem de iktisadi faaliyetleri derinden etkilemiştir. Salgın neticesinde Tercil, Hani, Atak kazaları ve aşiret ağaları asker gönderememiştir. Hatta hastalık sebebiyle devlete vermeleri gereken 60 bin kuruşun indirilmesini devletten talep etmişlerdir. Salgından ticaret de olumsuz yönde etkilenmiştir. Örneğin; Diyarbakır'da dericilik endüstrisinde çalışan esnaftan çok kişinin vefat etmesi üzerine sanat dalı yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.¹³⁰ Hatta Kayseri'deki deri esnafı da Diyarbakır'daki salgından dolayı etkilenmiştir. Salgından dolayı şehirlerine mazu gelmemesi ve buna müteakiben keçi derilerinin fiyatının artması esnafı perişan etmiştir.¹³¹

¹²⁶ BOA, C.ML.280/16568, H. 22/M/1229.

¹²⁷ T. Özcan, a.g.m, s. 263-264.

¹²⁸ BOA, HAT 16167/ 3, H. 15/B/1254.

¹²⁹ Baki Sarısakal, a.g.m, s. 2-3.

¹³⁰ Mehmet Yavuz Erler, "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 13, Ankara 2002, s. 764.

¹³¹ İ. Yılmazçelik, a.g.e, s. 110.

Diyarbakır'da 1815 ve 1816 yılları arasında ikinci büyük salgın zuhur etmiştir.¹³² Şehirdeki üçüncü salgın 1828'de vuku bulmuştur. 1828 Osmanlı Rus savaşı üzerine asker talebi ve sefer mükellefiyetleri hakkında Diyarbakır'a gönderilen emirler ve vilayetten merkeze yazılan mektuplar bu salgınla ilgili önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Diyarbakır mütesellimi'nden Sadaret'e gönderilen mektupta vebanın şehirdeki yıkımı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Mektupta veba salgınının 15-20 günden beri arttığı, 100 neferden fazla kişinin hastalandığı, feryatların çoğaldığı, vefat edenlerin olduğu, gün be gün veba'nın çoğalması hasebiyle dükkânları kimsenin açamadığı yıllık vergi hal üzere terk olunduğu ve bu yüzden sefer taleplerinin de 50-60 güne kadar ertelenmesine izin verilmesi niyaz edilmektedir. Ayrıca Tercil kazasında da vebadan dolayı günde 100 kişinin öldüğü ve bundan dolayı şark canibi için tertip olunan askerin tedariki ve techizi için veba hastalığı geçene kadar ertelenmesi rica edilmiştir.¹³³

Şark Ordusunda memur olan Meadin-i Hümayun Emni Salih Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği 12 Temmuz 1828 tarihli buyruğunda, Diyarbakır havalisindeki aşiretler arasında veba hastalığının yayıldığı, bundan dolayı aşiretlerce tertip edilmiş olan askerlerin bir hafta içinde büyük bir kısmının şehit olduğunu, ölümlerin de devam ettiğini haber vermiştir. Bu yüzden talep edilen askerlerin gönderilmesine muvaffak olamadıklarını, Tercil kazası müdürü Recep Bey'in hastalıktan dolayı 200 nefer askerin icab eden bedellerini vermek istediğini, 300 neferin ise tamamen gönderilebileceğini rica ettiğini belirterek bu hususta hükümetin rızasının olup olmadığını sormuştur.¹³⁴ 1848 yılında Diyarbakır'da bir daha veba salgını görülmüş ve şehir nüfusu azalmıştır.¹³⁵

Doğu Anadolu'nun büyük şehirlerinden olan Erzurum'da vebanın yüzyılın sonunda oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Padişah'a verilen bilgiye göre, salgında şehrin valisi de hastalığa yakalanmış, vali ile görüşmek üzere Erzurum'a giden Mehmet Ağa ise hastalık üzerine şehre girememiştir. Hastalığın kısa sürede şehri terk etmesi beklenmiyor olsa gerek ki, Mehmet Ağa'nın vali ile görüşebilmesi için Kars'a gidip orada bekleyebileceği ihtimaller arasında tutulmuştur.¹³⁶

Anadolu'nun güney doğusunda Suriye çölleri ile Andolu'nun geçiş bölgesinde bulunan Mardin 19. yüzyılda birçok defa veba salgını ile yüzleşmiştir. 18. yüzyılda Mardin'de, bilinen 1705 ve 1798 tarihlerindeki iki veba salgınına karşın 19. yüzyılda

¹³² İ. Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 110.

¹³³ BOA, HAT, 451/ 22361, H. 05/Z/1243.

¹³⁴ BOA, HAT, 443/ 22229, H. 29/Z/1243.

¹³⁵ İ. Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 110.

¹³⁶ BOA, HAT, 181/8631, H. 13/Ra/ 1311.

1800, 1815, 1816, 1822, 1827, 1831 ve 1848 senelerinde veba salgını bölgede etkili olmuştur.¹³⁷

Aydın Vilayeti'nde 1812 salgını yöredeki şehir ve kasaba halkını zor durumda bırakmıştır. Mesela, Güzelhisar naibi Hafız Osman imzalı belgede, Aydın sancağının kazalarında kuraklık ve vebadan dolayı halkın perişan olduğu, Piyade ve Süvari olarak vermeleri gereken yüz nefer askeri de şimdilik veremeyeceklerini, ancak aynı hizmetleri veba savuşturulduktan sonra verileceği bildirilmiştir.¹³⁸

19. yüzyılda vebadan başkent de nasibini almıştır. 1801 yılında İstanbul'da veba salgını ortaya çıkmış ve bu salgında pek çok kişi hayatını kaybetmiştir.¹³⁹ Daha sonra veba 1812 senesinde İzmir limanından İstanbul'a gelen gemilerin içindeki mürettebatla Galata ve Kurtuluş semtlerine sirayet ederek oradan da İstanbul yakasına geçmiş ve salgın tekrar İstanbul ve çevresinde etkili olmuştur. Bu salgında 120.000 Türk olmak üzere 220.000 kişi ölmüştür.¹⁴⁰ Doktor De Meru da İstanbul'da ortaya çıkan bu salgınlardaki ölümlerle ilgili 150.000 kişinin hayatını yitirdiğini dile getirmiştir.¹⁴¹ Bazı kimseler de İstanbul'da görülen bu hastalığın yayılma sebebi olarak fesatı ve zinanın artmasını göstermişlerdir.¹⁴² Konuyla ilgili belgelerde de ahlaki bozulmayla hastalığın yayılması arasında bir bağ kurulmaktadır. Belge bunu açıkça gözler önüne sermektedir. Mesela, 4 Aralık 1812 tarihli bir belgeye göre, İstanbul'un Kasımpaşa ve Galata civarlarında bekâr odalarının çoğalması, buralarda ahvali meçhul kimseler ikamet etmesi, bu kimselerin pek çok kötülöklere cesaret etmeleri neticesinde de taun ve veba hastalıkları zuhur ettiğinden bu odaların ahşap olanları yıktırılmış, tuğladan yapılmış odaların ise kapıları duvarla kapatılmıştır.¹⁴³ Nihayetinde hastalıktan ölen kişi sayısı günde 500'e gerilemiş, 16 Aralık günü kar yağdığından ve ardından aşırı soğuk olduğundan hastalık hafiflemiştir. Bazı kimseler de başkalarıyla teması keserek evlerine çekilmişler böylelikle hastalığın kendilerine bulaşmalarını engellemişlerdir. Şanizade Atullah Efendi de böyle tedbir alarak kendisinin ve ailesinin hastalığa yakalanmasını önlemiştir. Fakat bazı kimseler ise, bu hastalıktan korunmayı sapıklık gözüyle görmüş

¹³⁷ İbrahim Özcoşar, "19. Yüzyılda Mardin Nüfusu", *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (Ed. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş), İstanbul 2006, s. 795.

¹³⁸ BOA, C.AS, 512/21354, H. 22/Ca/1227.

¹³⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. I, s. 259.

¹⁴⁰ T. Özcan, *a.g.m.*, s. 263-264.

¹⁴¹ Rauf Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, Mart 2005, s. 20-21.

¹⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. II, s. 250.

¹⁴³ BOA, C.SH, 6/290, H. 29/Za/1227.

olduklarından korunma tedbirlerine karşı gelmişlerdir. Bundan dolayı da Şanizade Atullah Efendi'yi eleştirmişlerdir.¹⁴⁴

1812 senesinde görülen salgın sadece ölümleri beraberinde getirmemiş, ekonomiyi de olumsuz etkilemiştir. Konuyla ilgili bir belgede İstanbul'da 1812 yılında çıkan ve uzun süren veba salgınında tüccar taifesinin yedi sekiz aydan beri kara ve deniz yoluyla perakende ticaretlerinin kesintiye uğradığı belirtilmiştir.¹⁴⁵

1812 salgınından sonra İstanbul, 1834 senesinde tekrar veba salgınıyla baş etmek zorunda kalmıştır. Bu veba salgınından pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Fakat bu salgında da diğer salgınlarda görüldüğü gibi halkın salgın karşısındaki tutumu aynıdır. İstanbul halkı, hastalığı Allah'ın gazabı olarak kaderci bir yaklaşımla karşılamıştır.¹⁴⁶

İstanbul, 1858 yılında da vebadan etkilenmiştir. Sadaretten, Zabtiye müşirliğine ve patriklere gönderilen yazıda, İstanbul'da veba salgınında hastalığa tutulanlar ve vefat edenlerle ilgili alınması gereken önlemlerden bahsedilmiştir. Belgede veba dolayısıyla vuku bulan ölümlerde, ölü yakınlarının durumu karantinaya bildirmelerine ve gerekli önlemlerin alınmasına rağmen bazı ölümlerde yetkililere haber verilmeksizin vebalıların gömülmüş olduğuna dikkat çekilmiştir. Bundan dolayı bu olayın tetkik ettirilmesi ve halkın sağlığının korunması için de karantinaya bildirilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.¹⁴⁷

19. yüzyılda Edirne'de de veba salgınları ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de 1829 yılında Edirne'nin Ruslar tarafından işgali sırasında yaşanmıştır. Bu salgın Edirne'nin nüfusunun çok sayıda azalmasına sebebiyet verdiği için, halk arasında veba salgını "Büyük Kıran" olarak isimlendirilmiştir. Bu salgına karşı o dönemde Edirne'de herhangi bir karantina önlemi alınmamıştır. 1838 ve 1839 senelerinde görülen veba salgınlarından her kesim etkilenmiştir. Mesela, Kadı Şerif Efendi'nin kızları Şahinde Hanım ve Adile Hanım ve oğlu İbrahim de hayatını kaybetmiştir.¹⁴⁸

Çanakkale'de 1835'te görülen veba salgınının maliyeti oldukça yüksektir. Mart 1835 tarihli Sadaret'e yazılan bir belgede, günde on veya on beş kişinin öldüğü, bu

¹⁴⁴ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. II, s. 250-251.

¹⁴⁵ BOA, HAT, 280/16568, H. 29/Z/1227.

¹⁴⁶ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, T.T.K Basımevi, Ankara 1997, s. 305.

¹⁴⁷ BOA, A.MKT.MHM, 140/37, H. 7/S/1275.

¹⁴⁸ Ratip Kazancıgil, Nilüfer Gökçe, Ender Bilar, *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne 2009, c. I, s. 156.

yüzden karada ve denizde karantina önlemleri alındığı, ayrıca vebaya yakalanmış hanelerin kapılarının parmaklıklarla çevrilmesi bildirilmiştir.¹⁴⁹

Osmanlı döneminde ve günümüzde de önemli bir liman kenti olan İzmir, karantina kurumunun sistemli bir hale gelmesine kadar salgınlara karşı savunmasızdır. Bu doğrultuda 1812 senesinin başında İzmir limanına gelen yabancı gemilerden veba hastalığı şehre bulaşmıştır. Salgınında şehir nüfusunun yaklaşık beşte biri yok olmuştur.¹⁵⁰

1814 yılında İzmir'de ikinci defa ortaya çıkan veba salgınında, günde yaklaşık olarak 500 kişi ölmüştür. Bu salgında ticari işlemler tamamen durmuş, liman boş kalmış ve kentin neredeyse tamamı boşalmıştır. Gayri müslümlerden bu salgında 10000 civarında insan hayatını kaybederken, Türklerden yaklaşık 20.000 kişi vefat etmiştir. Ayrıca, Rauf Beyru yararlandığı 7 Temmuz 1814 tarihli başka bir mektupta da, 1814 senesinin Temmuz ayının başlarında günlük ölüm oranının 200'e ve Temmuz ayının ortalarına doğru gündelik ölüm sayısı 30-40 sayısına düşerek toplam ölüm sayısının da 30.000'e gerilediğine dair bilgiler vermiştir.¹⁵¹ İzmir'in iç bölgelerindeki gerekli iş gücünün olmayışı veya yetersizliği nedeniyle tarlada ürünler kalmış, birçok köy ve kasaba terk edilmiştir. İzmir'de ailenin tüm bireylerinin salgından vefat etmesi üzerine devlet bunların mallarının varisi olmuş ve 800 kadar evin anahtarları valiye verilmiştir.¹⁵²

İzmir'de 1831 yılında tekrar veba salgını görülmüştür. Kaçma imkânı olan kişiler şehri terk etmiş, şehri terk edemeyenler ise evden dışarı çıkamamışlardır. Dışarı çıktıkları zaman da komşularını tanımamazlıktan gelmişler temastan kaçınmışlardır.¹⁵³

İzmir'e gelen gezginler de salgınlara dair bilgiler vermiştir. 1835 Haziran ayında deniz yoluyla İzmir'e gelen Alman gezgin Kontes Pauline Nostitz bu gezginlerden birisidir. Onun İzmir'e geldiği sırada veba salgını ortaya çıkmıştır. Nostitz bu salgında neler yaşadığını şöyle anlatmıştır. Yanındakilerle birlikte İzmir limanına geldiklerinde limandaki bütün gemilerinin direklerine sarı bayrak çekildiğini görmüşlerdir. Gemiye hastalığın bulaşması istenmediğinden yolcular hemen gemiden indirilmemiştir. Caresizlik içerisinde Hollanda konsolosuna mektup göndermişler ve neticesinde gemiden indirilmişlerdir. Bu esnada hiç kimseyle temasa geçmelerine izin

¹⁴⁹ BOA, HAT, 524/25569/C, H. 20/Za/1250.

¹⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. II, s. 249.

¹⁵¹ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 21.

¹⁵² R. Beyru, *a.g.e.*, s. 21-22.

¹⁵³ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 23.

verilmemiştir. Ayrıca havlu, peçete, yatak yorgan gibi eşyalar çok tehlikeli olduğundan kendilerine verilecek olan bu eşyalarda uzak durmaları istenmiştir. Daha sonra, karantina altına alınmış ve salgından korunmuş bir eve götürülmüşlerdir. Kendilerine evden dışarı çıkmamaları çıktıkları zaman da evin kapısını dışarıdan kilitlemeleri ve yanlarına yaklaşacak olanları uzaklaştırmak için de ellerine uzun ve kalın sopa almalarını öğütlemişlerdir. Avrupalılar bu doğrultuda veba salgınına karşı kapılarını kilitlemişler, dışarıdan bir erzaka ihtiyaç duyduklarında seyyar satıcılardan meyve ve sebze almışlar, fakat bunları daha evin içerisine girmeden önce kapının önünde içinde ilaçlı su bulunan fiçinin içine meyve, sebze ve alınan ne varsa batırmışlar ve dezenfekte etmişlerdir. Bu ölçüde hassasiyet gösterilmesine ve geniş önlemler alınmasına rağmen şehirdeki zengin aileler de vebadan korunamamışlardır. Sonunda hastalığın kendilerine bulaşmaması için, insanlar evlerini ve ailelerini terk ederek kaçmışlardır.¹⁵⁴

Anadolu vilayetlerini gezen bir diğer gezgin İngiliz Seyyah John Mac Donald Kinneir'dir. Bu gezgin 7- 9 Mart 1814 senesinde Bursa'yı ziyaret etmiştir. Vebadan etkilenen halkın ve şehrin perişanlığını notlarına kaydetmiştir. O, vebadan pek çok insanın öldüğünü belirtirken sokağa çıktığında yanında eli sopalı iki kişi bulundurarak vebadan kendisini ancak bu şekilde muhafaza edebildiğini, bununla birlikte Bursa'da bulunduğu her an hastalıkla karşı karşıya kaldığını dile getirmiştir.¹⁵⁵

19. yüzyılda Bursa'da bulunmuş olan bir diğer kişi de Amerikalı Elizabeth Schneider'dir. 1830'ların sonunda ve 1840'ların başında Bursa'da bir süreliğine bulunan Schneider, o dönemde şehirde veba salgını olduğunu belirtirken, karantinaya ilişkin düşüncelerini de anlatmıştır. Ona göre, karantina yöntemleri yeterli değildi. Buna rağmen yine de bu önlemlerin işe yaradığına ve vebanın yayılmasını engellediğine dikkat çekmiştir.¹⁵⁶

Anadolu'yu gezen bir diğer gezgin de Charles Texier'dir. Charles Texier Anadolu'yu gezdiklerinde vebadan korunma yolunun kaçmak olduğunu, en ufak bir temasın hastalığı bulaştıracağına inandıklarını söylemiştir. Veba hastalığı 1833 yılından 1842 yılına kadar otuz farklı şekilde Türk Asyasının çeşitli bölgelerinde görüldüğünü ve

¹⁵⁴ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XIX. Yüzyıl I*, Akademi Kitapevi, İzmir 1994, s. 29 - 39.

¹⁵⁵ Heath W. Lowry, *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*, Çev: Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 100.

¹⁵⁶ Heath W. Lowry, *a.g.e.*, s. 101.

bazı türlerinin çok öldürücü olduğunu belirtmiştir. Seyyah Texier bu hastalıktan dolayı gezdikleri her yerde bazı tedbirler almış ve bu salgına karşı korunmuştur.¹⁵⁷

Vebanın görüldüğü başka bir yer de Menteşe sancağıdır. 9 Kasım 1836 tarihli bir belgede, Menteşe sancağının tertip etmiş olduğu 1. redif bölümünde iki neferde veba hastalığı görüldüğü ve ilçelerden gelen 41 neferde dahi veba hastalığı olduğu, yola çıkan bölüğün bir türlü yerine iade olunamadığı ve bu yüzden 1. bölükte bulunan ve hasta olanların mahallerine iadeleri ve 2. bölümünde Mütesellim Osman Ağa Bey'in öncülüğünde münasib bir mahalde tahaffuz ettirilerek baktırılmaları ve Menteşe sancağının her yerine karantina usulünün tatbik ettirilmesi hususları yer almıştır.¹⁵⁸

28 Ocak 1844 tarihli başka bir belgede Danişmend kazasında veba hastalığı ortaya çıktığı görülmüştür. Burada ortaya çıkan salgın için gerekli önlemler alınarak hastalığın yayılmasına müdahale edilmesi bildirilmiştir.¹⁵⁹

19. yüzyılda vebadan etkilenen şehirlerden biri de Ankara'dır. Bunu, Ankara kazasında bulunan Süleyman Bey marifetiyle gönderilmiş bir belgeden anlamaktayız. Belgede, Ankara ve köylerinde veba salgını görüldüğü ve pek çok vefata sebebiyet verdiği hatta tedavi olanları bile telef ettiği ve bu yüzden sefer için tertip olunan bin beş yüz neferin hastalığa yakalandığı ve bunlardan bin neferin bile gönderilemeyeceği bildirilmiştir.¹⁶⁰

11 Ocak 1815 yılında veba Ankara da ikinci defa ortaya çıkmış ve bin beş yüzden fazla kişi hayatını kaybetmiştir.¹⁶¹ 1813 ve 1817 tarihleri arasında Ankara'da zuhur eden veba salgınının ardından kuraklık ve çekirge istilası da halkı ekonomik yönden çökertmiş, vergilerini ödeyemez hale getirmiştir. Hastalıklarla boğuşan halkın dirliği ve güvenliği bozulmuştur. Bunun neticesinde Müslüman ve Gayr-i Müslim ahali devletten avarızhane sayısının düşürülmesini istemiştir. Bu talepleri uygun görülerek halkın vergi yükü düşürülmüştür.¹⁶²

Ankara askeri kolordu kumandanından gelen tahriratta, Bozok ve Kayseri sancaklarında da veba salgını olduğu, Bozok, Kayseri, Kırşehir sancaklarında tanzim olan redif askerlerinin bazılarının vebaya yakalandığı için hanelerine gönderilmelerine izin verildiği, çok şiddetli seyreden veba hastalığının 4-5 gün içerisinde Bozok'ta 33

¹⁵⁷ Charles Texier, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, Çev: Ali Suat, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2002, c. I, s. 8-9.

¹⁵⁸ BOA, C.AS, 515/21491, H. 29/B/1252.

¹⁵⁹ BOA, HR.MKT, 1/42, H. 07/M/1260.

¹⁶⁰ BOA, C.AS, 34975, H. 20/Ca/1215.

¹⁶¹ BOA, C.ML. 149/ 6305, H. 29/M/1230.

¹⁶² Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı)*, Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, Aralık 1986, I. Baskı, s. 102-103.

neferi hastalıktan keyifsizleştirdiği diğer taraftan diğer askerlerin de hastalığa tutulmakta olduğu ve bu yüzden hastalıklı askerlerin memleketlerinde tedavi edilmelerinin lazım geldiğini sadarete bildirmiştir.¹⁶³

Anadolu coğrafyasındaki pek çok vilayet ve kazada veba salgını görüldüğü gibi Sivas'ta salgından etkilenen bölgeler arasındadır. Örneğin, Sivas Valisi Pehlivan İbrahim Paşa'nın kapıkethüdasına gönderdiği 12 Aralık 1814 tarihli belgede, Sivas vilayetinde veba salgını yaygın olup Behisni Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa'nın ve Müftü Hüseyin Efendi'nin vebadan vefat ettiği haberi verilmiştir.¹⁶⁴

17 Ağustos 1858 tarihli Sadareten Tophane-i Amire Müşiri hazretlerine gönderilen bir belgede, Bingazi taraflarında veba hastalığı görüldüğünden Akdeniz tarafından gelecek olan vapur ve gemiler için bunlardan haber alacak bir küçük vapurun tahsisi ve gönderilmesi için gerekenin yapılması istenmiştir.¹⁶⁵

1850'li yıllardan sonra veba salgınlarının etkinliğini kaybettiğini belirtmiştik. Ancak veba hastalığı ile ilgili mustakil vakalar da göze çarpmaktadır. 14 Temmuz 1897 tarihli İskenderiye'den gelen telgrafnamede bildirildiği üzere vapurla seyahat eden Osmanlı hacılarından bir kişinin vebaya yakalanıp ölmesi buna örnek gösterilebilir.¹⁶⁶

2.2. Kolera'nın Görüldüğü Yerler

Kolera Anadolu coğrafyasında 1830 yıllarında görülmeye başlanmıştır. Bunun nedeni ise koleranın henüz yeni bir hastalık olmasıdır. Kolera, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkmış ve yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı ülkesinde tesirini göstermeye başlamıştır. Ticaret yolları üzerinden Osmanlı Anadolu'suna kadar gelmiş olan bu hastalık, 19. yüzyılın sonuna kadar etkisini Anadolu'nun hemen her yerinde sürdürmüştür. Buna karşın koleranın en çok görüldüğü alanlar Anadolu'nun kıyı şeridi ve önemli geçiş güzergahlarıdır. Osmanlı belgelerine ve hastalık tarihi üzerine yapılan çalışmalara göre, koleranın en sık görüldüğü yerler şuralardır: Anadolu'nun Batı kıyı şeridindeki Aydın, İzmir, Bursa, İzmit, İstanbul; Batının iç kesimlerinde Uşak; Güney kıyı şeridinde Antalya, Adana, Mersin, Tarsus, Kilis; Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde Erzurum, Erzincan, Diyarbakır, Mardin, Antep, Maraş, Malatya; Anadolu'nun iç kesiminde Eskişehir, Konya, Ankara, Sivas, Yozgat, Çankırı; Karadeniz kıyı şeridinde Trabzon, Artvin, Samsun, Gümüşhane, Bolu, Sinop, Bartın;

¹⁶³ BOA, HAT, 330/19082, H. 29/Z/1254.

¹⁶⁴ BOA, HAT, 497/24385, H. 29/Z/1229.

¹⁶⁵ BOA, A.MKT.MHM, 137/85, H. 7/M/1275.

¹⁶⁶ BOA, Y.PRK.PT, 14/93, H. 13/S/1315.

Karadeniz'in iç kesiminde Tokat, Amasya. Anadolu'da kara ve deniz yolu bağlantılarının çokluğu, uluslararası çalışan ticaret gemilerinin uğrak yeri olması hastalığın yaygınlaşmasında en önemli etkidir.

Dış ve iç göçler ya da salgın nedeniyle halkın yerlerini terk edip başka yerlere taşınmaları da kolera salgınlarının Anadolu'da bu denli yaygın olmasının nedenlerinden biridir. Kolera salgınları hem nüfusu hem de ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Kolera salgınlarının görüldüğü alanlar farklılık gösterdiği gibi, bu salgınların süresi de değişiklik göstermiştir. Sürenin uzayıp kısılmasında devletin zamanında müdahalesi ve halkın gösterdiği tavır önemli olmuştur. Mesela, 1848 tarihinde Antep'te halk karantinaya karşı gelerek bu konuda icraatlara mani oldukları için hastalığın süresi uzamış ve o bölgelerde oldukça etkili olmuştur. Ancak, halk devletin almış olduğu karantina tedbirlerine uyup ve gerekeni yaptığı takdirde salgınla mücadelede başarılı olunmuş ve salgının şiddeti ve süresi azalmıştır. 1892 tarihinde halk yetkililere destek verip salgınla mücadele de pozitif bir tutum sergilediği için hastalık kısa sürede ortadan kalkmıştır.

Karadeniz coğrafyasında koleranın yayılması ticaret limanları ve göçlerle bağlantılıdır. Hastalığın çıkış sebebi her zaman kesin olarak bilinmese de bir çoğunun nereden geldiği belgelerde kayıtlıdır. Karadeniz'de özellikle Kafkas göçleri, hastalığın önce liman kentlerine daha sonra da iç bölgelere sirayet etmesinde etkilidir. Mesela, 1870'ler Ruslar tarafından göçe zorlanan Kafkas göçmenleri yüzünden Trabzon vilayetinde nüfus büyük bir artış göstermiş ve bulaşıcı hastalıkların yayılmasına zemin hazırlamıştır. 1890 tarihinde de Trabzon'da ortaya çıkan kolera salgınında alınan hıfzısıhha tedbirleriyle ölümler en aza indirilmeye çalışılmıştır. Bu sebeple şehre fazla bir yıkım getirmemiştir.¹⁶⁷

30 Ekim 1892'de Trabzon'da tekrar meydana gelen kolera salgınında hastalığa yakalananların sayısı 70'e yükselmiştir. Bunun üzerine halk hastalığa yakalanma endişesine kapılarak çevre köylere kaçmıştır.¹⁶⁸ Kolera salgınları Karadeniz'deki ihracatı da olumsuz etkilemiştir. Mesela, Osmanlı topraklarından Romanya'ya at, deve, balık, elbise, yumurta, yıkanmış yapağı, sade yağ ve meyve gibi malların ihracatı yapılmaktaydı. Fakat Karadeniz kıyılarındaki salgının meydana gelmesi nedeniyle

¹⁶⁷ İlber Ortaylı, "19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitapevi, Ankara 2000, s. 124.

¹⁶⁸ Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Yayını Hazırlayanlar: Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, Trabzon 2002, c. I, s. 401.

Romanya, ülkesine Osmanlı'dan gelen malların girişini yasaklamıştır. Bu doğrultuda bölge halkının gelirlerinin azalması kaçınılmazdır.¹⁶⁹

1893 yılının sonlarında Trabzon'da görülen kolera salgını Rusya'dan geçmiştir. Bu salgında başlangıçta birkaç asker koleradan vefat etmiştir. 15 Kasım'dan itibaren salgın şiddetini arttırmış ve 30 Kasım'da hasta sayısı 41 kişiye ulaşmış ve bunlardan 17'si ölmüştür. 1894 yılında da kolera şehirde etkisini sürdürerek devam etmiştir. Bu yıl 419 kişide görülen kolera vakası 270 kişinin ölümüne yol açmıştır.¹⁷⁰ Trabzon İngiliz Konsolosu Longworth'un salgına yaptığı vurgu dikkat çekicidir. Ona göre, 1893 yılında şehirde meydana gelen en önemli iki olaydan biri Ermeni olayları diğeri de kolera vakasıdır. Longworth, dönemin Trabzon valisi olan Kadri Bey'in salgın sırasında insanına ve ülkesine iyi hizmetlerde bulunduğunu da özellikle vurgulamıştır.¹⁷¹ Kolera salgını hukukun işleyişini de etkilemiştir. Şöyle ki 1892-1893 yıllarında görülen Trabzon'daki kolera salgını adli görevlilerin, avukatların ve davacıların hızlı hareket etmelerine sebep olmuştur. İlerleyen günlerde ise, kolera korkusundan mahkemeler kapatılmış, davacıların şikâyetleri de ihmal edilmiştir.¹⁷²

Artvin, Batum, Poti, Erzurum ve Ilıca'da 1892 yılında Karadeniz üzerinden Anadolu'ya geçen kolera salgınından etkilenen yerler arasındadır. Bu salgında, Artvin, Batum, Poti, Erzurum ve Ilıca'da toplam 63 kişiden 36'sı hayatını kaybetmiştir. 1892 kolera salgını daha sonra Rusya ve İran'da oldukça etkili olmuş ve oralarda pek çok ölüme sebebiyet vermiştir. Yaklaşık 1 ay sonra Anadolu coğrafyası'na tekrar sirayet etmiştir. Van'da görülen bu salgın, 70 kişinin ölümüne yol açmıştır. Erzurum'da 490 kişi ve Trabzon'da 137 kişi vefat etmiştir.¹⁷³

1893 yılında Karadeniz coğrafyasında kolera salgınından etkilenen diğer yerler Amasra, Bartın, Bolu, Sinop ve Boyabat'tır. 6 Mayıs-24 Haziran 1894'te İskilip'te görülen kolera salgınından 377 kişi etkilenmiş ve etkilenenlerin 182'si ölmüştür.¹⁷⁴

Kolera salgını Tokat, Amasya, Merzifon, İskilip civarlarında da görülmüştür. 1894 senesinde salgın buralardan Samsun'a sirayet etmiştir. Haziran ayına kadar yörede devam eden salgın neticesinde 100 kişi hastalığa yakalanmış ve bunlardan 70'i

¹⁶⁹ N. İpek, a.g.m, s. 409.

¹⁷⁰ M. Ayar, a.g.e, s. 110.

¹⁷¹ Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre, Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Bellekten*, c. LXVII, S. 56, s. 4.

¹⁷² A. Halaçoğlu, a.g.m, s. 15.

¹⁷³ N. İpek, a.g.m, s. 400.

¹⁷⁴ M. Ayar, a.g.e, s. 112.

ölmüştür. Bafra ve Ünye'ye de salgın yayılmış ve salgın Ünye'de 33 kişinin hastalığa yakalanmasına ve bunlardan 24'ünün vefat etmesine sebep olmuştur.¹⁷⁵

Kolera, Diyarbakır Eyaleti ve Anadolu'nun güneydoğusunda yer alan vilayetlerde de yüzyıl boyunca etkili olarak görülmüştür. 1848'lerin başlarında Siverek ve Cizre hattında kolera görülmesine karşın alınan önlemlerde hastalık kısa sürede ortadan kalkmıştır. Anadolu Ordu-yı Hümayun Reisi Muammer Paşa'nın Sadrazama göndermiş olduğu tahriratta konuyla ilgili gelişmeler rapor edilmiştir. Paşa, Siverek'te ortaya çıkan kolera hastalığının, Allah'ın yardımıyla def edildiğini, Cizre'de sonradan zuhur eden hastalığın 14 gün sürdüğünü ve ardından kalktığını bildirmiştir. Anadolu'da toplu ölümlere yol açan, sosyal ve ekonomik hayatı olumsuz etkileyen salgın haberlerinin yarattığı endişe ortamında bu gibi güzel haberler Osmanlı hükümetini rahatlatıyordu. Bu yüzden Sadrazam da Muammer Paşa'nın bu müjdeli tahriratını 3 Mart 1848 tarihinde padişaha arz etmiştir.¹⁷⁶

Güneydoğu Anadolu bölgesinin merkezi olan Diyarbakır da kolera salgınından etkilenen yerlerin başında gelmektedir. 1879 yılındaki kolera salgınında Diyarbakır'da çok sayıda insan yaşamını yitirmiştir.¹⁷⁷

Diyarbakır'da 1895 yılında ortaya çıkan kolera salgınında çoğunluğu müslüman ahaliden olmak üzere günde 70 ila 90 kişi ölmüştür. Kolera ortaya çıkınca sur içindeki gayr-i müslim ahaliden durumu iyi olmayanlar, Alıpınar ve Kıtırbid dolaylarına göç etmişlerdir. Bu gayr-i müslimler salgını kırsal bölgelere yaymışlardır. Salgın daha sonra insanların, kırsaldan kente göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Bu yüzden Diyarbakır'daki diğer kaza ve köylerin nüfusu 90.224 kişiden 56.295 kişiye düşerken şehir merkezinin ve Siverek kazasının nüfusu iki katına çıkmıştır.¹⁷⁸

Diyarbakır Eyaleti'ndeki kolera salgınları zaman zaman halkın devlete karşı kışkırtılmasına alet edildiği de görülmektedir. Mesela, 28 Ekim 1890 tarihli 4. Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nden Yıldız Sarayı Hümayun'a gönderilen şifreli telgrafname'de Diyarbakır, Halep civarlarında zuhur eden kolera hastalığından dolayı hastalığı bahane ederek Ermenilerin, halkı hükümete isyan ettirmek, adliye heyetinin adamlarının görevden alınmasını sağlamak, hapisanede olanları da zorla tahliye ettirmek, Mabeyn-i

¹⁷⁵ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷⁶ BOA, İ.DH, 167/8827, H. 27/Ra/1264.

¹⁷⁷ İ. Yılmazçelik, *a.g.e.*, s. 111.

¹⁷⁸ Bülent Çukurova, Bülent Erantepli, "XIX. Yüzyıl'da Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız, Kerstin Tomenendal), Pozitif Matbaacılık, c. II, Ankara 2008, s. 359 - 360.

Hümayun'un icraatını durdurmak gibi bir uğraşa girdikleri bildirilmiştir.¹⁷⁹ Başka bir örnek de Gaziantep'te bir önceki zaptiye memuru Mehmet Battal'ın sadrazama gönderdiği resmi yazıda geçmektedir. Belgeye göre, Mehmet Battal, Antep'te kolera hastalığı olduğundan on günlük bir karantina düzenlendiğini ancak bazı kendini bilmezlerin kargaşa çıkararak karantina'nın oda camlarını kırmak ve karantina bayrağını indirmek gibi isyankâr tutuma cesaret eylediklerini ve bu olayların sorumlusu olarak da kendisinin gösterilmek istendiğini belirtmiştir.¹⁸⁰

Diyarbakır gibi 19. yüzyılda yörenin önemli bir merkez olan Mardin'de de birçok kez peş peşe kolera salgını görülmüştür. Mesela, bunlardan bir tanesi 1848 yılında Bedirhan Bey isyanından sonra meydana gelen kolera salgınıdır. Bu salgının ardından birçok kişi oldukları yeri terk etmiştir. 1865 yılında Mardin'de ikinci bir salgın daha ortaya çıkmış ve büyük bir can kaybına yol açmıştır. Resmi belgelere göre, bu salgından 975 kişi vefat etmiştir. Bu kadar ağır bir zayıttan sonra hükümet daha ciddi tedbirler almak zorunda kalmış ve bölgeye hekim desteği vermiştir. 1871 ve 1879 senesinde kolera salgını bölgede yeniden hâkim olmuştur. Devlet salgınlarla başa çıkabilmek amacıyla, karantina tedbiri almasına karşın halkı bu konuda ikna etmek kolay olmamıştır. Karantinanın kurulması ve sürdürülebilmesi için halka karantinanın sakıncası olmadığını beyan eden fermanlar gönderilmiştir.¹⁸¹

Salgının ağır sonuçlarının yanı sıra halkta infial uyandırması, bazı çevrelerce halkın devlete karşı kışkırtılmasında kullanılması bölgedeki siyasi gelişmelerin ciddiyeti devletin hassasiyetini daha da arttırmıştır. Bu yüzden merkez ile vilayetler arasında sıkı bir iletişim ağı kurulmuş, salgın hastalıklarla ilgili gelişmeler gün gün takip edilmiştir. Bu yüzden vilayetlerdeki yetkililer, salgınlara dair hükümete ve sıhhiye yetkililerine gün be gün bilgiler vermişlerdir. Buna iki belge örnek gösterilebilir. Örneğin, Suriye Vilayeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne ve Mabeyn-i Hümayun Başkitabet dairesine 5 Kasım 1890 tarihinde gönderilen telgrafnamede pazartesi günü saat 10'dan Salı günü 10'a kadar koleradan Halep'te 1 kişinin ve Reyhaniye'de 9 kişinin vefat ettiği, Pazar günü Reyhaniye'de 6 kişinin ve Maraş'ta 3 kişinin, Antep, Urfa ve Kilis'te 1 kişinin, Ersöz Nahiyesinde 5 kişinin vefat ettiği, Pazartesi günü Hama Kazasında 23 kişinin öldüğü ve Humus kazasında da 9 kişinin hastalığa yakalanıp 1 kişinin vefat ettiği bilgisi

¹⁷⁹ BOA, Y.PRK.ASK, 66/13, H.14/Ra/1308.

¹⁸⁰ BOA, A.MKT, 144/15, H. 17/N/1264.

¹⁸¹ İ. Özcoşar, a.g.m, s. 795.

verilmiştir.¹⁸² Yine, 5. Ordu-yı Hümayun Müşiriyeti'nden Makam-ı Serasker-i Mektub-i Kalemi'ne gönderilen 8 Aralık 1890 tarihli telgrafnamede Adana'da ortaya açılan kolera salgınında, Salı günü hastalığın 13 kişide görüldüğü ve 4 kişinin vefat ettiği; Çarşamba günü 15 kişide görülüp 10 kişinin vefat ettiği; Perşembe günü 7 kişide görüldüğü ve 3 kişinin vefat ettiği; Cuma günü de iki kişide görülüp 3 kişinin vefat ettiği bilgisi verilmiştir. Son telgrafta ayrıca bölgede görevli askerlerin durumuyla ilgili de özel bilgi verilmiştir. Müşire göre, yörede etkili olan salgına rağmen asakir-i şahanenin sıhhat durumları iyidir.¹⁸³

Anadolu'nun doğusunda Erzurum ve Erzincan bölgelerinde kolera ciddi sonuçlar doğurmuştur. Arşiv belgelerine göre, Erzincan'da 1852, 1861, 1865 ve 1890 tarihlerinde hafif derecede salgınlar görülmüştür. 1892-1894 senelerinde Erzincan'da tekrar ortaya çıkan kolera salgını, bu sefer şiddetli seyretmiştir.¹⁸⁴ 1892 kolera salgınında şehirde 294 kişi hastalığa yakalanmış ve bu kişilerden 130'u ölmüştür.¹⁸⁵ Erzurum da bu kolera salgınından etkilenmiştir. Mesela, 14 Ekim 1892 tarihli Erzurum Vilayeti'nden Sıhhiye-i Umum ve Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede vilayette ve Pasinler kazasında kolera illetinin zuhur ettiği ve ölümlerin ortaya çıktığı acil önlemler alınması gerektiği bilgisi sunulmuştur.¹⁸⁶

1892 tarihinde Erzurum ve Erzincan'daki meydana gelen kolera salgını, bir yıl sonra Malatya'yı da etkilemiştir. Malatya'da görülen kolera salgınından müslim ve gayr-ı müslim ahaliden 896 kişi ölmüştür. Halk koleraya yakalanmamak için içeri kapanmış ve evlerinden dışarı çıkmamıştır.¹⁸⁷

1894 yılının 14 Haziran-27 Ağustos tarihleri arasında Malatya'da şiddetli bir kolera salgını daha ortaya çıkmıştır. 22 Haziran gününde 52 kişi hastalığa yakalanarak 11 kişi vefat etmiştir. 23 Haziranda 55 kişide hastalık görülmüş ve 19 kişi hayatını yitirmiştir. 24 Haziran günü de 61 kişi hastalanmış bunların 16'sı ölmüştür. Bu bir buçuk aylık süre zarfında 709 kişide kolera vakası görülmüş, bunlardan 312 kişi yaşamını yitirmiştir.¹⁸⁸

¹⁸² BOA, DH.MKT, 1778/87, H. 22/Ra/1308.

¹⁸³ BOA, Y.PRK.ASK, 67/79, H. 25/R/1308.

¹⁸⁴ Abdülkadir Gül, "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 2009, S. 41, s. 245.

¹⁸⁵ Sacit Oğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies*, (Ed. Dursun Ali Akbulut, Salim Coşce), s. 441.

¹⁸⁶ BOA, DH.MKT, 2012/11, H. 27/Ra/1310.

¹⁸⁷ Mevlüt Oğuz, *Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu (M.Ö. 5500 – M.S. 1920)*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul, Ekim 2000, s. 457. 20 Haziran 1893 tarihinde salgın ortaya çıkmıştır.

¹⁸⁸ Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 139.

Koleranın şiddetli seyrettiği yerlerden biri de Hüdavendigâr Livası'dır. 1848'de vuku bulan salgın hem yerel hem de merkezi hükümeti zor durumda bırakmıştır. Hatta konuyla ilgili belgeler, vilayet yetkililerinin salgınları önlemek için hükümetten ve yetkililerden bazı isteklerde buldukları, devletin bu istekleri karşılamaya çalışmasına rağmen salgınla mücadelede yetersiz kaldığı gerçeğini ortaya koyar. Buna iki belge örnek olarak gösterilebilir. 13 Temmuz 1848'de Hüdavendigâr müşirinden hekimbaşına gelen tahriratta Bursa ahalisinde kolera illeti ortaya çıktığı, lazım olan tedavi için hekim gönderilmiş ise de Hüdavendigâr Müşiri'nin hizmetinde olan hekimlerin yetmediği ve koleranın şiddeti yüzünden hekim ve malzemenin gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁹ Başhekim'in Sadrazam'a gönderdiği 17 Temmuz 1848 tarihli resmi yazıda da Bursa ve kazalarında kolera hastalığının çok şiddetlendiği ve bundan dolayı vilayetin beş-altı hekime ve cerraha daha ihtiyaç duyduğu beyan edilmiştir. Bunun üzerine iki nefer hekim ve dört nefer cerrah ve iki nefer eczacı seçilmesine ve tayin edilmesine, hastalıkla mücadele yöntemini ve alınacak tedbirleri anlatan varaklardan dört yüz adet, evrak ve kolera risalelerinden de otuz adet gönderilmesine karar verilmiştir.¹⁹⁰

Anadolu coğrafyasında kolera, kurulmakta olan demir yolları ağı boyunca da kendini göstermiştir. Mesela, 1893-1894 yıllarında yapılmakta olan Haydarpaşa, İzmit, Eskişehir demir yolu güzergahında ve Eskişehir- Konya, Eskişehir- Kütahya demir yolu ağı yapım aşamasında özellikle Eskişehir- Kütahya hattında kolera salgını görülmüş ve salgın demir yolu yapım işlerini aksatmıştır.¹⁹¹

Aydın da salgından etkilenen yerlerdendir. Örneğin, 13 Kasım 1848 tarihli Aydın Vilayeti'nden hekimbaşına gönderilen resmi yazıda, Aydın'da kolera hastalığının vuku bulduğu ve hastalığa dair hususlar bildirilmiştir.¹⁹²

İzmir aynı anda birden fazla salgına maruz kalmış talihsiz şehirlerden birisi olmuştur. Şehir halkı 1831 ve 1832 yıllarında vebayla mücadele ederken, aynı zamanda kolera hastalığıyla da karşı karşıya kalmıştır. Bu salgın sırasında 17.000 kişide kolera vakasına rastlanılmış, bunlardan yaklaşık olarak 7.000'i hayatını yitirmiştir. İzmirli zenginler bazı köylere kaçmış, kaçamayanlar ise kendilerini koruma altına almıştır.

¹⁸⁹ BOA, A.MKT, 139/66, H. 11/Ş/1264.

¹⁹⁰ BOA, A.MKT, 140/43, H. 15/Ş/1264.

¹⁹¹ Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir 1991, s. 163.

¹⁹² BOA, A.MKT.MHM, 7/65, H. 16/Z/1264.

Salgın felaketinin yaşandığı günlerde dükkanlar ve mağazalar kapanmış yalnızca dini yapılar açık kalmıştır.¹⁹³

1848 yılında İzmir’de kolera salgını ikinci kez ortaya çıkmış ve pekçok kişinin ölümüne sebep olmuştur. Serasker Paşa’nın Sadrazam’a gönderdiği 29 Ağustos 1848 tarihli resmi yazıda İzmir’de kolera illetinin ortaya çıkarak 200-300 kişinin hastalandığını, bu yüzden halkın yerlerini terk ederek “ileriye beriye” kaçtıkları ve şehrin boşaldığını ancak Asakir-i Şahane tarafından şehrin muhafazasına itina edildiği bildirilmiştir.¹⁹⁴

İzmir’de 1854 yılında kolera salgını tekrarladığında 172 kişinin hayatına mal olmuştur. 1865 ve 1866 yıllarında ise şehirde 3500 kolera vakası görülmüş ve 1950 kişi hayatını kaybetmiştir. Bu salgından en çok Museviler etkilenmiştir. Öyle ki Musevilerin cesetlerini gömecek görevlilerin ölmesi sebebiyle cesetler bir süre gömülemeden kalmıştır. Sonunda hayvanlar üzerine yüklenen cesetler mezarlıklara götürülüp defnedilmişlerdir. Aynı durum Rumlar için de geçerlidir. İzmir’de bulunan Rum hastanesinin bahçesine derin kuyular açılarak cesetler bu çukurlara gömülmüştür.¹⁹⁵

Julius Seiff isimli gezgin, 13 Ocak 1872 Cumartesi günü İzmir’e geldiğinde şehirde kolera salgını olduğu için gemiden inememiştir. Gezgin aynı yılın Nisan ayında ikinci defa gelişinde ancak İzmir’e girebilmiştir.¹⁹⁶ Bu salgın sırasında Osmanlı limanlarında İzmir de dahil, İstanbul’dan gelen gemilerle, yolcu ve çalışanlarına 10 günlük karantina zorunluluğu getirilmiştir.¹⁹⁷ İzmir’de 1893 yılında başka bir kolera salgını daha meydana gelmiştir. Salgında 450 kişi hastalığa yakalanmış, ancak 45 kişi sağ kurtulabilmiştir.¹⁹⁸

Kolera salgınının görüldüğü diğer bir yer de Antalya’dır. 3 Ağustos 1866 yılında Antalya’da görülen kolerada 8-10 kişi hayatını kaybetmiştir. Bunun üzerine halk salgın korkusuyla yerlerini terk edip etrafa dağılmıştır. Hastalık diğer bölgelere yayılır endişesiyle Antalya kordon altına alınmış ve dışarıdan gelenlere karantina uygulaması başlatılmıştır. Doğal olarak şehri terk eden ahali vergilerini ödeyememiştir. Ödenmesi

¹⁹³ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 28-29.

¹⁹⁴ BOA, A.MKT, 145/25, H. 29/N/1264.

¹⁹⁵ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 91, 93-94.

¹⁹⁶ İ. Pınar, *a.g.e.*, s. 127-128.

¹⁹⁷ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 100.

¹⁹⁸ S. Oğuz, *a.g.e.*, s. 441.

gereken on yük kuruş meblağın geride kalan halkı perişan edeceği düşüncesiyle Teke Sancağı Meclis idaresi, hükümetin bu vergiyi silmesini talep etmiştir.¹⁹⁹

1894 yılında Antalya'da ikinci büyük kolera salgını görülmüştür. Aralık ayının ilk on günü içinde 98 hastalık vakası 39 ölüm, 14 Aralık günü 26 vaka 13 ölüm, 31 Aralık'ta 4 vaka 1 ölüm gerçekleşmiştir. 1894 yılının son günlerine kadar kolera, şiddetini devam ettirmiş olsa da daha sonra yavaş yavaş etkisini yitirmiştir.²⁰⁰ Antalya'da hemen hemen dört ay süren kolera salgınından 353 kişi etkilenmiş ve bunlardan 182 kişi vefat etmiştir.²⁰¹

Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'da kolera yüzyılın ikinci yarısında 1865 yılında bir Osmanlı paşasının Mısır'dan deniz yoluyla şehre girmesiyle başladığı belirtilmektedir. Vapurda ölen kişiler İstanbul'da denize atılmış, vapur doğruca tersaneye girmiş, o gün iki asker hastaneye kaldırılmış birkaç gün sonra da hastalık İstanbul'a yayılmıştır.²⁰² İstanbul'da sokakların temizlenememesi, içme sularının hijyenik yöntemlerle halka ulaştırılamaması ve düzenli bir sistemin bulunmaması gibi sorunlar hastalığın şehirde hızla yayılmasına zemin hazırlamıştır.²⁰³

1865 yılında ayrıca İstanbul'da koleranın yanı sıra humma ve diğer hastalıklar gibi başka hastalıklar da ortaya çıkmış ve sağlık sorunları daha da ağırlaştırılmıştır. Salgın döneminde 11.631 kişi koleraya yakalanmış, bunlardan 5.073 kişisi vefat etmiştir.²⁰⁴ Bir başka araştırmaya göre, Hintli hacılar sebebiyle önce Hicaz'a daha sonra da İstanbul'a sirayet eden kolera salgınında günde 1000 kadar kişi ölmüştür.²⁰⁵

1891 senesinde İstanbul'da görülen kolera salgını İstanbul'dan Edirne'ye giden altmış yaşlarındaki bir kadınla Edirne'ye de sıçramıştır. Bu hastalığın kolera olduğunun kesinleşmesiyle evin içinde yaşayan altı yedi kişi karantinaya alınmıştır. Fakat hasta ölmüştür. Bunun üzerine Edirne'de hastalığın yayılmaması için şehrin temizliğine önem gösterilmiş, içme suları kaynatılmış, hamam ve lokantaların temizliğine dikkat edilmiştir. Ayrıca, hem Edirne'den İstanbul'a gidecek yolcuların dışarıda bekletilmesi

¹⁹⁹ Mehmet Ak, "19. Yüzyıl'da Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 4, S. 17, Bahar 2011, s. 257.

²⁰⁰ M. Ak, a.g.m, s. 259.

²⁰¹ S. Oğuz, a.g.e, s. 441.

²⁰² Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, T.T.K Basımevi, c. LVIII, S.222, Ankara, Ağustos 1994, s. 360.

²⁰³ N. Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", s. 20.

²⁰⁴ O. Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını", s. 142.

²⁰⁵ Nursal Kumaş, "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 21, S. 21, Bursa 2011, s. 215.

kararı verilmiş hem de Edirne üzerinden, İstanbul ve Avrupa'ya yolcu götüren trenlerin sayısı azaltılarak geliş gidişler kontrol altına alınmıştır.²⁰⁶

Vilayetlerde çıkan kolera salgınlarına karşı trenlerde de kontrol arttırılmıştır. Bu kontroller aşamasında hastalığın hekimler tarafından yanlış teşhis edildiği durumlarda söz konusudur. Böyle bir olay ancak farkına varıldığı durumda tahkikata konu olmuştur. Mesela, Dahiliye Nezareti'nden Nafia ve Ticaret Nezareti'ne gönderilen 25 Ekim 1892 tarihli resmi yazıda, Edirne'den gelen tren yolcularından birinin hastalığı sebebiyle, memurları tarafından trenden indirilmiş, mahalle belediye tabibleri tarafından yapılan muayene sonucunda hastalığın humma olduğu anlaşılmış, üç gün gözetim altında tutulduktan sonra hasta serbest bırakılmıştır. Ancak bu durum tartışmaya da yol açmıştır. Etrafta kolera salgınının olduğu bir sırada böyle bir durumda hastanın bulunduğu yerin hemen kordon altına alınması ve birkaç hekim tarafından muayene edilmesi gerekirken, böyle bir ihmalin kabul edilemeyeceği için tren memurları hakkında sorumsuz hareketlerinden dolayı tahkikat başlatılmıştır. Konuyla ilgili hazırlanan raporun da hükümete bildirilmesi tenbih edilmiştir.²⁰⁷

1893 ve 1894 yıllarında Edirne'de tekrar kolera vakası görülmüş, Lüleburgaz ve Pınarhisar'da 22 kişi, Dimetoka'da askeriyeden 21, jandarmadan 1, halktan da 7 kişi hayatını yitirmiştir.²⁰⁸ Edirne'ye İstanbul'dan gelecekler için Çatalca tarafında inşa edilen barakalarda üç gün karantina müddeti konmuş, İstanbul'a hareket edecek trenlerde bir veya iki hekim bulundurulması, hastaların kontrol edilmesi, hastaların şehir dışında kurulmuş olan hastanelere gönderilmeleri Sıhhiye Nezareti tarafından Edirne Valiliğine bildirilmiştir.²⁰⁹

Hintli hacılar sebebiyle Anadolu birçok defa kolera salgınına maruz kalmıştır. Özellikle 1865 yılındaki salgın oldukça etkili olmuştur. Önce Hicaz'a daha sonra Tarsus ve köylerine de kolera salgını bu dönemde sıçramıştır. Bu salgında 5.314 kişi hayatını kaybetmiştir. Tarsus'un nüfusu o dönemde 25.000 civarında olduğu için bu ölümler toplam nüfusun 1/5 ine tekabül etmiştir.²¹⁰ Hacılar vasıtasıyla Anadolu'ya sirayet eden kolera salgınına bir diğer örnek, 1881'de Hindistan'dan gelen bir vapurdaki 500 hacı karantinaya alınarak Kamaran Adası'na konulmuştur. Bu hacılardan 12'si 24 Ağustos 4 Eylül arasında 12 gün içinde koleradan hayatlarını kaybetmişlerdir. Salgına karşın

²⁰⁶ R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilal, *a.g.e.*, s. 157-158.

²⁰⁷ BOA, DHMKT, 2014/99, H. 03/R /1310.

²⁰⁸ R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilal, *a.g.e.*, s. 159.

²⁰⁹ R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilal, *a.g.e.*, s. 160.

²¹⁰ S. Oğuz, *a.g.e.*, s. 436.

ölümlerin düşük olması, karantinada gösterilen itina ve dikkat olmalıdır. Çünkü, 11 Eylül 1881'de Sadaret Başkitabeti'ne yazılan yazıda, tahaffuzhanede 2 kişinin hastalığa yakalanıp birinin vefat etmesi üzerine, Kamaran Adası'nda sağlık kontrolü yapan hekim tarafından "sıhhi tedbir ve icraatın" şiddetle uygulandığı arz edilmiştir.²¹¹

Tarsus'ta yüzyılın sonlarına doğru kolera vakaları yeniden ortaya çıkmıştır. 1895 yılında, önce Tarsus ve köylerinde ortaya çıkan kolera salgını şiddetli bir şekilde seyretmiş ve bir buçuk aydan daha fazla sürmüştür. Halkın, hastalık algısı ve hastalık hakkında bilgisizliği salgınının daha da yayılmasına ve ölümlerin artmasına sebep olmuştur. Hıfzıssıhha Başmüfettişi Bonkowski Paşa tarafından bu dönemde Tarsus'a gönderilen Sıhhiye Müfettişi Şerafettin Mağmumi, Tarsus'ta yaşanan kolera salgınına ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. O, Tarsus'taki kolera vakasının İstanbul ve Bursa'da gördüğü kolera vakalarından farklı olduğunu, kolera hastası kişilere yazdığı reçetenin ilaçları gelmeden kişilerin vefat ettiğini, hastalığa iki üç saat içinde tutulup ölen pek çok insanın bulunduğunu, Asya kolerasının en şiddetlisinde vefat oranı %80 iken Tarsus'ta % 83 olduğunu dile getirmiştir. Bazı günlerde de 15-20 kişinin hastalığa yakalandığı şehirde, 22 Mayıs'ta 5 kişiye bulaşan hastalık 4 kişinin ölümüne yol açmıştır. 23 Mayıs'ta 9 kişi hastalığa yakalanırken bunlardan 1 kişi hayatını yitirmiştir. Sacit Oğuz, Newyork Times gazetesinin 23 Haziran 1895 tarihli nüshasındaki verilere dayanarak 1 ay içerisinde salgından kaç kişinin vefat ettiğini hesaplamıştır. Oğuz'a göre, Tarsus'ta 25 Mayıs'a kadar 25 hastalık vakası, 15 ölüm; Mayıs ayının son haftasında 450 vaka, 300 ölüm; Haziran ayının ilk haftasında 500 vaka, 300 ölüm; Haziran ayının ikinci haftasında 250 vaka, 180 ölüm meydana gelmiştir. Bu verilere göre, toplamda vaka sayısı 1.225, ölü sayısı ise 845 kişidir.²¹²

Tarsus'ta 1896 yılının Nisan ayında tekrar kolera vakaları görülmeye başlamıştır. Ancak, Bonkowski Paşa'nın, kolera salgınının durdurulmasına rağmen tam olarak temizlenemediği, gerekli tedbirler alınmazsa tekrar salgının çıkma ihtimali olduğunu, hastalık daha fazla yayılmadan iki hekim ve tathirat (temizlik) memurunun görevlendirilmesinin gerektiğini Sıhhiye Nezareti'ne bildirmiş olması dolayısıyla alınan tedbirler yüzünden 1896 yılında Tarsus'taki kolera vakası ölümcül olmamıştır. Ancak hastalığın çevre şehir ve kasabalara yayılması engellenememiştir.²¹³

²¹¹ BOA, İ.DH, 863/69095, H. 15/L/1298.

²¹² S. Oğuz, *a.g.e.*, s. 441.

²¹³ S. Oğuz, *a.g.e.*, s. 442-443.

Bunun yanısıra, 1895 Tarsus salgınında halkın ölüm korkusuyla yayla köylerine kaçtıkları ve Tarsus'a tarım alanlarında çalışmak üzere gelmiş olan mevsimlik işçiler de salgın nedeniyle yerlerini terk ettikleri için tarımsal faaliyetlerin durmasına ve mahsulün tarlada kalmasına ve çiftçinin büyük zarara uğramasına sebebiyet verdiği ifade edilmektedir. Ayrıca trenlerin Tarsus istasyonunda durmalarına yasak konulması ve gemilere uygulanan karantina tedbirleri ticari hayatı çok kötü duruma getirmiştir. Bu nedenle şehir maddi anlamda canlılığını yitirdiği için halk da büyük zarara uğramıştır. Böylece halk salgından dolayı hem maddi hem manevi yönden çöküntüye uğramıştır.²¹⁴

Hacılar, göçler, mevsimlik işçiler, kıtlık, hastalıklı insanların karantinaya alınmaması ve yer değiştirmeleri koleranın kontrolünü zorlaştırmış ve yayılma alanını genişletmiştir. Mesela, kolera salgınının yaşandığı 1831, 1837 ve 1839 yıllarda, İzmir'de maddi imkânı iyi olan kişilerin hastalıktan ölme korkusuyla diğer yer ve kasabalara kaçmış olmaları, bu şehirdeki izdihamın hafiflemesine iyi yönde katkı sağlamış olsa da kolera hastası olarak kaçanların, hastalığın geniş alanlara yayılmasında etkileri olmuştur. Salgından kaçış yüzünden İzmir'de büyük bir nüfus kaybı olmuş ve birçok Türk köyü tamamen boşalmıştır. Benzer bir olay da 1848 yılında İzmit'te yaşanmıştır. Buradaki salgında halk topluca başka yerlere göç etmişlerdir.²¹⁵ Salgınların kötü sonuçlara sebebiyet verdiği aşikardır. Ancak bazen kötü olarak düşündüğümüz olayların iyi sonuçlara vesile olduğu da görülmüştür. Örneğin, 1821- 1822 yıllarında Toprakkale'ye kadar ilerleyen Abbas Mirza, Çarhacı Paşa fırkasını bozmuşken ertesi günü ordusunda kolera salgınının ortaya çıkması yüzünden, bu hastalık o bölgede bilinen bir hastalık olmadığı için herkes dehşete kapılmış, İranlılar ölümlerini gömmeye bile vakit bulamamışlar ve İran ordusu darmadağın olmuştur. Bunun sonucu olarak da Abbas Mirza geri çekilmek zorunda kalmıştır. Çok geçmeden ilişkiler iyiye dönmüştür.²¹⁶

Sivas da salgından etkilenmiştir. Mesela, 1848 yılında Sivas'ta kolera salgını ortaya çıkmış ve 21 koleralı hastanın 11'i vefat etmiştir.²¹⁷ 1893 yılında ve 1894 yıllarında Sivas'ta kolera salgını meydana gelmiş ve çok sayıda insan hayatını

²¹⁴ S. Oğuz, *a.g.e.*, s. 442.

²¹⁵ M. Y. Erler, *a.g.m.*, s. 764.

²¹⁶ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, c. 6, s. 2826.

²¹⁷ M. Ayar, *a.g.e.*, s.115.

kaybetmiştir.²¹⁸ 1894 yılında Sivas'ta bir kez daha kolera salgını görülmüştür. Bu salgında 1000 üzerinde vaka, 600 ölüm gerçekleşmiştir.²¹⁹

Orta Anadolu coğrafyasında Sivas dışında Kayseri'de de kolera vakaları görülmüştür. 3 Ocak 1849'da Serasker Rıza'nın Sadarete gönderdiği tezkirede özetlediği Kayseri mirlivası Mehmet Bey'in tahriratına göre, Kayseri'de ortaya çıkan kolera salgını, 4 Aralık 1848'den 16 Aralık 1848 tarihine kadar şiddetli bir şekilde devam etmiş ve günde 180 kadar kişi vefat etmiş ve 16 Aralık'tan sonra ise, Allah'ın lütfu ile hastalığın yatışmış olduğu belirtilmiştir.²²⁰

Kayseri kaymakamından Tophane-i Amire Müşiri'ne gönderilen 10 Ocak 1849 tarihli bir diğer belgede de, kolera salgınının Kayseri şehri ile sınırlı kalmadığı çevredeki Köprülü, Tırhala, Yenişehir civarında yayıldığı ve bu salgınlarda çok sayıda ölümün olduğu anlaşılmaktadır.²²¹

Adana Vilayeti'nden Mabeyn-i Hümayun-ı Mülükane Baş kitabet Dairesi'ne ve Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen 11 Aralık 1890 tarihli telgrafname ile Adana'da koleraya 7 kişinin yakalandığı, daha önceden hastalığa yakalanan kişilerden de 2 kişinin vefat ettiği, sonradan hastalığa yakananlarda da ölüm vuku bulmadığı malumatı verilmiştir.²²²

Bölgedeki salgınlar göç etmek için bekleyen kabilelerin yerleşmelerini olumsuz etkilemiştir. Mesela, 11 Aralık 1890 tarihinde Muhacirin Komisyonu'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen tezkirede Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine izin verilen 9.100 nüfuslu Kafkas muhacirlerinden o zamana kadar dört kabile geldiği, Kafkasya'dan muhacirlerin bir takım nüfusla daha gelecekleri haber alınmakta olduğundan muhacirlerin yerleştikleri yerlerde kolera illeti olduğu ve Mersin'de de kolera olmasından dolayı hastalık atlatılıncaya kadar memleketlerinde kalmaları gerektiği bildirilmiştir.²²³

Tarsus'tan sonra 1896 Mayıs ayının sonlarında Adana'da, Haziran ayının başında Mersin'de, Haziran'ın ortalarında ise Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Payas, Hamidiye ve Karataş'ta kolera görülmüş ve hemen hemen tüm Adana ve çevresi hastalığa teslim olmuştur. Bu Tarsus kökenli salgın, bütün tedbirlere rağmen Kayseri,

²¹⁸ Abdülkadir Gül, "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayet Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/9, 2009, s. 154.

²¹⁹ Sacit Oğuz, *a.g.e.*, s.441.

²²⁰ BOA, A.MKT, 167/36, H. 08/S/1265.

²²¹ BOA, A.MKT.MHM, 9/88, H. 15/S/1265.

²²² BOA, DH.MKT, 1791/4, H. 28/R/1308.

²²³ BOA, DH.MKT, 1791/6, H. 28/R/1308.

Maraş, Halep, Sivas, Konya, Ankara, Adıyaman ve Hüdavendigâr Vilayetlerine sirayet etmiştir.²²⁴

19. yüzyılın sonlarına doğru Çankırı'da da salgın ortaya çıkmış, salgından 151 kişi etkilenmiş, bunlardan 66'sı hayatını kaybetmiştir.²²⁵

Hüdavendigâr valisinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede Ertuğrul sancağı Bozöyük nahiyesine bağlı Osman köyünde kolera hastalığı ortaya çıktığı, haberinin alınması üzerine tüm önlemlerin alındığı ancak hekim Antonyan Efendi'nin icra edilen muayene ve tahkikat neticesinde 25-30 gün içerisinde 13 kişinin koleradan vefat ettiği belirtilmiştir. Valinin telgrafında en ilgi çekici bilgi ise, kolera hastalığına yakalananların 30 ile 70 yaş arasındaki kişiler olduğu bilgisidir.²²⁶ 1893 yılının sonlarındaki bu kolera salgınından tam bir yıl sonra yine Bursa valisi Ziya Bey'in, Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği 23 Aralık 1894 tarihli telgrafname de Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Uşak kazasında kolera hastalığının ölümlere yol açtığı bildirilmiştir. Valilikçe Uşak'a gönderilen Tabib Hüseyin Efendi'nin verdiği bilgilere göre, hastalığın görüldüğü 5 Ekim 1894'ten 20 Ekim 1894'e kadar ki sürede 30 kişi vefat etmiş, 31 kişi iyileşmiş, 13 kişinin de tedavisi devam etmekteymiş. Bunun dışında Uşak'a bağlı bir köyde 18 Ekimde görülen kolerada 8 kişinin vefat ettiğini, 6 kişinin iyileştiğini, 6 kişide ise hastalık bulgularının bulunduğunu rapor etmiştir.²²⁷

Kolera salgınından hapisaneler de etkilenmiştir. Örneğin; İstanbul Umumi Hapishanesinde hijyen şartlarının yetersiz olmasından dolayı kolera salgını görülmüştür. Fakat kadınların temizliğe önem verdiği ve hapisanelerde bulunan kadın mahkûmların azlığından dolayı kadın mahkûmlar bu salgından pek etkilenmemiştir. Hapishanede kolera salgınınun yayılmaması için fakir mahkûmlara yeni elbiseler dağıtılması, mahkûmların karantinaya sevk edildikten sonra hapisaneye alınmaları, hapisanelerde izdihamın önlenmesi için ıslah süresi dolan mahkûmun hekimce lüzum görüldüğü sürece tahliye edilmesi gibi tedbirler alınmıştır.²²⁸

2.3. Çiçek'in Görüldüğü Yerler

Çiçek salgını Anadolu coğrafyasında 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ortaya çıkmış ve ilerleyen yıllarda etkisini sürdürmüştür. Kolera salgınında olduğu gibi

²²⁴ S. Oğuz, a.g.m, s. 440-441.

²²⁵ M. Ayar, a.g.e, s. 113.

²²⁶ BOA, DH.MKT, 182/5, H. 04/C/1311.

²²⁷ BOA, DH.MKT, 300/61, H. 27/R/1312.

²²⁸ Saadet Tekin, "Osmanlı'da Kadın ve Kadın Hapishaneleri", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXIX, S. 47, 2010, s. 96.

Anadolu'nun hemen her yerinde görülmüştür. Fakat batı ve kuzey kıyı şeridindeki Çanakkale, Bursa, Trabzon ve Bolu salgının en çok yaşandığı yerlerdir. İç kesimlerde ise, salgın Hakkâri, Konya, Diyarbakır, Sivas, Ankara, Niğde, Isparta, Siirt, Kayseri, Erzincan, Bilecik, Amasya, Tokat gibi yerlerde kendini göstermiştir. Bu salgınlarda da diğer salgınlarda olduğu gibi pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Bunların çoğu da çocuk olmuştur. Çiçek hastalığına yakalanıp da sağlığına kavuşan kişiler de çiçeğin izlerini yüzlerinde ömür boyu taşımak zorunda kalmıştır. Osmanlı hükümeti çocukların maruz kaldığı bu ölümcül hastalığa karşı ciddi önlemler almaya çalışmıştır. Bunların başında çiçek aşısını ve hekim ihtiyacını karşılamak olmuştur. Devlet bu önlemleri alarak ölümleri engellemek kadar salgının etki süresini de kısaltmayı amaçlamıştır.

19. yüzyılda çiçek hastalığından saray da etkilenmiştir. Örneğin, 20 Nisan 1825 Salı gecesi Şehzade Abdülmecit Efendi, 7 Mayıs 1825 Cumartesi günü Fatma Sultan ve 23 Mayıs 1825 Pazartesi günü Münire Sultan hastalıktan yaşamlarını yitirmişlerdir.²²⁹

1846 yılında Bolu'da ve kazalarında meydana gelen çiçek hastalığı toplumda büyük bir korku yaratmıştır. Hatta insanlar arasında hastalığın her tarafa yayılacağı ve bulaşacağı, çocukların öleceği ve kimsenin kurtulamayacağına dair söylentilere inanmışlardır. Çiçek salgınları Bolu'da 1865'te ikinci kez görülmüştür. Bu doğrultuda çiçek salgınlarının sirayetinin önüne geçmek için devlet tarafından vilayet ve kazalara gönderilen hekimlerin yetmediği ve başka hekimlerin de gönderildiği belgelerde açıkça ortaya konmuştur. 23 Mart 1865'de Bolu sancağı kaymakamlığından Bolu'nun ekseri kaza ve köylerinde çiçek hastalığının ortaya çıktığı ve bu hastalığın def edilmesi için gerekli tedbirin alınması talep edilmiştir.²³⁰

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda mali yönden sıkıntılı olması, salgınlar karşısında devletin almış olduğu tedbirleri de olumsuz yönde etkilemiştir. Mesela, Trabzon Meclisi'nden Mekteb-i Tibbiye Nezareti'ne gelen mazbata'da Rize kazasında çiçek hastalığı ortaya çıkmış ve devlet yönetimi tarafından Tabib Nikola bölgeye gönderilmiştir. Ancak, harcırah ve maaşı ödenmemiştir. Bundan dolayı ya verilen harcırahın ve maaşın ödenmesi ya da yerine başka birinin gönderilmesi istenmiştir.²³¹

Karadeniz bölgesinde Ruslar tarafından göçe zorlanan Çerkes muhacirleri kolera vakalarının çoğalmasında oldukları gibi çiçek salgınının yayılmasında da etkili

²²⁹ Ahmet Cevdet Paşa, *a.g.e.*, c. II, s. 393. Ayrıca bkz. Sahaflar Şeyhi-zâde Seyyid Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi Zeyl ve İlaveleriyle)*, Neşre Hazırlayan: Ziya Yılmaz, Enes Matbaacılık, İstanbul, Eylül 2000, s. 400, 403, 407.

²³⁰ BOA, A.MKT.MHM, 327/41, H. 27/L/1281.

²³¹ BOA, A.MKT.MHM, 163/23, H. 19/M/1276.

olmuştur. 30 Aralık 1863 tarihli belge bu konuda aydınlatıcı bir veri sunmaktadır. Belgede Trabzon'a iki vapur ile gelen muhacirlerin sayısının yedi bini aştığı ve muhacirler arasında çiçek hastalığının yayıldığı ve hatta çok sayıda ölümlü vaka görüldüğü vurgulanmıştır. Trabzon'daki hekimlerin yeterli olamadığı, bu yüzden hem bir iki hekimin hem de ihtiyaç duyulan ilaçların acilen gönderilmesinin gerektiği bildirilmiştir.²³²

1889 senesinde Trabzon Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafname Trabzon'da yeni bir çiçek salgınının ortaya çıktığını göstermektedir. Valilik bazı mahallelerde çiçek hastalığının görülmesi üzerine gerekli tedbirlerin alındığı ve ihtiyaç duyulan aşı kalemlerinin acilen gönderilmesini talep etmiştir.²³³

Trabzon Vilayeti'nde yerleşim bölgelerindeki çiçek salgını hapishanelere de sıçramış ve mahkûmlar arasında yayılmıştır. 1892 tarihinde Trabzon Hapishanesi'nde görülen çiçek yüzünden mahkûmların bir kısmı başka yerlere dağıtılmıştır. Hapishanelerdeki izdiham kaygısıyla Erzurum'a gönderilen 25 mahkûm, Erzurum'daki yetkililer tarafından kabul edilmek istenmemiştir. Çiçek salgınının devam etmesi sebebiyle başka yerlere gönderilemeyeceği belirtilmiş ve bu yüzden tedbirlerin alınarak gerekenin yapılması emredilmiştir.²³⁴

Amasya ve Tokat da çiçek salgınlarından etkilenmiştir. 8 Haziran 1895'de Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta Amasya ve Tokat'ta çiçek hastalığı zuhur ettiği ve bu salgının bazı vefatlara yol açtığı haber verilmiştir.²³⁵

Anadolu'nun doğu ve güneydoğu vilayetlerinde de çiçek hastalığı etkili olmuştur. 2 Aralık 1889 tarihli Diyarbakır Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafnamede, bazı mahallelerde çiçek hastalığı ortaya çıkmış ise de herhangi bir ölüme sebebiyet vermediği ve def edildiği malumatı verilmiştir.²³⁶ 1886 tarihli bir Vilayet Meclisi'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen yazıda Hakkari'de çiçek hastalığının ortaya çıktığı beyan edilmiştir.²³⁷

5 Nisan 1890'da Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgraf, Siirt sancağında da çiçek hastalığının zuhur ettiğini ve bu salgının bir an evvel def edilmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.²³⁸

²³² BOA, A.MKT.MHM, 288/89, H. 19/B/1280.

²³³ BOA, DH.MKT, 1673/32, H. 17/Ra/1307.

²³⁴ BOA, DH.MKT, 1969/31, H. 08/Z/1309.

²³⁵ BOA, DH.MKT 385/9, H. 20/Za/1312.

²³⁶ BOA, DH.MKT, 1678/50, H. 08/R/1307.

²³⁷ BOA, DH.MKT, 1379/43, H. 21/S/1304.

²³⁸ BOA, DH.MKT, 1721/84, H. 11/N/1307.

Erzincan da çiçek salgımından etkilenen yerler arasındadır. Erzurum Valisi'nden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen resmi yazıda Erzincan'a bağlı Kuruçay kazasının bazı köylerinde çiçek salgınının zuhur ettiği, cerrah olan Hasan Bedri Efendi'nin dört yüz kırk sekiz çocuğu tedavi ettiği ve dokuz yüz kırk altı nefer çocuğa aşı yaptığı bildirilmiştir.²³⁹

Anadolu batı vilayetlerinde de çiçek salgını etkili olmuş ve birçok ölüme sebebiyet vermiştir. Mesela, Kocaeli sancağında çiçek hastalığı yüzünden pek çok çocuk hayatını kaybetmiştir.²⁴⁰

1848, 1888 ve 1889 yıllarında Edirne'de çiçek hastalığı görülmüş ve bazı aileler başka şehirlere göç etmişlerdir. Alınan önlemlerle hastalığın yayılması önlenmeye çalışılmışsa da 1894 ve 1895 yıllarında bu defa II. Ordu'da çiçek hastalığı ortaya çıkmıştır.²⁴¹

Çiçek hastalığı Batı Anadolu'da Aydın ve İzmir havalilerinde zaman zaman ortaya çıkmış ve etkili olmuştur. 30 Ekim 1888 yılında Aydın Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen bir tahrirat, Bodrum'da çiçek hastalığının ne kadar ağır seyrettiği ve ölümcül bir salgına dönüştüğünü göstermektedir. Vilayetin verdiği haber Bodrum kazasında yaşanan bir faciyanın habercisidir. Vilayet yazısına göre, Bodrum'da çiçek hastalığından dolayı dört yüz seksen kişi vefat etmiştir. Daha kötüsü ise, aşı yapacak hekim bulunamadığından hastalığın yayılmasına engel olunamamıştır.²⁴²

Aydın'dan sonra İzmir de salgından etkilenmiştir. 3 Temmuz 1896 yılında İzmir'de kuşpalazı ve çiçek hastalıkları görülmüş, bu salgınlardan pek çok vefatlar olmuş, daha önce de görülen bu hastalığın tam olarak sebebi anlaşılamadığından hastalık tekrar ortaya çıkınca Aydın Vilayeti'nden tedbir alınması istenmiştir.²⁴³

Konya Vilayeti'nden Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Konya'da çiçek hastalığı zuhur ettiği belirtilmiş, özellikle de çocuk ölümlerine vurgu yapılmış, ayrıca hastalığın günden güne yayıldığı beyan edilmiştir.²⁴⁴ 1874'de ortaya çıkan salgın ise daha hafif atlatılmıştır. Alınan önlemler, hekim desteği ve yapılan aşılar etkisini göstermiş ve hastalığın etkisi kırılmıştır. Konuyla ilgili belgede, Konya'da ortaya çıkan çiçek hastalığından dolayı çocukların aşılatırılması için Mekteb-i Fünun

²³⁹ BOA, DH.MKT, 16/16, H. 05/L/1310.

²⁴⁰ BOA, A.MKT.MHM. 2/9, H. 19/Ra/1262.

²⁴¹ M. Y. Erler, *a.g.e.*, s. 765. Ayrıca bkz. R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilar, *a.g.e.*, s. 164.

²⁴² BOA, DH.MKT, 1559/55, H. 24/S/1306, Ayrıca bkz. *Osmanlı Arşivinde Bodrum I*, Derleyen: Erdoğan Kayalar, Bodrum Ajans Yayın Grubu, Ankara, Şubat 2012, s. 379.

²⁴³ BOA, BEO, 804/60280, H. 23/M/1314.

²⁴⁴ BOA, A.MKT.MHM, 324/74, H. 09/N/1281.

öğrencisi Salih Efendi'nin Konya'ya tayin edildiği, Salih Efendi'nin gayretiyle hastalığın yok edildiği bundan dolayı da halkın memnun ve müteşekkir olduğu Konya Vilayeti'nden Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezaretine bildirilmiştir. Hatta bu başarı hikayesinin emsal görülmesi için neşredilmesi amacıyla Matbuat Nezareti'ne iletilmiştir.²⁴⁵

1890 yılındaki çiçek ise vilayet merkezi başta olmak üzere vilayete bağlı sancaklarda bir salgına dönüşmüştür. 1 Ocak 1890 tarihli yine Konya Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda ise, Niğde ve Isparta sancaklarıyla merkez vilayette herkesin çiçek hastalığına esir olduğu bilgisi verilmiştir.²⁴⁶

Çiçek salgınının görüldüğü bir diğer yer de Ankara'dır. Ankara Vilayeti'nden Tıbbiye Nezaretine gönderilen telgrafname ile bazı yerlerde çiçek hastalığı zuhur ettiği ve bu yüzden de lazım olan tedbirin süratle yerine getirilmesinin ve istenen aşı kalemlerinin gönderilmesi talep edilmiştir.²⁴⁷

1892 yılında yörede çiçek salgını olduğuna yönelik söylentiler hükümet nezdinde kaygıya yol açmıştır. Ancak, belediye tabibleri hastalığın çocuklarda münferiden görüldüğü ve salgına dönüşmediği yolunda rapor vermişlerdir. Bu durum hükümeti tatmin etmemiş ki, Kayseri kasabası ve civar köylerde münferiden çocuklarda ortaya çıkan çiçek hastalığı ile iki aydan beri hayvanlarda görülen hastalığın iyileştiğine dair verilen rapor sorgulanmıştır.²⁴⁸

Sivas'ta 1870 yılında meydana gelen çiçek hastalığının ölümcül bir salgın olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili bir çalışmada salgının yol açtığı ölümlerin demografik yapıyı etkilediği vurgulanmıştır. Yazara göre, "çiçek salgınları insanların ömrünü kısaltmış ve erkekler sakalı ağarmadan ahirete intikal etmişlerdir".²⁴⁹

Sivas'ta 1889 yılında yeni bir çiçek salgını çıkmış olsa da 1870 yılındaki gibi bir zayıf vermemiştir. Sivas Vilayeti'nden Tıbbiye Nezaretine gönderilen 2 Aralık 1889 tarihli telgrafnameden bunu anlamaktayız. Belgeye göre, Sivas Vilayeti'nde hastalığın ciddi bir boyutta olmadığı, bazı köylerde zuhur etmişse de aşı yoluyla hastalığın def edildiği bildirilmiştir.²⁵⁰

²⁴⁵ BOA, A.MKT.MHM, 327/58, H. 29/L /1281.

²⁴⁶ BOA, DH.MKT, 1686/37, H. 09/Ca/1307.

²⁴⁷ BOA, DH.MKT, 1673/32, H. 17/Ra/1307.

²⁴⁸ BOA, DH.MKT, 2004/7, H. 27/S /1310.

²⁴⁹ Hasan Yüksel, "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre, Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfus Bilim Dergisi*, S. 28-29, 2006-2007, s. 77.

²⁵⁰ BOA, DH.MKT, 1678/61, H. 08/R/1307.

Hüdavendigâr Vilayeti'nde çiçek hastalığına dair bilgiler pek yoktur. Yalnızca 1893 tarihli bir belgeye göre, Ertuğrul Sancağı Bozöyük Nahiyesi'ne bağlı Osman Köyü'nde hastalık çıkmış ve 10 çocuğun vefatına yol açmıştır. Ancak, hekim olarak gönderilen Antonyan Efendi tarafından icra edilen muayene ile iki aydan beri çocuklara musallat olan hastalık kontrol edilmiştir.²⁵¹

2.4. Sıtma'nın Görüldüğü Yerler

Sıtma hastalığı, Anadolu coğrafyasında 19. yüzyılda 1830 yıllarından itibaren görülmeye başlamıştır. Bataklıkların sebep olduğu sivrisinekler vasıtasıyla insanlara bulaşan sıtma hastalığının en sık görüldüğü yerler, Trabzon, Bursa, Edirne, İstanbul, Aydın gibi Anadolu'nun kıyı kesimleridir. Bu salgınların diğer görüldüğü alanlar da Isparta, Maraş, Diyarbakır, Eskişehir, Sakarya, Düzce, Tarsus, Denizli gibi yerler olduğu arşiv belgelerinden ve literatürden anlaşılmaktadır. Sıtma salgınları bataklıkların kurutulması ve sıtma ilacının hastalık görülen yerlere gönderilmesi gibi devletin almış olduğu tedbirlerle giderilmeye çalışılmıştır. Diğer salgınlarda olduğu gibi sıtma salgınından da ölümler meydana gelmiştir. Bu ölümlerin çoğu muhacirler arasında olmuştur. Muhacirlerin Anadolu'ya gelmeleri, belirli gruplar halinde vilayetlerin tarımsal ve ekonomik koşulları göz önüne alınarak yerleştirilmeleri Anadolu'daki nüfusu arttırmıştır. Bu yüzden bazı bataklık bölgelere göçmenler yerleştirilmek zorunda kalmıştır. Bununla birlikte devlet bu bataklıkların kurutulması için de çaba sarf etmiştir.

Sıtmaya uygun yerlere iskân edildikleri için muhacirler arasında salgının daha etkili olduğuna çok sayıda örnek verilebilir. Mesela, 1865 yılında Bolu Sancağı'ndan Sadaret'e gönderilen resmi yazıda, Düzce'de göçmen Çerkesler ile yerli halk arasında sıtma salgınının ortaya çıktığı beyan edilmiştir.²⁵² Konuyla ilgili başka bir belge de, 27 Temmuz 1879 tarihli belgedir. Bu belgeye göre, Umur-ı Sıhhiye Meclis-i Risayeti mühürlü sıhhiye jurnalinde Batum'dan gemiyle ve diğer yerlere nakl ve iskân edilen muhacirlerde sıtma illeti ortaya çıkmış ve ölümler vuku bulmuştur.²⁵³ Özellikle iskânın ilk dönemlerinde sıtmanın etkili olduğu söylenebilir. 1870 yılında Karadeniz'den Anadolu'ya gelen göçmenlerden Samsun civarına yerleştirilenler sıtmaya yakalanmışlar

²⁵¹ BOA, DH.MKT. 182/5, H. 04/C/1311.

²⁵² BOA, A.MKT.MHM. 340/57, H. 07/R/1282.

²⁵³ BOA, Y.PRK.SH. 1/13, H. 7/Ş/1296.

ve bu göçmenlerden günde 700-800 kişi sıtmadan vefat etmiştir.²⁵⁴ Sıtma hastalığı Eskişehir'e yerleştirilen göçmenlerin de karşılaştıkları en büyük sorunlardan bir tanesidir. Bataklık alanlarına yakın yerlere yerleştirilen göçmenlerden çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Bu yüzden bu gibi yerlere iskân edilen göçmenler yerlerini terk etmişlerdir. Örneğin; Sivrihisar bölgesinde yaşayan Karaçay göçmenleri buranın havasından dolayı birçok ölüm vakasıyla karşılaşmışlar ve bundan dolayı buradan ayrılarak 1909 yılında Çifteler Çiftliği dâhilindeki Beypınar'a yerleşmeyi talep etmişlerdir.²⁵⁵

Muhacirler arasında sıtma hastalığına tutuldukları için yer değiştirmek zorunda kalmış olduğu gibi muhacirlerin beğenmedikleri yerden ayrılmak veya akrabalarının yanına gitmek için hastalığı bahane olarak da kullandıkları görülmüştür. Bu konuda 25 Mart 1862 tarihli belge örnek olarak verilebilir. Biga'da iskân edilen Dağıstan muhacirleri, buranın suyuna ve havasına uyum sağlayamadıkları için çoğunun vefat ettiği, kalanların ise hastalandığı haberi ve mağdur durumda oldukları beyanıyla yer değişikliği talebi üzerine yapılan tahkikatta durumun hiç de iddia edildiği gibi olmadığını göstermektedir. Tahkikat sonucunda muhacirlerin Erzurum ve Muş'ta bulunan akrabalarının yanlarına gitmek istedikleri için bahane uydurdıkları anlaşılmıştır. Sonuçta Seyyid Efendi kabilesine mensup muhacirlerden 24 hane 87 nüfus ile Erzurum'a gitme isteklerini dilekçe ile mahalli meclise bildirmişler; dilekçeleri ise görüş alınmak üzere 25 Mart 1862'de Muhacirin Komisyonu'na mazbata ile takdim kılınmıştır.²⁵⁶

Muhacirlerin dışında sıtmanın etkili olduğu yerlerin başında Trabzon Vilayeti gelmektedir. 28 Ekim 1868 yılında Trabzon Sancağı'na bağlı Vakf-ı Kebir nahiyesi müdürü Ayni Efendi Trabzon'a gittiğinde, nahiye halkında sıtma hastalığı bulunduğunu ve bu yüzden halkın keyifsiz olduğunu görmüştür. Hatta dışarıdan bölgeye gelen memurların da bu hastalığa düşer kaldıklarına da şahit olmuştur. Tedavi olmak için hastaneye giden hastaların tekrar mahallelerine dönmelerine izin verilmesi üzerine tahkikat başlatılmış ve durum karantina müdürüne bildirilmiş ve önlemler alınmıştır. Yöredeki hekimler hastalıkla mücadele için durumu iyi olmayan keyifsiz kişilerin havası güzel yüksek yerlere gönderilmesini istemişlerdir. Alınan önlemlerle bölgedeki

²⁵⁴ Naci Şahin, "XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu'ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. VIII, S. I, Afyon 2006, s. 75.

²⁵⁵ İhsan Güneş, Kemal Yakut, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840-1923)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir 2007, s. 51.

²⁵⁶ BOA, A.MKT.UM, 550/10, H. 24/N/1278.

hastalıkla mücadelede bir başarı elde edilmiş olmasına rağmen hastalık bu sefer Tirebolu ve Giresun taraflarında sirayet etmiştir. Bunun üzerine Trabzon tabibi bölgeye sevk edilmiştir.²⁵⁷

Tedbir alınmadığında salgınların diğer hastalıkları tetiklediği bilinmektedir. Sıhhiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkire ve daha sonra Trabzon Vilayeti'ne gönderilen 6 Ekim 1888 tarihli telgrafname, Alaçam ahalesinde görülen sıtmanın sonradan hummaya dönüştüğüne dair bilgiler ihtiva etmektedir. Bunun üzerine derhal bölgeye belediye tabibi gönderilmiş ve hastalığın yayılmaması için Trabzon Vilayeti'nce gereğinin yapılması emredilmiştir.²⁵⁸ Benzer bir gelişme, Göynük kazasında meydana gelmiştir. Önce bir çeşit hastalık ortaya çıkmış, hasta olanların önce sıtmaya daha sonra da hummaya tutuldukları ve bu gelişme ölümlere yol açtığı Kastamonu Vilayeti'nden Umur-ı Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne 3 Kasım 1892 tarihinde tahrirat ile beyan edilmiştir.²⁵⁹

1893 yılında Trabzon ve Erzurum havalilerinde görülen sıtma hem ölümlere sebep olmuş hem de sosyal ve ekonomik açıdan halkı çok etkilemiştir. Trabzon vilayet Meclisi'nce Dâhiliye Nezareti'ne 12 Mart 1893 tarihli gönderilen mazbatada hastalığın sebep ve sonuçları etraflıca anlatılmıştır. Mazbatada bir önceki sene Trabzon ve Gümüşhane civarlarında emsali görülmemiş bir şekilde yağmur yağdığı, Erzurum, Gümüşhane ve Trabzon'da bahçelerin bataklığa dönüştüğü, evlerin mahvolduğu bildirilmiştir. Bu gibi her sene mevsim geçişlerinde vuku bulan yağışların sıtma hastalığına yol açtığı, sıtma yüzünden çok sayıda insanın öldüğü, ahalinin fakir ve perişan bir halde bulunduğu izah edilmiştir. Bu perişanlık yüzünden halkın tahrip olan evlerini yenileyemedikleri, çevre temizliği yapamadıkları, sel felaketinin yol açtığı tahribatı gideremedikleri, bu sebeple maddi desteğe ihtiyaç duyduklarının altı çizilmiştir. Buna istinaden hükümetin halka bir miktar para ödemesi sağlıklı bir ortama kavuşmaları için iş gücü takviyesinin yapılması ve masraflarının bayındırlıkça karşılanması önerilmiştir. Durum müzakere edildikten sonra öneri kabul görmüş ve karar Dâhiliye Nezareti'nden 23 Nisan 1893 tarihli tezkire ile Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmiştir.²⁶⁰

1888'de Elbistan'daki sıtma hastalığı da benzer bir etki yaratmıştır. Maraş'tan hükümete çekilen telgrafta Elbistan kazasında ortaya çıkan sıtmadan dolayı çiftçilerin

²⁵⁷ BOA, A.MKT.MHM. 425/92, H. 22/B/1285.

²⁵⁸ BOA, DH.MKT. 1551/12, H. 30/M/1306.

²⁵⁹ BOA, DH.MKT. 2017/49, H. 12/R/1310.

²⁶⁰ BOA, DH.MKT. 18/16, H. 6/L/1310.

hasatlarını kaldıramadıkları, mahsülün kar altında telef olduğu bildirilmiştir. Maraş'taki bu ağır durum karşısında Halep valiliği yardım için seferber olmuştur.²⁶¹

Diyarbakır Vilayeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne 1 Temmuz 1890 tarihinde çekilen telgrafnamede Cizre'ye gönderilen Tabib Kolağası Mustafa Efendi'nin yaptığı muayenede, orada bazı şahıslarda sıtma gibi hastalıkların olduğu doğrultusunda malumat verilmiştir.²⁶²

1868 sonbaharında Aydın Vilayetinde sıtma oldukça etkili olmuştur. Aydın Valisinin hükümete verdiği raporda, vilayetin her tarafında sıtma hastalığının emsali görülmemiş bir derecede olduğu, hastalığın köy ve kasaba halkının yüzde altmışından fazlasında görüldüğü, halkın hastalığa mahkûm olduğu ve her gün sıtma yüzünden çok sayıda insanın hayatını kaybettiğini anlatmıştır. Verilen haberlere göre, Aydın ve çevresinde zehirli sıtmadan günde 25-30 kişi hayatını kaybetmiştir. İzmir'de hastalıkların kontrol altına alınması ve İzmir halkının tedavi süreçlerine riayet etmeleri üzerine buradaki hekimlerin çevredeki şehirlere tayin edilmesi zorunluluk haline gelmiştir. Aydın, Tire ve Ödemiş taraflarında valinin de arz ettiği gibi sıtmanın büyük bir felakete dönmesi sebebiyle İzmir hekimlerinden üçü Aydın'a kaydırılmıştır.²⁶³ Bölgedeki Denizli'de ise, sıtma salgını daha erken bir tarihte 1848'de dikkat çekici bir nitelikte ortaya çıkmıştır.²⁶⁴

Denizli'ye yakın Isparta sancağına bağlı Bekilli nahiyesinde de 1888 yılında sıtma zuhur etmiştir. Ayrıca sıtma dolayısıyla insanların hayatını kaybetmesi endişe yaratmıştır. Yöreye gönderilen hekimlerin hastalığın sıtma olduğunu teşhis etmeleri ve gerekli tedavileri uygulamalarıyla sıtmanın önüne geçilmiştir.²⁶⁵ 1893 yılında bu sefer Isparta sancağına bağlı Eğirdir'de sıtma görülmüştür.²⁶⁶

İzmit'ten Bilecik'e kadar demiryolu güzergâhında amele izdihamı ve hayvan leşleri sebebiyle vesair hastalıkların ortaya çıktığı bunun Nafia nezaretine bildirildiği, hastalığın daha da yayılmaması için İzmit kaymakamlığına haber verilmiştir. Ayrıca sıtma ve diğer salgınlarla mücadele için Hüdavendigâr Valiliği ile İzmit Mutasarrıflığı da görevlendirilmiştir.²⁶⁷ İzmit Mutasarrıflığına gönderilen telgraf ile İzmit-İstanbul arasında hat boyunda tedbir alınması ve buraya Sıhhiye müfettişlerinin ve belediye

²⁶¹ BOA, DH.MKT, 1574/21, H. 9/R/1306.

²⁶² BOA, DH.MKT. 1738/16, H. 13/Za/1307.

²⁶³ BOA, A.MKT.MHM. 421/96, H. 11/C /1285.

²⁶⁴ BOA, C.SH, 17/823, H. 09/Ra/1264.

²⁶⁵ BOA, DH.MKT, 1564/109, H. 11/Ra/1306.

²⁶⁶ BOA, DH.MKT, 2012/44, H. 27/Ra/1310.

²⁶⁷ BOA, DH.MKT, 1658/49, H. 21/M /1307.

hekimlerinin gönderilip mahallin sıhhatine her zamankinden daha ziyade itina edilmesi istenmiştir.²⁶⁸

Sakarya ilinin kuzeyinde balıkçılık ve tarıma dayalı ekonomisi bulunan Karasu yerleşim bölgesinin çevresindeki bataklıklar, 19. yüzyılda sıtma hastalığına yol açtığı için burada bulunan ahalinin büyük çoğunluğu göç etmiştir.²⁶⁹

Hüdavendigâr Vilayeti'nde ise, İnönü kazasında sıtma hastalığı ortaya çıkmış, ancak hastalık bir salgına dönmeden kontrol altına alınmıştır. Tedavi sürecinin dikkatlice yapılması ve hastalara ilaç verilmesiyle hastalık sonlandırılmıştır.²⁷⁰

İstanbul'da ise Kasımpaşa deresi sıtma hastalığına yol açan önemli bir etkidir. Dere etrafındaki bataklık dolayısıyla 1892'de sıtma hastalığı zuhur etmiş ve hastalık bu bataklığa yakın Kasımpaşa kırsalındaki askerlerin sağlığını tehlikeye atmıştır. Bu sebeple bataklığın acilen ıslah edilmesi için Şehremaneti'nin ve Sıhhiye Nezareti'nin gerekli çalışmaları yapması istenmiştir.²⁷¹

Şehremanetine Sıhhiye Nezareti tarafından 29 Eylül 1897 tarihinde gönderilen bir yazıdan İstanbul'da karada malarya ismiyle anılan bir nev'i sıtma hastalığının ortaya çıktığı ve bu hastalığa 3000 kişinin yakalandığı öğrenilmektedir. Hastalığın tedavisi için uzman hekim bulunmaması sebebiyle hekim ihtiyacını karşılamak için yabancı elçiliklerle görüşmeler yapılmıştır.²⁷²

Sıtmanın en çok görüldüğü yerlerden biri de Edirne'dir. Edirne'de bulunan Meriç, Tunca ve Arda nehirlerinin fazla yağışlarla taşması, karların erimesi, mahallerin sular altında kalmasına ve buraların bataklığa dönüşmesine ve nihayetinde kurutulmayan bataklıklar sivrisineklerin çoğalmasına yol açtığından sıtma hastalığı yaygındır.²⁷³

Çöke nahiyesine bağlı Çömlek Akpınar köyünde teşhisi konulamayan bir hastalık ortaya çıktığının haberi alınması üzerine bölgeye Sıhhiye müfettişleri gönderilmiş yapılan incelemede köydeki hastalığın sıtma hastalığı olduğu tespit edilmiştir. Hastaların belirlenmesiyle gerekli tedaviye başlanmıştır. Durum 3 Kasım

²⁶⁸ BOA, DH.MKT,156/71.

²⁶⁹ Hüdai Şentürk, "Osmanlılar Döneminde Sakarya", Sakarya İli Tarihi, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya 2005, c. I, s. 179.

²⁷⁰ BOA, DH.MKT, 1673/115, H. 19/Ra/1307.

²⁷¹ BOA, DH.MKT, 1975/58, H. 26/Z/1309.

²⁷² BOA, BEO,1014/76032, H. 2/Ca/1315.

²⁷³ R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilal, *a.g.e*, s. 163.

1892 tarihli Edirne Valiliği'nden Sıhhiye Nezareti'ne gönderilen telgrafname ile bildirilmiştir.²⁷⁴

²⁷⁴ BOA, DH.MKT, 2017/14 (H. 12/R /1310).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE YÖNTEMLERİ

3.1. Halkın Bilinçlendirilmesi

19. yüzyılda önemli gelişmeler olmasına rağmen, toplumun kesimleri salgınları Allah'ın iradesiyle günahkâr insanlara gönderilen bir ceza olarak görürken, diğer bir kesim de salgınları Allah'ın bir lütfu ve şehitlik mertebesine ulaşmak için bir yol olarak görmüşlerdir. Aslında bu düşünce tarzı Ortaçağ'dan bu yana süregelmiştir. Bu doğrultuda halkın geleneksel yargılarını, toplumun ne durumda olduğunu, devletin salgına karşı nasıl bir yöntem izlediğini anlamak için İdris-i Bitlisi'nin Veba Risalesi örnek gösterilebilir. Bu risalede Allah'a, Peygamber Efendimiz'e ve padişaha övgüleri dile getirdikten sonra o zamanlarda Üsküdar'da veba hastalığının çıktığını ve ölümlerin olduğunu söylemiştir. Bu salgının Allah'ın iradesiyle Cebrail (a.s) tarafından yeryüzüne indirildiği ve vebadan korunmak için dualar edilmesini, korunma tedbirlerine uyulmasını ve dedikodudan uzak durulması gerektiğine dair öğütler vererek halkı doğru yola sevk etmeye çalışmış ve halkı bilinçlendirmek için uğraşmıştır.²⁷⁵

Salgınlar, toplum arasında bazı dedikoduların yayılmasına da yol açmıştır. Kaymakamlar ve devlet ricali bu dedikoduları dikkate almış ve dedikoduların önüne geçmek için birtakım önlemler alma yoluna gitmiştir. Bunu bir belge ile açıklamak gerekmektedir. Örneğin, Bolu kaymakamı tarafından sadarete gönderilen resmi yazıda, Bolu ve kazalarında çiçek hastalığı ortaya çıkmış ve her bir kazasında da hastalık ortaya çıkacak hatta sirayet eden çocukların tümü ölecek rivayetinden bu hastalıktan vefatın olmaması ve tedbir için çocukların acilen aşılınması ve bununla beraber bir nefer hekimin gönderilmesi istenmiştir.²⁷⁶

Osmanlı Devleti, teknolojinin de gelişimine paralel olarak salgınlara karşı 19. yüzyılda daha somut adımlar atmıştır. Fakat halkın eski inanış ve değer yargılarından vazgeçmediği görülmüştür. Çünkü halk tam olarak salgınlara karşı bilinçli değildir. Halkın bilinçli olmaması salgınları tetikleyen bir faktördür. Mesela toplum, cenazelerini inceleyen hekimlere karşı isyankâr davranmış ve hekimleri namuslarına uzanan el olarak düşünmüşlerdir. Ayrıca alınan tedbirleri de Allah'ın iradesine karşı çıkmak olarak görmüşlerdir.

²⁷⁵ Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi 2484, s. 1-2-3-4. Bitlisi'nin Farsça yazdığı bu eseri Türkçeye tercüme eden Mehmet Salih Bitlisi'dir.

²⁷⁶ BOA, MVL, 8/33, H. 21/N /1262.

Müslüman ahalinin geleneksel anlayışları da salgınları tetiklemiştir. Örneğin, Müslüman toplumlarda hasta olan kişiye bakmak ve vefat eden kardeşlere karşı sorumluluk hissi bu geleneksel anlayışlardandır ve salgınların yayılmasını beraberinde getirmiştir. Çünkü, müslüman bir birey müslüman kardeşi hastaysa ona hiç çekinmeden bakar, eğer Müslüman kardeşi vefat ettiyse cenaze namazını kılar ve tabutunu omuzlarında taşıyarak mezarlığa kadar ona eşlik eder. Bu anlayış, vebaya veya başka bir hastalığa yakalanan veya ölen kişilerden diğer insanlara hastalığın bulaşmasına imkân vermektedir. Böyle geleneksel anlayışları ortadan kaldırmak neredeyse imkânsızdır. Çünkü halkı geleneklerinden vazgeçirmek hiçbir dönemde kolay olmamıştır. Hastalarına bakan, cenazeyi, ölen kişiye son bir görev olarak görüp terk etmeyen Müslümanları bir yana bırakırsak, bunun tam tersi durumlarla da karşılaşmışır. Hasta olan kişilerin yanı sıra evleri de terk eden ve hastalık olan mahallerden kaçan insanlar da vardır. Fakat böyle bir durum diğerine kıyasla azdır.

Osmanlı devlet yöneticilerinin, veba salgınlarını başlangıçta Allah'ın kararı olarak gördüklerinden salgınlara karşı olağanüstü bir çabaya girişmediği de tartışılan ayrı bir konudur. Bu konuda Eyal Gıno, Selanik örneğini vererek bu durumu açıklamıştır. Ona göre, "Selanik'te 18. yüzyılda birkaç kez veba hastalığı ölümcül bir hastalık olarak zuhur etmiştir. Şehri kırıp geçirmiştir. Özellikle 1740 ve 1741 yılları Ak Mescit'te oturan kalabalık ailelerin üyeleri bu korkunç yıllar arasında aralıklarla ölmüştür. Bu doğal musibetlere sicil kayıtlardan örnekler verilmiştir. Doğal felaketler resmi olarak sicil kayıtlarında Allah'ın bir kararı olarak açıklanmıştır ve yetkililer bu musibetlerden acı çekmeyi yatıştırmaya çalışmışlardır. Fakat onlar böyle bir felaketi önleyememişlerdir. Ancak devlet, herhangi bir kıtlık ve açlık olduğu zaman önlemlere dikkat etmiş olmasına rağmen vebayı Allah'ın bir iradesi olduğunu düşündüğünden herhangi bir olağan üstü çabaya girişmemiştir."²⁷⁷

Fakat daha sonra yetkililer belki dış güçlerin Osmanlıyı salgınlar karşısında uarmasıyla, belki de daha fazla bilinçlenmeyle geleneksel düşünce tarzlarını bir yana bırakmışlardır. Ardından da bu geleneksel hayat tarzından insanları vazgeçirmek, onları cehaletten kurtarmak için, halkı bilinçlendirmenin salgının daha da yayılmasını engellemede bir çare olarak görmüşlerdir. Bu yüzden de layihalar, risaleler bastırarak ve yabancı ülkelerden getirttikleri kitapları tercüme ettirerek halkı bilinçlendirme yoluna gitmiştir. Bu yolla yani okuryazar kitesine hitap eden dökümanlarla doğrudan halka

²⁷⁷ Eyal Gıno, a.g.m. s. 119-121.

ulaşmak mümkün değildi. Ancak risaleler ve kitaplar taşradaki yöneticilere ve memurlara ulaştırılarak öncelikle bunların bilinçlendirilmesi hedeflenmiştir. İdareci, memur ve toplum üzerinde etkili olabilecek kişiler üzerinden de halka ulaşılabileceği öngörülmüştü. Aslında bu gibi veba ile ilgili toplumu aydınlatma düşüncesiyle bilgilendirici yayınlar önceki yüzyıllarda da kaleme alınmıştır.²⁷⁸ Ancak, 19. yüzyılda bu hususa çok dikkat edilmiştir. Mesela, 1831 yılında kolera'nın İstanbul'a yayılmasıyla, dönemin padişahı olan II. Mahmut ve Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi salgının giderilmesi için çare aramışlardır. Bu minvalde halkı bilinçlendirmek amacıyla kolera risalesi hazırlanmış ve matbaa-i amirede 4000 nüsha çoğaltılarak devlet adamlarına ve halka dağıtılmıştır.²⁷⁹

İlerleyen dönemlerde salgınlar ortaya çıktıkça benzer risaleler kaleme alınmaya devam etmiştir. İstanbul'da baş tabiblik tarafından hazırlanan ve basılan risaleler, hastalık olsun veya olmasın salgın dönemlerinde bütün vilayetlere gönderilmekteydi. Risaleler vilayete ulaştığında valiler, kaymakamlara, muhassıllara ve eyalete bağlı idari birimlere birer nüsha ulaştırmak durumundaydı.

Belgelerden, devletin risaleleri göndermesinin yanı sıra bu bilgi kitapçıklarının ilgili makamlara ulaştırılıp ulaştırılmadığı konusunu da takip ettiği anlaşılmaktadır. Çünkü valiler kendilerine gönderilen risaleleri ne yaptıkları ve nasıl dağıttıklarına dair sadarete mektup yazarak bilgi vermek durumundaydılar. Mesela, 3 Mart 1848 tarihli yazısıyla Edirne müşiri Bekir Rüstem Bey, kendine ulaşan risalelerden birer kopya kaymakamlara ve muhassıllara verdiğini belirtirken ayrıca sekiz risaleyi de ihtiyaten kendisinde alıkoyduğunu ifade etmiştir.²⁸⁰ Kastamonu valisi Bekir Sami Bey ise risaleleri ilgili yerlere gönderdiğini belirttiği gibi, risalelerin kendisine ne zaman ulaştığını bile 19 Haziran 1848 tarihli tahriratına eklemiştir.²⁸¹

Risaleler Türkçe basıldığı gibi ülke genelinde müslüman veya gayr-ı müslim tebaa için farklı dillerde risalelerde tertip edilmiştir. Müslümanlar için kaymakamlıklara teslim edilirken, gayr-ı müslimlere hitaben yazılan risaleler sancaklardaki despot²⁸² ve kocabaşılara²⁸³ verilmiştir. Konuyla ilgili olarak iki belge örnek gösterilebilir. 22 Eylül 1848'de Biga sancağında kolera hastalığı çıktığından, hastalığın sebeplerine ve hastalığın nasıl tedavi edileceğine dair Rum ve Ermeni dillerinde basılan risalelerden on

²⁷⁸ İdris-i Bitlisi'nin yukarıda belirttiğimiz risalesi buna örnek olarak gösterilebilir.

²⁷⁹ E. Kahya, A. D. Erdemir, *a.g.e.*, s. 251.

²⁸⁰ BOA, A.MKT, 113/35, H. 27/Ra/1264.

²⁸¹ BOA, A.MKT, 135/42, H. 17/B/1264.

²⁸² Despot: Ortodoks Rumların ruhani reislerine ait bir ünvan. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 192.

²⁸³ Kocabaşı: Hristiyan köylerin muhtarlarına verilen isim. Bkz. Mehmet Ali Ünal, *a.g.e.*, s. 408.

iki kıtasının Biga sancağındaki despot ve kocabaşlara verilmesi buyrulmuştur.²⁸⁴ Ayrıca Erzurum valisi Mehmet Hamdi Bey tarafından sadarete gönderilen 30 Eylül 1848 tarihli yazıda, nezaretçe gönderilen Rum ve Ermeni lisanlarında hazırlanmış risalelerden 30 kıtasının reayanın bulunduğu mahallelerdeki despot ve kocabaşlara teslim edildiği anlaşılmaktadır.²⁸⁵

Hekimlerin yazdığı risalelerle yetinilmemiş, yurtdışında konuyla ilgili yazılmış kitapların tercüme edilmesi yoluna da gidilmiştir. 24 Eylül 1848 tarihinde hekimbaşı efendiye gelen tezkirede kolera hastalığıyla ilgili İngiltere'den getirilen kitabın tercüme ettirilerek iki cildinin basılıp bir nüshasının padişaha sunulması beyan edilmiştir.²⁸⁶

Yerli veya yabancı hekimlerin kaleme aldığı risalelerin dışında, salgınla mücadele için bölgeye gönderilen hekim ve idarecilerin karşılaştıkları durumla ilgili hazırladıkları raporlar da bu açıdan oldukça önemlidir. Gönderilen hekimler sahada hem hastalığın yaygınlığı ve etkisi hem de insanların hastalığa yaklaşımları hakkında zengin gözlemlere sahip oldukları muhakkaktır. Bu yüzden Osmanlı hükümeti hekimlerden hastalıkla ilgili ayrıntılı raporlar beklemiştir. Hazırlanan raporlarda konuyla ilgili değişik hususlara değinildiği görülmektedir. Mesela, 30 Temmuz 1860 tarihli belgede İzmit'te ortaya çıkan sıtma hastalığından pek çok vefat meydana geldiği için devlet tarafından oraya gönderilen hekimler dönüşlerinde layiha hazırlamışlardır ve layihaları hem İzmit kaymakamlığına hem de Mekteb-i Tıbbiye nezaretine göndermişlerdir. Buna göre, deniz kıyılarındaki sazlıklar temizlenerek rıhtım yaptırılmalıdır. Sapanca gölünden İzmit körfezine kadar bazı küçük göller, değirmen ocakları ve tuzla çukurlarıyla, ırmaklar ve Kumla Çiftliği bataklığı toprak ile doldurulmalıdır. Sazlık ve viranlık gibi otlar kaldırılmalıdır. Bahçe ve bostanların mahsülleri çukurlara doldurulmalıdır. Sokaklarda bulunan hayvan leşleri kaldırılmalıdır. Kasap dükkânlarında koyun kestirilmeyip deniz kenarına müstakil bir saha yaptırılmalıdır. Ermeni mahallesinde bulunan İslam mezarlığının lazım gelen mahaline duvar çektirilmelidir. Layihaya göre, bu önlemler alındığı takdirde hastalık ortadan kalkacaktır.²⁸⁷

Veba gibi korkutucu bir hastalık söz konusu olduğunda, uzak ülkelerdeki salgınlar bile yakından ve kaygıyla takip edilmiştir. Mesela, Hindistan'da çıkan vebanın Osmanlı ülkesine sirayet etmemesi için Hıfzısihha Umumi Müfettişi mirliva Bonkowski

²⁸⁴ BOA, A.MKT, 150/34, H. 23/L/1264.

²⁸⁵ BOA, A.MKT, 152/5, H. 02/Za/1264.

²⁸⁶ BOA, A.MKT, 150/95, H. 25/L/1264.

²⁸⁷ BOA, A.MKT.MVL, 118/65, H. 11/M/1277.

Paşa, konuyla ilgili iki rapor hazırlamıştır. Paşa veba salgınıyla ilgili uluslararası platformda düzenlenen Venedik toplantısına katılması için de görevlendirilmiştir.²⁸⁸

Halkı bilinçlendirmenin bir diğer yolu ise gazetelerdir. Bu konuda özellikle İstanbul basını büyük bir çaba göstermiş ve hastalıklara yönelik bilgilendirici yayınlar yapmıştır. İstanbul gazeteleri, sayfalarında, kaynatılmış su içilmesi, kalabalık yerlerde hastalığın daha hızlı yayılmasından dolayı kalabalık mekânlardan uzak durulması, temizliğe dikkat edilmesi, temizlik konusunda belediye ile işbirliği içerisinde bulunulması gibi hususlarda hassas davranılmasının önemine dikkat çekmişlerdir.²⁸⁹ İstanbul dışında Bursa, Edirne, İzmir gazetelerinde de benzer yayınlar yapılmıştır. Hüdavendigâr Gazetesinde, kolera salgını dolayısıyla halkın evlerini, yiyecek ve içeceklerini, elbiselerini temiz tutmaları, sularını kaynatıp içmeleri, vücutlarını soğuktan korumaları, hastalığın belirtisinin ishal olduğu ve bu sebeple bir haftaya kadar ishal sıkıntısı çekenlerin hemen hastaneye başvurmaları, hastalığa karşı tavuk, dana ve av hayvanlarının etini tüketmeleri, süt içmeleri, ayrıca patates, yumurta, banya, fasulye, kabak, peynir gibi yiyeceklerle beslenmeleri gibi öğütlerde bulunulmuştur.²⁹⁰ Edirne Gazetesi'nde, 1893 tarihinde yayınlanan yazıda Edirne halkı koleraya karşı uyarılmış ve alması gereken önlemler sıralanmıştır. Buna göre, odalar havalandırılmalı; yataklar temiz tutulmalı; içilecek su kaynatılmalı; dışarıdan alınacak yiyeceklerin pişmiş olmasına dikkat edilmeli; koleralı bir hastanın elbisesine dokunanların ellerini derhal kaynamış su ve sabun ile yıkamalı; umumi tuvaletlerin temizliğine dikkat edilmeli ve buralara kireçli su dökülmelidir. Ayrıca, hekimin onayı olmaksızın hastalığa etkili olduğu söylenen ilaçlar kullanılmamalıdır. Hastalık emareleri görüldüğünde paniğe kapılmadan hekime derhal müracat edilmelidir.²⁹¹ İzmir Gazetesi'de sağlık müfettişliği tarafından halka yapılan duyuruları yayınlamıştır. Bu gazete de evlerde bulunan süprüntülerin biriktirilmemesi ve hergün çöp arabalarına verilmesi; evin içleri ve tuvaletlerin badana ettirilmesi; tuvalet çukurları dolmuşsa kent dışında özel olarak ayrılan yerlere boşalttırılması; mahalle aralarında pis suların ev süprüntülerin birikmesine izin verilmemesi ve bunu yapanların cezalandırılması; çürük, ham meyve ve sebzelerin, bozuk et, balık, peynir ve benzeri yiyeceklerin satılmasının önlenmesi ve bu gibi tedbirlerin alınarak uygulanması için gerekli çaba gösterilmesi istenmiştir.²⁹²

²⁸⁸ BOA, İHUS, 51/100, H. 21/Ş /1314.

²⁸⁹ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 84.

²⁹⁰ N. Kumaş, *a.g.m.*, s. 219.

²⁹¹ R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilar, *a.g.e.*, s. 159.

²⁹² R. Beyru, *a.g.e.*, s. 112-113.

Gazetelerdeki yayınlardan temizlik, hijyen, yiyecek ve içeceklere dikkat etme, kalabalık ortamlardan uzak durma ve bilinçlenme başlıkları ve konuları öne çıkmıştır.

Devlet, halkı salgınlardan korumak için duyurular da yapmıştır. Mesela, 1895 yılında Tarsus'ta görülen kolera salgınının yayılmasını engellemek için, normal kanal suyunun içilmesinin yasaklanması, suların şehre uzak kuyulardan çekilmesi veyahut nehrin gerisinden alınması ve kaynatılarak içilmesi yönünde devlet halka uyarılarda bulunmuştur. Ancak halk, bu duyurulara pek kulak asmamış ve kanalların suyunun kullanılması engellenememiştir. Bu yüzden de salgın toplum arasında yayılma göstermiştir.²⁹³

3.2. Hekim, Aşıcı ve Eczacı Tayinleri

Devletin bulaşıcı hastalıklara karşı aldığı tedbirlerin başında, Anadolu'da ihtiyaç duyulan yerlere hekim, eczacı ve aşıcı tayini gelir. Devletin tayin etmiş olduğu bu görevlilere geçmeden önce, aşıcıların hangi özelliklere sahip olması gerektiğini, kimlere eczacı dendiği, hekimin ve eczacının görevlerinin ne olduğunu açıklamak gerekir. Tanzimat döneminde ve sonrasında devletin halk sağlığıyla yakından ilgilendiği vilayetlere ve taşraya “memleket tabibi” adı altında hekimler gönderdiği bilinmektedir. Bu hekimlerin görevleri 1871 yılında giren İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesi'nde belirtilmiştir. Nizamnamede hekimlerin yalnızca tedavi edici hizmetlerin yanısıra salgın hastalıklarla da mücadele edecekleri ve halkın sağlık hizmetleriyle de ilgilenecekleri yer almıştır.²⁹⁴ Ayrıca “memleket tabibleri” belli bir hastaneye atanmayıp ihtiyaç duyulan her yerde görev yapmak durumundaydılar. Nizamname'ye göre, hekim haftada iki gün tüm hastaları muayene edecektir. Hekimlerin maaşı belediyeler tarafından ödenecektir. Belediyeler, hasta olan kişiler fakir ise tedavi ücreti almayacak, maddi durumu iyi olan hastalardan ise belediyenin belirleyeceği miktarda tedavi ücreti alacaklardır. Belediyeler eczane de açabilecek ve fakir hastaların reçeteleri buralardan ücretsiz temin edilecektir. Bu görevlendirme, devlet birey ilişkisinde dönüm noktası olmuş ve 1871 yılı, çıkartılan nizamname ile halk sağlığı hizmetlerinin başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir.²⁹⁵

Eczacı, hekimin yazdığı reçete üzerine şerbetler, macunlar ve haplar yapan kimseye denmektedir. Eczacılar her sene mevsimine göre meyve ve çiçekleri toplayıp

²⁹³ S. Oğuz, a.g.m, s.438.

²⁹⁴ Erdem Aydın, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, 4. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, T.T.K yayınları, Ankara 2003, s. 448-449.

²⁹⁵ E. Aydın, a.g.m, s. 450-451.

güneşte veya sobada kurutarak ve gerekli olan meyvenin ve çiçeğin suyunu çıkartıp korunmasıyla yükümlü olmuştur. Eczacı yapacağı ilacın özelliğini bilmek zorunda olmaktadır. Hastayı ilaçtan nefret ettirmemek kokusunun hoş olmasında başarı sağlamakta onun vazifeleri arasında yer almıştır. Eczacılar hekimler için çok önemli olmuştur. Hekimler hastalarına eczacılar aracılığıyla ilaç verebilmişlerdir. Bir eczacıda; sanatını sevmesi, sadık, iyi kalpli, fakirlere karşı merhametli olması gibi özellikler aranmıştır. Bu karakter özelliklerinin yanında birde grameri iyi bilmesi, tıbbi aşına olması, matematikten anlaması gerekmektedir. Eczacının dükkanının geniş ve aydınlık olması, lodosa maruz kalmaması ilginç dikkat çekici özellikleri arasındadır. Eczacının malzemelerinin taze olması ve bunların taze olarak kullanılması için dükkanının yanında bir bahçesi olması gerekmektedir. Macun gibi sonradan kullanılacak ilaçlarda, ilacın adı ve tarihini yazmaları mecburi görevleri arasındadır.²⁹⁶

19. yüzyılda salgınlarla mücadelede önemli görevler üstlenen bir diğer görevli ise çiçek aşıcılarıdır. Çiçek aşıcılarıyla ilgili bazı düzenlemeler yapılmıştır. Ünver'in verdiği bilgilere göre, 27 Şubat 1849'da çiçek aşıcıları hakkındaki hüküm çıkarılarak öncelikli olarak sahte aşıcıların, iyi niyetli olsa da aşından anlamayan kişilerin aşı yapmaları engellenmek istenmiştir. Aşının nerede, kimler tarafından yapılacağı, devlet tarafından düzenlenmiştir. Buna göre, çiçek aşısını karantina olan yerlerde karantina tabibleri, memleket tabibleri bulunan yerlerde aşıcılar, askeri hekimlerin olduğu yerlerde de askeri hekimler tarafından yapılması istenmiştir. Fakat karantina tabibi, memleket tabibi ve askeri hekim olmayan yerlerde de çocukların ve halkın senede bir defa gezici olarak gönderilen cerrahlar tarafından aşılanacağı esas kabul edilmiştir ve bu cerrahlara gerekli malzemenin verileceği ilgili makamlara bildirilmiştir.²⁹⁷ 8 Mart 1892 tarihli bir belge, aşıcılarla ilgili önemli karışıklıklar olduğunu göstermektedir. Bu belgede en fazla öne çıkan husus aşıcıların teftişi meselesidir. Sadarete ulaştırılan şikayetlere göre, teftişlerdeki aksaklığın esas sebebi, aşıcıların merkezden ücret almaları ve taşradaki makamlardan bağımsız bir statüde bulunmalarındır. Bu yüzden verimli olunamadığı ve aşıcılara ödenen maaşın israf olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca aşıcı tayini ve teftişinin merkezden alınarak kontrolün daha sıkı yapılabileceği belediyelere devredilmesi uygun görülmüştür. Bu aşıcıların yerleştirilmesi ve harcırahlarının belediye dairelerine, teftişlerin ise mahalle maliye memurlarına bırakılmasına karar

²⁹⁶ Osman Şevki Uludağ, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, Sadeleştiren: İter Uzel, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991, s. 217-222.

²⁹⁷ Süheyl Ünver, *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1948, s. 221.

verilmiştir. Aşıcılarla ilgili bu düzenlemelerde yetkilendirilmiş vilayet merkezleri şunlardır: Kastamonu, Hüdavendigâr Vilayeti, Edirne, Aydın, Konya, Erzurum, Diyarbakır, Adana, Trabzon, Sivas, Elazığ, Ankara, Van, Cezayir, Bingazi, Suriye, Hicaz, Bağdat.²⁹⁸

Aşıcılar çiçek salgını olduğu dönemde en önemli sağlık görevlileri olmuşlardır. Bu yüzden aşıcılara büyük önem verilmiştir. Padişahlar bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Örneğin, I. Abdülmecit 1845’de çıkan çiçek salgınıyla yakından ilgilenerek, Anadolu’ya aşı yapmakla görevli aşıcılar yollamıştır.²⁹⁹ Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane aşıcılarında Mustafa Efendi Anadolu’ya tayin edilen aşıcılardan bir kaçıdır. Mustafa Efendi, Bolu sancağı dahilinde Ergani kazasında ortaya çıkan çiçek hastalığının ortadan kalkması için 1000 kuruş maaşla ve 1000 kuruş dahi harcırahla memur tayin kılınmıştır. Bu harcırahın kapı kethüdası tarafından verileceği, maaşın da mal sandığından ödenmesi, aşıcının kimseden bir akçe almayarak lazım gelenleri aşılayacağı, sadaret tarafından 14 Kasım 1846’da padişaha arz edilmiştir. Bunun üzerine padişah da mabeyn baş katibi aracılığıyla 15 Kasım 1846’da aşıcının bu maaşının hazineden karşılanmasının pek münasib olduğu cevabını vermiştir.³⁰⁰

Salgın dönemlerinde merkezden re’sen gönderilen aşıcılarının yanısıra aşıcı tayinlerinin önemli bir kısmı vilayetlerden gelen talepler üzerine yapılmıştır. Mesela, 2 Aralık 1889 tarihli Diyarbakır Vilayeti’nden Tıbbiye Nezareti’ne gönderilen telgrafnamede, bazı mahallelerde çiçek hastalığı ortaya çıkmış ise de herhangi bir ölüme sebebiyet vermediği ve def edildiği, ancak bazı sancaklarda aşıcı ve cerrah bulunmadığı ve bunun içinde üç sancak için seyyar aşı memurların ve Cizre kazası için de bir hekimin gönderilmesi lüzumu görüldüğü ve bunun yerine getirilmesi talep edilmiştir.³⁰¹

Salgınlara karşı devletin almış olduğu tedbirlerden biri de hekim tayinleridir. Bazen hekimler vilayetlerden gelen talepler üzerine tayin edilirken, bazen de devlet, salgın durumunda hekimleri merkezden doğrudan atamıştır. Ayrıca salgın çıkan yere yakın bir vilayette yeterli hekim varsa bu hekimlerden bir veya bir kaç hastalık bölgesine kaydırılmıştır.

Vilayetlerden gelen talepler üzerine gönderilen hekimlerle ilgili birçok belge bulunmaktadır. Mesela, Denizli’de 1848 yılında meydana gelen sıtma ve çiçek salgını

²⁹⁸ BOA, DH.MKT, 1930/23, H. 08/Ş/1309.

²⁹⁹ Nuran Yıldırım, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Koruyucu Sağlık Uygulamaları”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim yayınları, c. V, s. 1334.

³⁰⁰ BOA, İ.DH, 130/6652 (H. 25/Za/1262).

³⁰¹ BOA, DH.MKT, 1678/50 (H. 08/R/1307).

nedeniyle kendilerine bakacak bir hekim bulunmadığı için merkezden hekim talebinde bulunulmuş ve bu talep yerine getirilmiştir.³⁰²

Edirne valisi Mehmet Reşit'in hükümete gönderdiği resmi yazıda, suların taşmasıyla sıtma ve ishal hastalıklarının çoğaldığı ve hastalara bakacak hekimin vilayetlerinde bulunmadığını dile getirmiş; vilayetteki fakir insanların muayene olması için köylerde gezmek suretiyle bir hekimin süratle gönderilmesini talep etmiştir. 18 Ekim 1861 tarihli cevapta lüzum görülen hekimin gönderilmesi kararı verilmiştir.³⁰³

Konya'da da 1878 tarihinde sıtma salgını ortaya çıktığında, merkezden hekim talep edilmiş bunun üzerine geçici olarak Maltepe Hastanesi'nden hekimlerin buraya gönderilmesi kararı alınmıştır.³⁰⁴

Hakkari'deki yetkililer vilayette vuku bulan çiçek salgınına karşı hekim bulunmasının zorunluluğunu bildirerek hekim tayin edilmesini istemiştir.³⁰⁵ Diyarbakır Vilayeti'ndeki yetkililer de vilayette görülen çiçek salgınlarının atlatılması için özellikle Cizre kazasına acilen bir hekim gönderilmesini Tıbbiye Nezareti'nden talep etmiştir.³⁰⁶

Erzurum 1892 senesinde kolera salgından etkilenmiş ve ölümlerin artması ellerinde ilaç kalmaması hasebiyle valilik, Sıhhiye ve Mekatib-i Askeriye-i Şahane'den üçü mektepli olmak üzere altı hekim, eczacı ve eczane istemiştir. Bunun üzerine yetkililer, ordudaki askerlerin hekime ihtiyacı var gerekçesini sunmuş ancak hekim göndermeyi de ihmal etmemiştir. Yetkililer, mülkiye hekimlerinden olan Tevfik Ali, Yusuf Şemseddin ve Mustafa Efendilerin görevlendirilmesi ve eczanın da bir an evvel gönderilmesi kararını almıştır.³⁰⁷

İstenilen hekim gönderildiği halde hekimlerin yetersiz kaldıkları yerler de olmuştur. Sivas'taki yetkililer 1848 kolera salgınından etkilenmiş olan ahali için hükümetten hekim istemiştir. İstenilen iki askeri hekim ve iki eczacı yetkililerce şehre yollanmıştır. Ancak şehirde kolera vakaları çoğaldığı için gönderilen bu hekimler yetmemiş ve bir kaç gün sonra iki askeri hekimin daha şehre gönderilme kararı verilmiştir.³⁰⁸

23 Mart 1865'de Bolu Sancağı Kaymakamlığı'ndan Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen resmi yazıda Bolu'nun köy ve kazalarının hepsinde çiçek salgını olduğu ve

³⁰² BOA, C.SH, 17/823, H. 09/Ra/1264.

³⁰³ BOA, A.MKT.UM, 500/3, H. 13/Ra/1278.

³⁰⁴ BOA, İ.ŞD, 43/2292, H. 15/M/1296.

³⁰⁵ BOA, DH.MKT, 1379/43, H. 21/S/1304.

³⁰⁶ BOA, DH.MKT, 1678/50, H. 08/R/1307.

³⁰⁷ BOA, DH.MKT, 2012/11, H. 27/Ra/1310.

³⁰⁸ M. Ayar, *a.g.e.*, s.115.

bunun def edilmesi için burada bulunan hekimin yetmediği bildirilmiştir. Bunun üzerine 25 Mart tarihli belgede Tıbbiye Nezareti iki hekim ve iki eczacı daha görevlendirmiştir.³⁰⁹

1893 Konya'da tekrar zuhur eden sıtma salgını neticesinde hekimlerin hastaların tedavisine yetişemediği gerekçesiyle Konya Valisi Hasan Hilmi Efendi Sıhhiye yetkililerinden beş hekim ve eczacı tayin edilmesini istemiştir. Talep olumlu karşılansa da beş hekim yerine iki hekim tayin edilmiştir.³¹⁰

Vilayetten istek üzerine tayin edilen hekimlerin tayin edildikleri yerlere gitmedikleri de görülmüştür. Buna iki belge örnek olarak gösterilebilir. Örneğin, Bursa'daki valilik, vilayette çıkan kolera vakalarından dolayı hükümetten hekim ve aşı talebinde bulunmuştur. Fakat talep edilen aşı ve hekimin gelmesi gecikmiştir. Bunun üzerine valilik şikâyet dilekçesi göndermiştir. Neticesinde istenilen aşının gönderildiği ancak hekimlerin kendilerine maaş olarak tahsis edilen ücreti beğenmedikleri için bölgeye gitmedikleri ve sorunun halledilir halledilmez gereğinin yapılacağı bildirilmiştir.³¹¹ Hüdavendigâr Vilayeti'nden 1 Ekim 1890 Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen resmi yazıda, Sandıklı kazası ve köylerinde sıtma olduğu ve hala devam etmekte olduğu ve bu hastalığın önlenmesi için uygun miktar maaşlı bir seyyar hekim tayin edildiği halde hekimin yöreye ulaşmadığı, bu hekimin acilen gönderilmesi gerektiği bildirilmiştir.³¹²

Salgın zamanlarında vilayetlerden hekim talepleri olmaksızın merkezden de hekim görevlendirilmesi yapılmıştır. Bu konuyla ilgili de pek çok belge bulunmaktadır. Bolu Sancağı Kaymakamının Düzce ve Üsküb kazalarında kolera salgını olduğunu merkeze bildirmesi üzerine merkezden, Arif Efendi hekim ve çırakları olan Hüseyin, Abdullah, Osman Efendiler eczacı olarak görevlendirilmiştir.³¹³

Karahisar kazasında kolera salgınının ortaya çıkmasıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, hekim Serandi ve beş kişiden oluşan kancı'yı Karahisar'a göndermiştir.³¹⁴ Trabzon'da bulunan muhacirlerin düşmüş oldukları sefalet ve kabirlerin derince kazılmamasından dolayı şehirde salgınların yayıldığı haberi vilayet tarafından Sadaret'e

³⁰⁹ BOA, A.MKT.MHM, 327/41, H. 27/L/1281.

³¹⁰ BOA, DH.MKT, 119/5, H. 24/Ra/1311.

³¹¹ N. Kumaş, a.g.m, s. 217.

³¹² BOA, DH.MKT, 1766/29, H. 16/S/1308.

³¹³ BOA, A.MKT, 139/49, H. 10/S/1264.

³¹⁴ BOA, A.MKT.MVL, 10/95, H. 20/Za/1264.

11 Şubat 1864'de bildirilmesi üzerine, 29 Şubat 1864'de Sadaret'ten gelen emirle Trabzon'a bir hekim tayin edilmiştir.³¹⁵

Doğrudan merkez tarafından hekim atanan başka bir yer de İzmit'tir. 1880 yılında İzmit'te bulunan muhacirler arasında sıtma hastalığının yayılması hatta sıtmanın tifoya dönüşmesi ve hastaların ölüm riski taşınması üzerine hekim Liyonidas ve Kastarcıyan, eczacılardan da Mihardıç? ve Bogorsavan acilen gönderilmesi kararlaştırılmıştır.³¹⁶

Konya Vilayeti'nden Isparta Eğirdir bölgesinde sıtma hastalığının zuhur ettiği haberinin alınması üzerine sıtma hastalığının önlenmesi için hekim tayin edilmiştir.³¹⁷ 1895 yılında Tarsus'ta görülen kolera salgını sebebiyle, Hıfzısıhha Başmüfettişi olan Bonkowski Paşa'nın talimatıyla Tarsus'a bir temizlik memuru ve üç hekim salgınla mücadele için gönderilmiştir. Bunun yanısıra salgının diğer vilayetlere yayılmaması için hekim Süleyman Gazele Efendi ile birlikte iki hekim, bir kaç gardiyan ve ihtiyacı kadar alet ve ecza malzemesi 29 Mayıs'ta Adana'ya gönderilmiştir.³¹⁸

Merkezden gönderilen hekimlerin görevlerini başarıyla yapmaları ve salgının kontrol altına alınması durumunda bu husus hükümete rapor edilmekteydi. Örneğin, Konya Vilayetine bağlı Isparta Sancağı'ndaki Bekilli Nahiyesi'nde hastalık zuhur ederek ölümlerin vuku bulduğu haberi alınması üzerine oraya hekim gönderilmiştir. Hekimlerin faaliyetleri sonucunda elde edilen başarı Konya Vilayeti'nden Sıhhiye Nezareti'ne bir yazı ile haber verilmiştir. Konuyla ilgili belgeye göre, Hekimlerin öncülüğünde yapılan tahkikat ve tedavi ile hastalığın sıtma hastalığı olduğu anlaşılmış, gerekli sıhhi tedbirler alınmış ve sıtmanın önüne geçilmiştir.³¹⁹

Hekimler sadece gönderildikleri yerlerdeki hastaları tedavi etmenin yanı sıra vazifeli gittikleri yerlerdeki salgınlarla ilgili tahkikat yapmakla da görevlendirilmişlerdir. Bu hekimlerden bir tanesi de Şerafettin Mağmumi'dir. O, devlet tarafından 1894'de Bursa'ya gönderilmiştir. Mağmumi hastaları tedavi etmek için çabalarken bir taraftan da hastalığın sebebi ve boyutu üzerinde de inceleme yapmış ve sonuçlarını üst makamlara bildirmiştir. Mağmumi, köylerde hasta insanlara ilaç verdiğini, eğer hastalık kötü ise pülverizatör kullanarak o yerleri tütsülediğini, ölen kişileri ahaliye sorduğunu ve eğer onlar söylemezse mezarlara gidip taze mezar olup

³¹⁵ BOA, A.MKT.MHM,139/57, H. 21/N/1280.

³¹⁶ BOA, DH.MKT, 1333/52, H. 29/N/1297.

³¹⁷ BOA, DH.MKT, 2012/44, H. 27/Ra/1310. Konya Vilayeti'nden Sıhhiye ve Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne çekilen telgraf.

³¹⁸ S. Oğuz, a.g.m, s. 440.

³¹⁹ BOA, DH.MKT, 1564/109, H. 11/Ra/1306.

olmadığına baktıktan sonra tekrar köye dönüp mezarları sorguladığını, hastaları kahvehanede, camide, arabada muayene edip gerekli ilaçları dağıttığını ve hastalıkla mücadelede başarı elde edilince insanların devlete dua ettiğini belirtmiştir.³²⁰

Hekimlerin başka bir görevlendirme biçimi de, salgının zuhur ettiği yere yakın vilayette olan hekimlerden salgın bölgesine yapılan geçici tayinlerdir. Konuyla ilgili belgeler bu duruma ışık tutmaktadır. Kocaeli Sancağı'ndan Sadaret'e gönderilen resmi yazıya göre, Kocaeli'nde çiçek hastalığı ortaya çıkarak pek çok çocuğun ölümüne sebebiyet vermesi üzerine sancağa bağlı köylere ve kasabalara gönderilmek üzere üç hekimin tayin olunması istenilmiştir. Ancak Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye ve Padişah'tan çıkan emirle sancakta zuhur eden hastalığın tedavisi için İstanbul'dan değil İzmit'teki hekimler görevlendirilmiştir.³²¹

Aydın'a bağlı Bodrum kasabasında 1888'de meydana gelen çiçek salgınının insanları etkileyerek yayılması üzerine hekim tayin edilmesi hükümetten istenmiştir. Ancak hükümet, salgının yayılmasının önüne geçilmesi için en yakın yerde olan hekimin görevlendirilmesini uygun görmüş ve yöreye İzmir'den hekim göndermiştir.³²²

Siirt'te kolera salgını ortaya çıktığında şehirde herhangi bir hekim bulunmadığı için acele olarak Bitlis Vilayeti'nden hekim istenmiştir. Bunun üzerine Bitlis'teki hekim Siirt'e kaydırılmıştır. Fakat bu sefer Bitlis vilayetinde kolera hastalığı zuhur edince Siirt'e gönderilen hekim esas görev yeri olan Bitlis'e geri döndürülmüştür.³²³ Tarsus'ta ortaya çıkan 1895 kolera salgınında merkezden görevlendirilen hekimlerin yanısıra Konya sağlık heyetine mensup olup da Antalya'da görev yapmakta olan iki hekim de Tarsus'a gönderilmiştir.³²⁴

Salgınla mücadele etmek için gerek vilayet talepleri üzerine gönderilen, gerekse doğrudan merkez tarafından görevlendirilen bu hekimler maliyeye ağır yükler getirmiştir. Bunun için devlet, bazen hekimlerin ücretlerinin Maliye Nezareti'nden veya belediyeler tarafından karşılanmasına ya da halktan alınan vergilere bu ücretlerin ilave ederek hekim maaşlarının ödenmesi yoluna gitmiştir. Bu hususla ilgili birçok belge bulunmaktadır.

Hekim maaşları yukarıda belirttiğimiz gibi bazen Maliye Nezareti'nce karşılanmıştır. Mesela, 10 Temmuz 1848 tarihli belgede Bolu'ya bağlı Düzce ve Üsküb

³²⁰ N. Kumaş, a.g.m, s. 222.

³²¹ BOA, A.MKT.MHM. 2/9, H. 19/Ra/1262.

³²² BOA, DH.MKT, 1576/49, H. 15/R/1306.

³²³ BOA, DH.MKT, 2025/58, H. 07/Ca/1310; DH.MKT, 2025/45, H. 07/Ca/1310.

³²⁴ S. Oğuz, a.g.m, s. 440.

kazalarında kolera salgını olduğu haberi alınması üzerine Arif Efendi hekim olarak ve çırakları Hüseyin, Abdullah ve Osman Efendiler de eczacı olarak atanmıştır. Hekim Arif Efendi'ye 1500 kuruş ve çıraklarına da 500'er kuruş olarak maaş ve harcırahları belirlenmiştir. Bu maaş ve harcırahların Maliye Nezareti'nce ödenmiştir.³²⁵ Diyarbakır'a bağlı sancaklara yerleştirilen muhacir Çeçen çocuklarında görülen çiçek hastalığı için hizmet veren hekimlerin maaşlarının Maliye Nezareti'nden karşılanmasını Diyarbakır Valiliği Maliye Nezareti'nden talep etmiştir.³²⁶

1880'de İzmit'te bulunan muhacirlerin çoğunda sıtma hastalığı görülmesinden dolayı hekim Liyonidas ve Kastarcıyan, eczacı olarak da Mihardiç? ve Bogorsavan tayin edilmişti. Hekimlerin maaşları 20 şer lira Osmanlı altını ve eczacılarında maaşları 1000'er kuruş olarak hesaplanmış ve bu miktarın Maliye Nezareti'nce ödenmesi kararlaştırılmıştır.³²⁷

15 Ekim 1892'de Erzurum Valiliği'nden Sıhhiye ve Mekatib-i Askeriye-i Şahane'ye gönderilen telgrafname ile Erzurum'a bağlı Pasinler civarında kolera hastalığı ortaya çıktığı için mülkiye hekiminden Tefik Ali, Yusuf Şemseddin ve Mustafa Efendiler görevlendirilmiştir. Bu hekimlerin maaşları, 5000'er kuruş maaş olarak belirlenmiş ve bu ücretlerin Maliye Nezareti'nce ödenmesine karar verilmiştir.³²⁸

Merkezden gönderilen hekimlerin maaşlarının belediye bütçesinden ödenmesi suretiyle merkezi hazinenin yükü hafifletilmeye çalışılmıştır. Mesela, 19 Aralık 1878 tarihinde Konya'da sıtma hastalığı sebebiyle Konya valiliğince hekim talep edilmesi üzerine geçici olarak Maltepe hastanesindeki hekimler görevlendirilmiş ve bu hekimlerin maaşlarının Konya belediye bütçesinden ödenmesine karar verilmiştir.³²⁹

Maraş sancağına bağlı Elbistan ve Pazarcık kazalarında ortaya çıkan sıtma hastalığının biran evvel defedilmesi için iki hekim görevlendirilmiştir. Bunların ufak tefek masrafları 800 kuruş, maaşları da 1000 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu ücretlerin acilen belediye varidatından gönderilmesi gerektiği kararı 25 Şubat 1889 tarihinde hükümet tarafından Halep Vilayeti'ne bildirilmiştir.³³⁰

Hekim ücretlerinin belediye bütçelerinden ödenmesi her zaman merkezi hükümet tarafından istenmemiş aksine bazı vilayetler bu yükümlülüğü kendileri taahhüt etmişlerdir. 21 Ağustos 1893 tarihinde Konya valisi Hasan Hilmi Efendi'nin Sıhhiye

³²⁵ BOA, A.MKT, 139/49, H. 10/Ş/1264.

³²⁶ BOA, A.MKT.MHM, 357/81, H. 23/M/1283.

³²⁷ BOA, DH.MKT, 1333/52.

³²⁸ BOA, DH.MKT, 2012/11, H. 27/Ra/1310.

³²⁹ BOA, İ.ŞD, 43/2292, H. 15/M/1296.

³³⁰ BOA, DH.MKT, 1598/31, H. 24/C/1306.

Nezaretine gönderdiği telgraf, vilayette sıtma hastalığının zuhur ettiğini ve vilayette bulunan hekimlerin hastaların tedavisine yetişemediğini belirterek vilayete hekim gönderilmesini talep etmiştir. Hekimlerin maaş ve harcırahlarının da belediye tarafından ödeneceğini belirtmiştir. Bunun üzerine gönderilen hekimlerin harcırah ve maaşlarının belediye tarafından ödenmesine onay verilmiştir.³³¹ Bu örnek muhtemelen ihtiyaç duyulan hekimlerin bir an evvel gönderilmesini sağlamak için alınmış bir karardır.

Hekim maaşlarının belediyelerden ödenmesi konusundaki merkezi veya yerel talepler genellikle uygulanmış olmalıdır. Bununla birlikte bazı belediyelerin hekim maaşlarını karşılayamadığı ve bu yüzden maaşların hazineden ödenmesini talep ettikleri de görülmektedir. Örneğin, 1886 tarihli bir Hakkari Vilayeti Meclis İdaresi'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen resmi yazıda, Hakkari'de ortaya çıkan çiçek salgınından dolayı hekim ve aşıcı tayin edilmesini ve bunların maaşlarının belediyece ödenmesinin mümkün olmaması sebebiyle maaşların hazineden veya menafi sandıklarından karşılanması için gereğinin yapılmasını istemiştir.³³²

Hekim maaşlarının diğer ödenme şekli de halktan alınan vergilere ilave yapılarak hekim maaşının ilave vergilerle karşılanmasıdır. Bu konuda iki belge örnek olarak gösterilebilir. Denizli'de sıtma ve çocuklarda da çiçek hastalığı görülüp kendilerine baktıracak hekim bulunmadığı için Tabib Ligor hekim olarak gönderilmiştir. Hekime verilecek maaş Denizli Meclis'i tarafından 1000 kuruş olarak tespit edilmiştir. Ancak finansman sıkıntısı çekildiğinden hekim maaşının karşılanması için kaza halkına ek vergi konulması uygun görülmüştür.³³³

18 Ekim 1848 tarihli belgede Karahisar kazasında kolera salgını zuhur ettiğinden tabib³³⁴ Serandi ile beş nefer kancının maaşlarının vergiye ilaveten halktan alınması kararlaştırılmıştır. Burada da Denizli'de olduğu gibi hekim ve kancı maaşları ek vergi ile karşılanmıştır. Maaşla ilgili Karahisar muhassılına ve Maliye nazırına bu yönde emir verilmiştir.³³⁵

3.3. Karantina

Salgınla mücadele yöntemlerinden biri de karantinedir. Bu karantinahanelerde bekleme süresi genelde kırk gün olduğundan bu usule de kırk (quarante) dan ilham

³³¹ BOA, DH.MKT, 119/5, H. 24/Ra/1311.

³³² BOA, DH.MKT, 1379/43, H. 21/S /1304.

³³³ BOA, C.SH, 17/823, H. 09/Ra/1264.

³³⁴ Günümüzde kullanılan doktor terimi Osmanlı Devleti'nde hekim ve tabib tabirleriyle eş değer olarak kullanılmıştır. Bu yüzden, tezimizde yazım birliği olması için hekim tabirini sıklıkla kullandık.

³³⁵ BOA, A.MKT.MVL, 10/95, H. 20/Za/1264.

alınarak karantina denilmiştir.³³⁶ Osmanlı Devleti'nde bu karantina uygulamasının 1831 yılında ortaya çıkan kolera salgısıyla başladığı söylenebilir. Rusya'da meydana gelen büyük kolera salgını nedeniyle, salgının Avrupa'ya yayılması endişesine kapılan İngiltere, Fransa ve Nemçe sefaret tercümanları Rusya'dan gelecek gemiler için Osmanlı yetkililerinden bu gemilere karantina uygulaması yapmasını istemişlerdir. Bunun üzerine II. Mahmut, halkın sağlık durumuna nezaret etmek, taun hastalığının ve kolera hastalığının ülkeye girişine mani olmak, bu hastalıklar görüldüğü takdirde onu görüldüğü yerde ortadan kaldırmak ve yayılmasını önlemek maksadıyla³³⁷ karantina usulünün tatbik edilmesini emretmiştir. Bunun ardından İstanbul'a gelen bütün gemilerin Boğaziçi'nde bekletilmesi, Karadeniz'den İstanbul'a gelecek gemilerin Büyük Limanda, diğer devlet gemilerinin ise İstinye Körfezi'nde beş gün karantinada bekletilmesi kararı alınmıştır. Karantina usulünün bu kuruluş aşamasının ardından, bu karantina uygulaması 1835 yılında Çanakkale'de daha sistemli bir hale gelmiştir. Burada çadırlar kurulmuş, İstanbul'a gidecek gemiler bekletilmiştir.³³⁸

Osmanlılarda karantina kurumu hakkında, Fransız teb'asından Antuvan Lago 4 Nisan 1838 tarihinde "Nizam-ı Sıhhat ve Usul-ı Karantina" isimli karantina kurallarını içeren uzun bir layiha yazmıştır. Osmanlı Devleti'nin nasıl bir amaçla sıhhi tedbirler aldığını da açıkça belirtmiştir. Antuvan Lago'ya göre, Avrupalıların sıhhi düzenlemelerle amacının memleketlerine taun hastalığını sokmamak olmasına karşın, Osmanlı Devleti'ndeki sağlık önlemlerinin esas amacının veba hastalığını Osmanlı topraklarından def etmek olduğunu belirtmiştir.³³⁹

Karantina müessesesi bağımsız bir kurum olup, İstanbul'da Şeyhülislam Asım Efendi'nin karantinanın caiz olduğuna dair fetva vermesi üzerine, konu incelenmiş ve gerekli kanunların hazırlanması için karantina hakkında bilgi sahibi olan kişilerin haftada birkaç kez bir araya gelmesi ile toplanacak olan mecliste bu konunun görüşülmesi kararı alınmıştır. Bu doğrultuda Karantina Meclisi kurulmuştur. Bu meclisin kurulduğu 1838'de Takvim-i Vakayi'de duyurulmuştur. Bu meclis Sıhhiye Meclisi, Karantina Meclisi, Meclis-i Umur-ı Sıhhiye, Karantina Nezareti gibi isimlerle

³³⁶ Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, T.T.K Basımevi, c. LVIII, S. 222, Ankara, Ağustos 1994, s. 329.

³³⁷ Hilmi Erginöz, "Türkiye'de Sağlık İdaresi", *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, (Ed. Ekrem Kadri Unat), Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 176-177.

³³⁸ Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. 24, s. 463-464.

³³⁹ Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2482, s. 1-3. Ayrıca bkz. O. Ş. Uludağ, "Son Kapitulasyonlardan biri Karantina", s. 447.

anılmıştır.³⁴⁰ Bu meclis'te her yabancı devletin bir, Osmanlı'nın ise iki delegesi bulunurdu. Bu meclis görevlileri atadığı ya da işlerine son verdiği gibi, sağlık nizamlarını düzenlemek, tadilat yapmak ve salgın zamanında karantina kurallarını uygulamakla görevliydi. Sağlık teşkilatının bir Fransızca bir de Türkçe kısmı vardı. Hekimlerin tıbbi içerikli bütün raporları Fransızca düzenlenirken, idari konularda telgraflar Türkçe düzenlenirdi. Vilayet merkezlerinde ve şehirlerde hekimler, bunların emirleri altında da görevliler bulunurdu. Bunların görevleri, bir veba veya kolera vakasına rastladıklarında üstlerine haber vermek ve buldukları bölgelerde idari işlemleri yapmaktı.³⁴¹

Bu sağlık hizmeti büroları, potansiyel vebalılarının eşyalarını ve hastalığı kapmış fareleri taşıyan gemileri karantina yerlerinde tutup hastalığın bölgeye tamamen ele geçirmesini engellemekle, ölümlerin eşyalarını yakarak ve dezenfekte işlerini yaygınlaştırarak vebayı belli bir bölgeden kaldırmakla veya genişlemesini önlemekle sorumluydu.³⁴² Osmanlı Devleti'nde 1838'den itibaren Kuleli Kışlası karantina haline getirilmiş, Akdeniz ve Karadeniz yönünden gelecek gemilerin yoklanması ve hastaların tedavi edilmesi için kullanılmıştır. Kuleli kışlası tahaffuzhane olmanın yanısıra, karantina hizmetlerinde çalışan memurların eğitildiği bir okul da olmuştur. İstanbul'da karantina teşkilatının tam olarak oluşmasına çalışılırken, hastalık çıktığı haberi alınması üzerine Anadolu'da da karantina uygulanmasına başlanmış ve ilk olarak, Bursa ve Trabzon haricinde birer karantina yeri tespit edilerek buralardan İstanbul ve diğer yerlere gidecek olanlara 15 gün karantinada bekletilmeleri, hastalık görülen Siroz, Midilli, Selanik'te aynı karantina süresinin uygulanması emri verilmiş ve bunları uygulamak için de memurlar görevlendirilmiştir.³⁴³ Daha sonra Anadolu'daki karantina yerleri Erzurum, Bursa, Sinop, Aydın, İzmir, Kastamonu, Ereğli, Balıkesir, Bergama, Bozok, Mentеше, İzmit, Kayseri, Bolu, Erdek, Kütahya, Ankara, Samsun, Edirne, Köstence, Gelibolu, Isparta, Eskişehir, Antalya olarak çoğaltılmıştır.³⁴⁴ Fakat böyle geniş çaplı karantinanın yürütülmesinde en büyük sorun mali sıkıntıdan kaynaklanmıştır. Şöyle ki bütün bu karantina faaliyetlerinin gelirleri sahil karantinalarından alınan harc ile ihtisabdan alınan tezkire harcıdır. Bu gelirleri

³⁴⁰ G. Sarıyıldız, "Karantina", s. 464.

³⁴¹ Orhan Koloğlu, "19. Yüzyıl'da Hac Yoluya Kolera'nın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", 3. *Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-23 Eylül 1993*, T.T.K Basımevi, Ankara 1999, s. 63. Ayrıca bkz, Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", s. 450.

³⁴² D. Panzac, *a.g.e.*, s. 248.

³⁴³ G. Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 346.

³⁴⁴ G. Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 353, 362-370.

çoğaltmak için bu harclara ilaveten, yolculara verilmekte olan sıhhiye tezkirelerine karşılık her yolcudan birer kuruş alınmıştır.³⁴⁵

İstanbul'da veba hastalığı görülmediği, taşra da bazı mahallelerde vebanın görüldüğü haberi alınması üzerine, buralara memurlar tayin edilmesi, İstanbul'a varan gemilerin ve yolcuların karantinalarını tamamlamalarına itina ve dikkat edilmesi Meclis-i Tahaffuz'a 15 Mart 1839 tarihli belgede bildirilmiştir.³⁴⁶

Taşrada olan memur ve hekimlerin karantina usulünü tam olarak tatbik etsinler diye devlet tarafından karantina talimatnameleri basılmış ve bu doğrultuda vilayetlere, taşralara bu talimatnameler gönderilmiştir. 10 Mayıs 1839'da Meclis-i Tahaffuz'un, karantina usulüne dair hazırlanmış talimatnamelerden Basımhane'de 500 adet basılması ve dağıtılması kararı buna örnek gösterilebilir.³⁴⁷

Devletin tedbirlerinden olan karantinaya karşı isyan hareketleri de görülmüştür. Çünkü halk, Müslüman olmayan hekimlerin uyguladığı karantina önlemlerine güvenmemiş ve verilen ilaçlara da şüpheyle baktıklarından karantina tedbirlerine uyum sağlamaları zor olmuştur. Aslında bunun temelinde de karantina yüzünden işleri bozulan bilinçsiz kişilerin halkı "karantina şeriata aykırıdır" diye kışkırtmaları yatmıştır. Ayrıca Müslüman olmayan hekimlerin halkın inançlarını hiçe sayarak sergilemiş olduğu tutumları da başka bir sebeptir. Bu yüzden de halk isyan hareketine girişmiştir. Bunun önüne geçmek için de devlet, sorumsuzca davranan hekimleri azletmiş ve karantina memurluğuna atanan hekimleri imtihan ederek imtihanı geçen hekimlerin tayin edilmesini istemiştir.³⁴⁸ İsyân hareketine katılanları da sürgün etmiştir. Mesela, 24 Haziran 1838 yılında İlyas Bey tarafından Sadarete gönderilen resmi yazıda Kuşadası'nda icrasına girişilen karantina usulünün ihlal edilmesi vukuatı olayında bulunan üç kişiye verilen İstanköy'e sürgün cezasına izin verilmesi istenmiştir.³⁴⁹ İsyânları bastırmak ve önlemek için alınan azil ve sürgün cezalarının yanısıra karantinaların nasıl işleyeceği, karantina memurlarının hangi özelliklere sahip olmaları gerektiği sorunu gündeme gelmiştir. Bu yüzden devlete, karantinanın nasıl güzel bir kurum haline geleceği üzerine öneriler sunulmuştur. Buna en güzel örnek, Karantina Nazırı Hıfzı Paşa'nın, 15 Mart 1839 tarihinde sadarete gönderdiği tezkiresi verilebilir.

³⁴⁵ G. Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 361-362.

³⁴⁶ BOA, HAT, 524/25572 B, H. 29/Z/1254.

³⁴⁷ BOA, HAT, 524/25578, H. 04/N/1254.

³⁴⁸ N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyânlar: Karantina İstemezük", s. 21.

³⁴⁹ BOA, C.SH, 12/596, H. 21/Ra/1254.

Buna göre, karantina usulünü iyi bilen ve Türkçeye aşina olan memurlar ve tabibler karantinalarda görevlendirilirse karantinalar daha iyi idare olunacaktır.³⁵⁰

Karantina isyanları sadece isyan çıkan yerde asayişin bozulmasına sebebiyet vermemiş aynı zamanda karantina görevlilerin ölümüne de yol açmıştır. Misal olarak, 1840'da Amasya'da ortaya çıkan veba salgınından dolayı erkek ve kadın ölümlerinin "Post-Mortem" yöntemiyle muayene edilmesi neticesinde mahrem yerlerine bakılması, veba hastalığından ölenlerin mezarlarına kireçlenerek gömülmesi din adamları tarafından şeriat hükümlerine aykırı bulunmuştur. Ulemanın bu hususlara tepki göstermesi ve halkı tahrik etmesiyle çıkan isyanda karantina göreviyle Amasya'ya gelen sağlık hekimi öldürülmüştür.³⁵¹ Ocak 1841'de de Bergama'da da isyan hareketi olmuş fakat bu sefer hekim ölmekten son anda kaçarak kurtulmuştur. Şubat 1841 yılında da Varna ve Isparta'da aynı anda önemli kargaşalıklar çıkmış hekimler şehirden kaçmak zorunda kalmışlardır. Bu konular merkezi hükümetin ve yerel idarecilerin kararlı bir tutum sergilemeleriyle isyanlar bastırılmış ve karantina kararları uygulanmıştır.³⁵²

Karantinanın kaldırılmasını isteyen fakat bunu isyan hareketine dönüştürmeyen insanlar da vardır. Bursa'da görülen kolera salgınından dolayı, 1894 senesinde şehir dışına çıkamadıkları, ihtiyaçlarını temin edemedikleri ve ticaret yapamadıkları gibi ekonomik nedenlerden dolayı karantinanın kaldırılması isteyen iki yüz civarında kadın, valilik binasının önünde toplanarak kordonların kaldırılmasını ve mağdur durumlarının giderilmesini istemiştir. Daha sonra tetkikler yapılmış ve iki yüz kadından altmışının gerçekten zor durumda olduğu belirtilerek bu kişilere ekmek, et ve pirinç verilmiş ve bu hizmetler kordonlar kaldırılana kadar devam etmiştir.³⁵³

1845 yılında Hicaz'dan dönen hacıların Adana'da karantinaya alınması için hazırlıklar yapılmış ve çadırlar kurulmuştur. Hacılara karantina kararının açıklanması için mutasarrıflıktan bir yetkili, bir hekim ve 150 asker görevlendirilmiştir. Ancak hacılar karantina kararına karşı gelerek mutasarrıfla görüşmek istemişlerdir. Mutasarrıfın "karantina tedbirine itaat ederseniz ne iyi fakat etmezseniz kendiniz bilirsiniz" sözleri hacıları daha da sinirlendirmiş ve olayların patlak vermesine yol açmıştır. Büyüyen isyan sonucu karantina çadırları yağmalanmıştır. Bunun yanında Demirci Müftü'nün "karantina lazım değil" demesi ve bunu halka duyurması üzerine

³⁵⁰ BOA, HAT, 523/25530 A, H. 29/Z/1254.

³⁵¹ N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 150, İstanbul, Haziran 2006, s. 21.

³⁵² D. Panzac, *a.g.e.*, s. 233-234.

³⁵³ N. Kumaş, *a.g.m.*, s. 227.

olay daha da büyümüş ve Konya'dan bir bölük askerin Adana'ya sevki ve mutasarrıfın görevinden alınması ile isyan bastırılmıştır. Karantinadan kaçan hacılar ise yakalanarak 15 gün karantinada tutulmaları ve hapsedilmeleriyle ilgili de vilayetlere emirler gönderilmiştir.³⁵⁴

Antep kazasında kolera salgınının ortaya çıktığı ve karantina usulünün uygulandığı Maraş'ta da benzer tepkilerin meydana geldiği, Vali tarafından 18 Haziran 1848 tarihli yazı ile merkeze bildirilmiştir.³⁵⁵ 25 Haziran 1848'de Halep Valisi Mustafa Efendi'den Sadrazama gönderilen resmi yazıda, Antep'te ortaya çıkan kolera hastalığının def edilmesi için halkın mahalle dışına dua etmeye çıktığı ve duadan döndükten sonra karantinayı taşıdıkları ve bazı uygunsuz hareketlerde buldukları belirtilmiştir. Ayrıca valinin yazısından, duadan dönen cemaatin Müslüman veya Hristiyan mahallelerine gidip mahalleliyi alenen kışkırtarak, asayişi bozdukları anlaşılmaktadır. Vali, buna ön ayak olanların araştırılıp ihraç edilmelerini ve karantina süresinin 15 gün daha uzatılmasını talep etmiştir.³⁵⁶ Bunun üzerine Karantina müdürü Mazhar Paşa Halep'e gönderilmiş ve bu meselenin araştırılması istenmiştir. Mazhar Paşa yaptığı tahkikat sonucunda, karantinaya karşı ayaklanmanın bir kişinin tahrikiyle olmadığı birden fazla kişinin olayların büyümesinde etkili olduğunu, ayaklanmanın bastırıldığını, herkesin işiyle meşgul bulunduğunu bildirmiştir.³⁵⁷ Buna karşın Halep valisi Halil Kamil Bey tarafından Sadarete gönderilen 8 Ocak 1849 tarihli yazıdan, Antep'te ortaya çıkan bu kargaşada iki kişinin sorumlu tutularak Kilis'e sürüldüğünü öğrenmekteyiz.³⁵⁸

1858 yılında bir İngiliz vapurunun Fas'tan hareket ederek Cebelitarık ve Malta'ya ulaşip oradan temiz raporu aldıktan sonra İskenderiye'ye hareketi sırasında bir kişinin hastalanıp vefat ettiği haberi Osmanlı ülkesinde teyakkuza yol açmıştır. Bu yüzden on kişilik bir tabib komisyonu ölüyü muayene etmiş ve kişinin vebalı olma ihtimalinin güçlü olduğuna karar vermişlerdir. İskenderiye'den gelen Fransız ibareli mektup neticesinde Sihiye Meclisi'nce Osmanlı Devleti'nin iskelelerine kordonlar kurulması, gemilerin tahaffuzhanelerde 15 gün bekletilmeleri, Mısır, Fas, Cebelitarık ve

³⁵⁴ N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar: Karantina İstemezlik ", s. 23.

³⁵⁵ BOA, C.SH, 21/1048, H. 16/B/1264.

³⁵⁶ BOA, MVL, 27/47, H. 11/N/1264.

³⁵⁷ BOA, A.MKT, 149/81, H. 21/L/1264.

³⁵⁸ BOA, DH.MKT, 168/6, H. 13/S/1265.

İspanya'nın iskelelerinden geleceklerin dahi her mahalde 10 gün karantinada tutulmaları karara bağlanmıştır.³⁵⁹

Osmanlı ülkesine dışarıdan bulaşıcı hastalıkların girdiği önemli bir güzergah ise, İran Anadolu girişleridir. Bu yüzden İran sınırlarını kontrol altına alınması için büyük bir gayret gösterilmiştir. Sadrazamdan Padişaha 13 Mart 1869 tarihinde takdim edilen yazıda, İran'da çıkan kolera hastalığının Osmanlı tarafına sirayet etmesini engellemek için hududun münasip mevkilerine tahaffuzhaneler inşa edildiğini, buna rağmen İran'daki hastalığın Osmanlı topraklarına geçmesinin engellenemediği belirtilmiştir. Bu yüzden sınır bölgelerinin korunması için problemi İran'da çözmek amacıyla aylık altı bin kuruş maaşla Trabzon karantinahanesinde bulunan hekimin İran'a gönderilmesi için izin istenilmiş ve hekim gönderilmiştir. Fakat İskenderiye'de karantina lüzumu görülmesi üzerine İran'a gönderilen hekim, geçici olarak İskenderiye'ye çağrılmış, ardından da İran'da tekrar ihtiyaç duyulması üzerine Muhlis Efendi'nin İskenderiye karantinasına, Kataldin Bey'in Tahran Hıfz-ı Sıhha Tabibliğine gönderilmesi için izin verilmesi talep edilmiştir. 23 Mart 1869 tarihli cevapta ise bu iki hekimin görevlendirilmesi talebinin onandığı görülmektedir.³⁶⁰

1869 yılında İran'dan gelecek salgına karşı tedbirlerin arttırılmasına bir başka örnek de, 1892'de görülmüştür. İran'da ortaya çıkan salgının Anadolu'ya sirayet ettiği, fakat bu sefer Erzurum, Bağdat, Basra, Bitlis, Van vilayetlerinde alınan karantina tedbirlerinin etkisiyle, korkulanın olmadığı anlaşılmaktadır. Anadolu'nun korunması amacıyla, özellikle İran ve Rusya hududunda bulunan dokuz adet sınır kapısından dördü kapatılmış, İran'a sadece karantina tedbirleri almak için bir kapı üzerinden girişlere ve çıkışlara izin verilmiştir.³⁶¹

Hindistan'da veba salgını olmasına rağmen, oradan Hicaz'a gelecek hacı adaylarının herhangi bir denetime tabi tutulmadan Osmanlı limanlarından ülkeye alındıkları anlaşılmaktadır. Beleruz Serdar-ı Hümayun'u bu durumun doğru olmadığını, din sevgisi ve dini hassasiyetle açıklanamayacağını, bu yüzden hacıların her halükarda limanlarda karantina'da bekletildikten sonra dikkatli bir şekilde ülkeye alınmalarını ilgili makamlara bildirmiştir.³⁶²

Karantina uygulanan diğer yerlerden biri de Antalya'dır. Antalya'da yaşanan kolera salgınları nedeniyle, 1894 yılında karantina uygulanmasına başlanmıştır. Buna

³⁵⁹ BOA, A.MKT.UM, 322/7, H. 23/Za/1274.

³⁶⁰ BOA, İ.DH.589/40984, H. 9/Z/1285.

³⁶¹ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 73.

³⁶² BOA, Y.PRK, BŞK, 55/99, H. 27/L/1315.

göre, 6 Aralık 1894'ten itibaren Anamur'dan Gelidonya'ya kadar Finike dahil olmak üzere sahil kesiminden gelecek olanlara 10 günlük karantina uygulanması kararlaştırılmıştır. Fakat Anamur bölgesindeki salgından dolayı Antalya'dakiler dışında, salgın nedeniyle sahilden başka askerlerin sevki de yasaklanmıştır. Ancak salgın olmayan yerlerden gelen askerin Silifke üzerinden gelmesi kararlaştırılmasına rağmen hastalık sınırı Anamur'dan Lamas dahil olmak üzere bu hatta kadar uzatılmış ve bu sınırlar içerisinde gelenlerin 10 günlük karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırılmış ve karantina müddetini tamamlamadan buradan hiç kimsenin geçmesine izin verilmemiştir. Daha sonra hastalığın etkisinin yitirmesinin ardından ticareti sekteye uğrayan tüccarlar karantinanın kaldırılmasını istemeleri üzerine karantina kaldırılmıştır.³⁶³

Aydın Vilayeti'ndeki kolera hastalığının diğer vilayetlere sıçramaması için İzmir Körfezi'nin Foça ve Karaburun da dahil körfezden deniz yoluyla çıkacaklara karşı 10 gün karantina da bekletilmeleri, buradan ayrılacakların da varış yerlerine göre Klazomen, Beyrut ve Trablusgarp tahaffuzhanelerinin birinde karantina süresinin doldurulması kararı verilmiştir.³⁶⁴

Çanakkale'de karantina tedbirinin uygulandığı yerler arasındadır. Mart 1835 tarihli sadarete yazılan bir belgede, günde on veya on beş kişinin öldüğü, bu yüzden karada ve denizde karantina önlemleri alındığı bildirilmiştir. Ancak burada diğer yerlerde karşılaşılmayan en azından belgelerde geçmeyen ilginç bir karantina yöntemi de uygulanmıştır. Vebaya yakalanmış hanenin kapıları parmaklıklarla çevrilmiş hane halkının dışarı çıkmasına veya içeriye birilerinin girmesine izin verilmemiştir.³⁶⁵

İstanbul, 1858 yılında vebadan etkilenmiş ve bu doğrultuda bazı karantina tedbirleri alınmıştır. Fakat halk buna başta riayet ederken daha sonra ölümlerini bildirmemeye başlamıştır. Bu konuya bir belge ışık tutmaktadır. Sadareten Zabtiye Müşirliği'ne ve patriklere gönderilen bu belgede İstanbul'da veba salgınının görüldüğü ve hastalıktan vefat edenler olduğu ve vefat edenlerin genellikle karantinaya bildirildiği ve gerekli önlemlerin alındığı belirtilmişse de esas olarak bir kısım ölümlerin sahiplerince karantinaya haber verilmeksizin gizlice gömüldüklerine dair bilgilere vurgu yapılmıştır. Bundan dolayı bu olayın tetkik ettirilmesi ve halk sağlığının korunması için de her türlü vakanın mutlaka karantinaya bildirilmesi istenmiştir.³⁶⁶

³⁶³ M. Ak, a.g.m, s. 260, 264.

³⁶⁴ M. Ayar, a.g.e, s. 102.

³⁶⁵ BOA, HAT, 524/25569/C, H. 20/Z/1250.

³⁶⁶ BOA, A.MKT.MHM, 140/37, H. 7/S/1275.

Devlet, sadece gemileri, trenleri ve insanları karantinada bekleterek önlem almamıştır. Ayrıca kolera, çiçek, suçiçeği, veba, kızamık, tifüs gibi bulaşıcı hastalığa yakalanan insanların veya salgından ölen kişilerin eşya ve giysilerinin basınçlı su buharı ile temizlenmesine çalışılmıştır. Hastalıkların görüldüğü ev, işyeri, okul, araba, gemi, kayık gibi mekanları ile postadan gelen mektup ve paketlerin dezenfekte edilmesi de önemli tedbirlerdendir. Bu işlemler için de tebhirhaneler oluşturulmuştur. Buralarda etüv makineleri ve pülverizatörler kullanılmıştır.³⁶⁷

II. Abdülhamit Trabzon'da ortaya çıkan kolera hastalığını öğrenmesi neticesinde Karadeniz'den Kavak'a gelen deniz taşıtlarına uygulanmakta olan karantina müddetinin artırılmasını emretmiştir.³⁶⁸ 1892'de Trabzon'da hastalığın görüldüğü ev ve işyerleri kapatılarak kordon altına alınmaya başlanmıştır. Fakat Trabzon ve çevre illerde hastalığın yayılması üzerine kordon genişletilerek Erzurum'dan gelenlere 10 günlük karantina uygulanmaya başlanmıştır. Ayrıca Trabzon ve Ordu arasındaki limanlar ve iskelelerden hareket eden gemilere 30 Eylül 1892 tarihinden itibaren Sinop'a sevk edilmiş ve hiçbir limana uğramadan gelecek olan gemilerin Kavak Limanı'na alınmaması kararlaştırılmıştır. Bu tedbir neticeye varmış ve hastalık şiddetini yitirmiş olduğu için Rusya'nın Kafkas yönünden gelen yolculara karantina tedbiri 5 güne çekilmiştir. Buna karşılık Trabzon'dan gelen ticari mallara uygulanan kordon kaldırılmıştır. Fakat Erzurum yönünden geleceklere 10 günlük karantina uygulanmasına devam edilmiştir.³⁶⁹

Erzurumdan sirayet edecek salgınlara karşı Karahisar, Hamidiye ve Niksar kazalarında kordon oluşturulması için lazım olan 50 neferin buralara yerleştirilmesi ve koruma tedbirlerine dair telgrafname gönderilmiştir. Bu doğrultuda hastalık geçinceye kadar Ordu ve Giresun içlerine girmek yasaktır, ancak yolcu gönderilmesi lazım görülüp ortada kalanlar Trabzon, Sivas vilayetlerindeki karantinalara gönderilmesine karar verildiği sıhhiye nezaretine 17 Kasım 1892'de bildirilmiştir.³⁷⁰

Yukarıda belirtilen benzer bir karantina tedbiri de Tarsus ve civarı için uygulanmıştır. Örneğin; Bonkowski Paşa, İskenderun istisna, Anamur dahilindeki bu iki mahal arasındaki bütün limanlardan çıkış yaparak civar vilayetlere gelecek olan gemilere 10 gün süreyle karantina uygulanmasını talep etmiştir. Bu karantina tedbirine

³⁶⁷ Nuran Yıldırım, "1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildirileri*, (Ed. Coşkun Yılmaz), Seçil Ofset, İstanbul 2007, c. II, s. 413.

³⁶⁸ N. İpek, a.g.m, s. 400.

³⁶⁹ N. İpek, a.g.m, s. 401.

³⁷⁰ BOA, DH.MKT, 2021/73, H. 26/R /1310.

uymayarak kayıklarla adalar ve Suriye sahillerine kaçmalarının önüne geçmek için de donanmadan bir gemi gönderilmesini istemiştir. Bununla birlikte salgın bulunan mahalden civar vilayetlere gelen bütün gemilere 11 Mayıs 1895'ten itibaren 10 gün süreyle karantina uygulaması kararlaştırılmıştır. Deniz yoluyla hastalığın bulaşmasına engel olmak için karantina uygulanırken, benzer tedbirler kara yolu için de uygulanmıştır. Tarsus'un dışına kara yolu ile çıkacak olanlara 10 gün karantina'da bekletilmeleri zorunlu hale getirilmiştir. Ayrıca Hıfzısıhha başmüfettişi Bonkowski Paşa, Adana, Konya, Ankara, Sivas ve Halep vilayetlerine sınırlarını takviye etmeleri, salgın bölgesinden gelenlerin kontrol edilmesi gibi önerilerde bulunmuştur. Buna müteakiben Adana'ya sağlık ekibi ve müfettişler gönderilmiştir.³⁷¹

Sihhiye Nezareti'nden Trabzon ve Kastamonu vilayetine 18 Ağustos 1893 tarihinde gönderilen tebliği ile Rusya'da ortaya çıkan salgın hastalıktan dolayı geçen sene de olduğu gibi tedbir alınarak oradan gelecek gemilerin Trabzon ve Sinop sahillerine yaklaştırılmamaları emredilmiştir.³⁷² 22 Aralık 1893 yılında Sihhiye Meclisi'nden Ser askeriye'ye ve Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen kararda Rusya'da taun ve kolera hastalıklarından dolayı Osmanlı'ya hastalığın bulaşmaması için Rusya'dan gelen gemilere Sinop tahaffuzhanelerinde muayeneye tabi tutulmaları 1 ila 3 gün arasında bekletilmeleri bildirilmiştir.³⁷³

11 Ağustos 1894 tarihli Hazret-i Şehriyari'den Arif Bey'e yazılan tezkirede, Edirne'de salgın hastalığın ortaya çıkması sebebiyle, hastalığın İstanbul'a yayılmaması için Edirne kordon altına alınması için talimat verilmiştir. Bununla beraber merkezden giden askerlerinde ihtiyacı olan malzemelerin nakli lazım geleceğinden ya kordonun genişletilmesi ya da müşkilatın çözülmesi için her koğuştaki birer onbaşı koronak olmasını istemişlerdir. Askeri hastaneye hastalığın bulaşmaması için hasta olan kişilerin ayrı koğuşlarda gözetim altında tutulması sağlanmış, hususi hastanelerde olanların ise ayrı koğuşlarda tutulma imkânı olmadığı için hasta olanların sayısı böylelikle artmıştır.³⁷⁴

Mekteb-i Sultani müdürü tarafından Maarif Nezareti'ne 2 Haziran 1896'da gönderilen yazıda Mekteb-i Sultani öğrencilerinden bir kısmının çiçek, difteri ve vebaya tutuldukları, bunların okuldaki odalarda tutulmasının uygun olmayacağı, bunun için ya mektep dışında ayrı bir oda yapılarak orada karantinada tutulmaları veyahut dışarıdaki

³⁷¹ S. Oğuz, a.g.m. s. 439.

³⁷² BOA, BEO, 259/19422, H. 05/S/1311.

³⁷³ BOA, A.MKT.MHM, 558/2, H. 16/S/1310.

³⁷⁴ BOA, Y.PRK.ASK, 99/61, H. 08/S/1312.

hastanelere naklinin yapılması, fakat bunlardan ikincisinin yani hastanelere nakillerinin daha münasip olacağı düşüncesi tavsiye edilip bildirilmiştir. 8 Haziran 1896'da Mekteb-i Mülkiye'den Cemal Efendi tarafından yazılan cevapta, Mekteb-i Sultani yanına yeni bir oda inşası külfetli ve masrafı çok olacağından, Mekteb-i Mülkiye hastanelerine hasta olan öğrencilerin nakillerinin daha uygun olacağı kararına varıldığı beyan edilmiştir.³⁷⁵

Hanya'da meydana gelen veba salgınında karantina hususunda yeterli bir önlem alınmadığı görülmektedir. Burada vebadan kaçan halk İzmir, Manisa, Kuşadası gibi yerlere sığınmıştır. Böylelikle hastalığın diğer bölgelere de yayılmasına yol açmıştır. Devlet uygulamış olduğu karantina tedbirlerini sıkılaştırarak halkın gelişigüzel hareket etmelerini kısıtlayıp potansiyel tehlikelerin de önüne geçmeye çalışmıştır.³⁷⁶

Devletin karantina ve kordon gibi salgınlarla etkili olarak mücadele etme isteğine karşılık halkın bu tür tedbirlerden pek hoşlanmadığı anlaşılmaktadır. Devletin salgın olan evleri, işyerlerini ve mahalleyi kordon altına aldığı için, insanlar kordon altına alınma endişesiyle hastalarını gizleme yoluna gitmiştir. Bu yüzden hastalığa yakalanan kişilerin tespiti zorlaşmıştır. Hatta hasta olan bir kişinin evi kordon altına alınsa bile halk kapıdaki zaptiyeleri atlatmış ve çatılardan diğer evin çatısına geçerek mahalle sakinleriyle görüşmüşlerdir. Bu sebeble de hastalık diğer kişilere de yayılmış ve salgının kontrol altına alınması zorlaşmıştır. Buna misal olarak 1895 yılında Tarsus bölgesinde ortaya çıkan kolera salgınına karşı halk, benzer yöntemlerle devletin almış olduğu tedbirleri esnetmeye çalışmıştır.³⁷⁷

3.4. Okullarda Sağlık Kontrolleri ve Okulların Tatil Edilmesi

Bulaşıcı hastalıkların okullarda görülmesi ve yayılması, daha ciddi tedbirlerin alınmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeple, bütün okullarda bulunan öğrencilerin düzenli bir şekilde hekimler tarafından muayene edilmesi, öğrenciye yiyecek satan bakkalların denetlenmesi, askeri okullar, resmi veya özel okullarda görevli hekimlerin salgın tehdidi olan dönemlerde hasta olan öğrencileri hemen teşhis ederek hastalığın okul ortamından uzaklaştırılması gibi tedbirler alınmıştır.³⁷⁸

Bulaşıcı hastalığın görüldüğü okullardaki öğrenci ve diğer görevlilerin günlerce kordona alınmasının büyük zorluk oluşturacağı endişesi ve ailelerin çocuklarını okulda

³⁷⁵ BOA, MF.MKT, 323/18, H. 22/M/1314.

³⁷⁶ M. Yavuzerler, a.g.m, s. 764.

³⁷⁷ S. Oğuz, a.g.m, s. 438.

³⁷⁸ Fatma Ürekli, "Öğrencinin Yiyecek Aldığı Yerlerin Denetlenmesi ve Okullarda Sağlık Kontrolünün Yapılması", *Tarih ve Toplum Ansiklopedi Dergi*, İletişim Yayınları, c. 33, S. 193, Ankara, Ocak 2000, s. 39.

bırakmak istemeyecekleri düşüncesi ile çocuklar eve gönderilerek, evde karantinada tutulmalarına çalışılmıştır. Böyle durumlarda eve gönderilen hastanın 10 gün kordon altına tutulduğu, buna paralel olarak okulların 10 gün tatil edildiği, bu tatil süresince de okulda dezenfeksiyon çalışmalarının yapıldığı dikkat çekmektedir. Tatil dönemlerine denk gelen salgınlarda, hastalığın ortadan kalkmasına kadar bazı bölgelerde okulların açılmaması da önemli tedbirler arasındadır.³⁷⁹

Salgınlar sebebiyle birçok yerde eğitime ara verilmiştir. Mesela, Elazığ'da ortaya çıkan kolera hastalığı eğitime engel olmuş ve salgın sona erinceye kadar Elazığ'daki okullar tatil edilmiştir.³⁸⁰

Okulların tatil edildiği bir diğer vilayet de İzmir'dir. 1887 yılında İzmir'de çiçek salgınının baş göstermesi ve çocukların ölümüne yol açması sebebiyle İl Sağlık Müfettişliği tarafından sübyan mekteplerinin kapatılması kararı verilmiştir. Salgınların şiddetinin artması üzerine dört hekim her gün kenti taramış, hastaları tedavi etmiş ve çocukları aşılamıştır.³⁸¹

3 Ağustos 1891 tarihli belge ile Hasköy ve Hasveli köyleri ile Akarca ve Kır mahallelerinde ortaya çıkan çiçek hastalığından dolayı Temmuz ve Ağustos aylarında derslerin tatil edilerek okulların kapatılmasına karar verilmiştir.³⁸²

1895-1896 salgınına rastlanan yerlerde okullar sürekli kimyevi ilaçlarla temizlenmiş, okullara yakın yerlerdeki bakkal dükkanlarında çocuklara satılan gıdaların temiz olmasına ve sağlıklı koşullarda tutulmasına çalışılmıştır. Böylelikle salgın dönemlerinde okullar salgından korunabilmiştir.³⁸³

Salgınlar sırasında hekim yetersizliği yüzünden henüz öğrenci aşamasında hekim adayı olan Tıbbiye öğrencileri de hekim olarak görevlendirilmişlerdi. Ancak bu durum, tıp öğrencilerinin eğitim süreçlerini olumsuz etkilemekteydi. Mesela, Sadarettin Padişah'a gönderilen 3 Mart 1848 tarihli İrade-i Seniyye'de, kolera hastalığının tamamen def edildiği, yedi sekiz günden beri bir eser zuhur etmediği, geçici olarak memur kılınan hekimlerin işlerinin kalmayıp bunların çoğunluğunun Mekteb-i Tıbbiye talebesi olduklarından, sorumlu oldukları derslerin imtihan vaktine kadar yetiştirilmesi lazım olduğu, Mart ortasında maaşlarının verilmesi ve memuriyetlerinin sonlanması için izin istenilmiştir. Padişah'ın verdiği 8 Mart 1848 tarihli cevap ile hastalığın ortadan

³⁷⁹ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 330.

³⁸⁰ BOA, MF.MKT.224/10, H. 05/Ra/1312.

³⁸¹ R. Beyru, *a.g.e.*, s. 127-128.

³⁸² H. Eroğlu, G. Dinç, F. Şimşek, *a.g.m.*, s. 201.

³⁸³ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 375.

kalkmasıyla hekimlere ihtiyaç kalınmamışsa, hekim olarak çalışan bu öğrencilerin memuriyetlerinin sonlanmasına izin verilmiştir.³⁸⁴

Kolera salgını okullarda bazı derslerin okutulamamasına neden olmuştur. Örneğin; salgın dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin son sınıf öğrencilerine Teşrih dersi yapılamadığından mezun olacak öğrencilere uygulanan genel sınavın ertelenmesine sebebiyet vermiştir.³⁸⁵

3.5. Aşı Gönderilmesi ve Halka Ücretsiz İlaç Dağıtılması

Devletin halkı bilgilendirmesi, hekim ve uzman heyetlerin gönderilmesi dışında kolera veya diğer hastalıklara yakalanıp tedavi imkânı bulamayan fakir halk için belediye dahilinde merkezler oluşturulmuş ve nöbet eczanesi denen yerlerde halka lazım olan ilaçlar hazırlanarak ücretsiz olarak dağıtılmıştır. Belediye daireleri ve nöbet eczanelerden halkın faydalanması için, gazeteler ilanıya halk bilgilendirilmeye çalışılmış ve böylelikle bu merkezler halka duyurulmuştur.³⁸⁶ Çocukların parasız aşılması için Galatasaray Tıp Mektep müdürü Dr. Bernard'ın çabaları gibi kişisel gayretler de dikkati çekmektedir. Dr. Bernard 1843 yılında devreye girmesiyle "parasız aşı bürosunda 953 Türk, 613 Ermeni, 782 Rum, 130 Musevi, 217 Avrupalı Katolik çocuk başarı ile aşılanmıştır."³⁸⁷

Ayrıca Tıbbiye, bir yıl içinde 7782 Türk, 4434 Ermeni, 2630 Rum, 585 Avrupalı, 404 Musevi toplam 15835 fakir hastaya ücretsiz ilaç verilmiştir. 2295 çocuk da bedava aşılanmıştır.³⁸⁸

Galatasaray Tıbbiyesi'nde İstanbul ve çevresinden gelen halk ücretsiz muayene edilmiştir. Haftanın beş günü Tıbbiye'deki hocalar hasta bakmış, hastanın ilaçları da tıbbiye eczanesinden ücretsiz olarak karşılanmıştır. Böylelikle 3000 çocuk aşılanmış ve 15.000 hastaya bakılmıştır.³⁸⁹

Ayrıca devlet ücretsiz ilaç sağlayanlara da teşvikte bulunmuştur. Örneğin, II. Abdülhamit, devletin sağlık ve sosyal kurumlarından birine yıllık ilaç ihtiyacının bir

³⁸⁴ BOA, İ.DH, 166/8751, H. 28/Ra/1264.

³⁸⁵ Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 374.

³⁸⁶ Mesut Ayar, *a.g.e.*, s. 286.

³⁸⁷ Bayhan Çubukçu, "Osmanlı İmparatorluğunun Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması", *Yeni Türkiye*, Mayıs-Haziran 2000, c. VI, S. 33, s. 788.

³⁸⁸ Semavi Eyice, "Dr. Karl Ambros Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahaneye Dair Birkaç Not", *Türk Tıbbının Batılılaşması Gülhanenin 90. Kuruluş Yıldönümünün Anısına 11-15 Mart 1988'de Ankara'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993, s. 103.

³⁸⁹ Nadire Berker, Selim Yalçın, *Tıbbiyenin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü Osman Cevdet Çubukçu*, Vehbi Koç Vakfı, Ofset Basımevi 2003, s. 42.

kısmını karşılayan eczacıya Fahr-i Eczacıbaşı ünvanı vererek, eczanelere Osmanlı arması ile tuğra astırmıştır.³⁹⁰

Devlet, çiçek hastalığı geçiren bir çocuğun ömür boyu yüzünde bu izleri taşınamaması için bazı tedbirler almıştır. Bu tedbirlerden bazısı da aşının vurulması ve bu aşığı çocuklarına vurdurmamaları caydırıcı bir ceza verilmesi emridir. 30 Mart 1851 tarihli belge bu konuya ışık tutmaktadır. Umur-ı Tıbbiye Nazırına ve Zaptiye Müşirine tezkireye göre, nöbet mahallerinde ve Mekteb-i Tıbbiye’de olan muayenehanede tedavi yapıldığı ve aşı vurulduğu, çiçek hastalığının ölüme sebebiyet vermemesi için herkesin bir ay zarfında çocuklarını bu kurumlara götürmesinin gerektiği emre itaat etmeyerek çocuklarını aşılatmaya götürmeyenlere ceza verilmesinin elzem olduğu ve gereğinin yapılması hususunda yetkililerin gayret göstermelerinin gerekli olduğu belirtilmiştir.³⁹¹ Devlet taşradan gelen ilaç taleplerini de karşılayarak hastahklarla mücadelede halka destek olmaya çalışmıştır.

3 Mayıs 1853 tarihli Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne gönderilen belgede, Bolu sancağı kazalarının bazısında çiçek hastalığı ortaya çıktığı, acilen önü alınmak üzere iki nefer aşıcı ve 1500 adet aşı kalemi gönderilmesi lüzumu görüldüğü bildirilmiştir.³⁹²

6 Eylül 1853 tarihli belgede, İzmit Valisi İsmail Bey’den Tıbbiye Nezaretine gönderilen resmi yazıda, İzmit’te çiçek hastalığının zuhur ettiğini, memleket tabibleri tarafından çiçek çıkarmayanların aşılatırılması için 50 adet aşı kalemi gönderilmesi mazbata ile kabul edilmiş ise de bunun yetmeyeceği, bütün bu vilayetin kaza ve köylerine yayılabileceği, bu ölüm sebebinin çocukları hızla ele geçirmemesi için 1500 adet aşı kalemi olmasını belirtmiştir.³⁹³

16 Haziran 1857 tarihli bir belgede Isparta’da halk çiçek illetinden korkmakta ve burada herhangi bir hastalık ortaya çıkmasa da bu çıkmayacağı anlamına gelmeyeceğinden karantina emrinin uygulanması gerektiği, Fransız bir hekim Isparta’da bulunmasına rağmen aşı bulunmadığından halkın bu hastalık korkusundan kurtarılması için çiçek aşısının gönderilmesi talep edilmiştir.³⁹⁴

Konya Vilayeti’nden Mekteb-i Tıbbiye Nezareti’ne gönderilen tahriratta, Konya’da çiçek hastalığı zuhur ederek çocuk ölümleri vuku bulmakta ve hastalık günden güne yayılmaktadır. Bu yüzden de iki bin nefere yetecek kadar aşı kaleminin

³⁹⁰ Nuran Yıldırım, “2. Abdülhamit Döneminde Fahri Eczacıbaşılık”, 3. *Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-23 Eylül 1993*, T.T.K Basımevi, Ankara 1999. s. 272.

³⁹¹ BOA, A.MKT.MVL, 40/99, H. 27/Ca/1267.

³⁹² BOA, A.MKT.MHM, 55/48, H. 24/B/1269.

³⁹³ BOA, C.SH, 23/1130, H. 02/Za/1269.

³⁹⁴ BOA, A.MKT.UM, 285/3, H. 23/L/1273.

acilen gönderilmesi talep edilmiştir. Daha sonra 5 Şubat 1865'de Mekteb-i Tıbbiye Nezareti'nden Konya vilayetine gönderilen resmi yazıda hastalığın önünün alınması için bir komisyon teşkil olup 500 den fazla çocuğun aşılatılarak talep olunan kalemlerin derhal vilayete gönderilmesi kararı bildirilmiştir.³⁹⁵

6 Kasım 1889'da Aydın Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafta 1885 senesinden 1889 senesine kadar Aydın Vilayeti dahilinde 36.427 kişiye aşı yapıldığı ve çiçek hastalığından korunmak içinde 100 adet daha aşı kaleminin gönderilmesi istenmiştir.³⁹⁶

Sivas'ta ikinci kez çiçek salgını ortaya çıktığında, Sivas Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen 2 Aralık 1889 tarihli telgrafnamede, Sivas Vilayeti'nde öyle çok çiçek hastalığı olmayıp bazı köylerde zuhur etmiş ise de aşı kalemleriyle def edildiği ve şehadetnameli hekim olmayan kazalar için ihtiyaten hemen hazır bulmak üzere yüz yirmi kadar aşı kaleminin acilen gönderilmesinin istenilmesi bildirilmiştir.³⁹⁷

1 Ocak 1890'da Konya Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafname ile Niğde ve Isparta sancaklarıyla merkez vilayette herkesin çiçek hastalığına esir olduğu ve Niğde Mutasarrıflığınca 50 adet dolu ve 100 adet boş aşı kalemi talep olunmuştur.³⁹⁸

1892'de Erzurum Vilayeti'ndeki hastalık sırasında önce, hekim ve eczacının gönderilmesine gerek kalmadığı düşünülmüşken daha sonra kolera hastalığının köylerin büyük çoğunluğunda görülmesi ve vefatların artmakta olması, eczahanelerde bir dirhem dahi ilaç kalmayıp sıkıntı çekilmesi üzerine istenilen ilaçların ve hekimlerin acilen ve hızlıca yetiştirilmesine ihtiyaç duyulmuş, mülkiye ve askeri hekimlerin ilk vapurla gönderilmesi hususu 19 Ekim 1892 tarihli belgede yer almıştır.³⁹⁹ 20 Ekim 1892 tarihli başka bir belge de ise; Erzurum'a acil gönderilecek ilaçların parasını ve eski alacaklarını tahsil etmeden vermeyeceğini açıklayan müteahhid ile daha sonra anlaşarak, ilaçların acilen taraf-ı askeriye'den tayin olunan hekimlere teslim edildiği Taraf-ı Vala-yı Hazret-i Ser-askeriye'ye ve Maliye Nezaretine beyan edilmiştir.⁴⁰⁰

Devlet sadece talep edilen çiçek aşılarını göndermemiştir. Aynı zamanda sıtmayla mücadelede kullanılan sülfatın da ihtiyaç duyulması halinde ihtiyacı karşılamaya çalışmıştır. Örneğin, 31 Temmuz 1865 tarihli bir belgeye göre, Düzce'de

³⁹⁵ BOA, A.MKT.MHM, 324/74, H. 09/N/1281.

³⁹⁶ BOA, DH.MKT, 1672/7, H. 12/Ra/1307.

³⁹⁷ BOA, DH.MKT, 1678/61, H. 08/R/1307.

³⁹⁸ BOA, DH.MKT, 1686/37, H. 09/Ca/1307.

³⁹⁹ BOA, DH.MKT, 2012/9, H. 27/Ra/1310.

⁴⁰⁰ BOA, DH.MKT, 2012/112, H. 28/Ra/1310.

vuku bulan sıtma hastalığından dolayı Bolu kaymakamlığı, Sadaret ve Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiye Nezareti arasındaki yazışmalar sonucunda, Bolu halkı için talep edilen 30 şişe sülfatın acilen gönderilmesine karar verildiği görülmektedir.⁴⁰¹

23 Kasım 1868 tarihinde Konya'dan Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen telgrafla Konya'da sıtma hastalığı çıktığı ve yarım kile sülfatın acilen gönderilmesi istenmiştir.⁴⁰² Bunun üzerine 2 Aralık 1868 tarihinde Tıbbiye Nezareti'nden Ticaret Nezareti'ne gönderilen tezkire ile Konya tarafından istenilen sülfatın Tıbbiye Nezareti'nden gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁰³

17 Haziran 1878 yılında Ankara Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne, vilayette sıtma hastalığının çoğaldığı, bu raddede hiç sülfatın olmadığı hemen ilacın gönderilmesini isteyen telgraf gönderilmiştir. Bunun üzerine masraflarının Dahiliye Nezareti'nden karşılanmak üzere Sıhhiye Nezareti'nden 100 dirhemlik 4 teneke sülfatın gönderilmesine izin verilmiştir.⁴⁰⁴

Arşiv kaynakları, devletin vilayetlerden gelen aşı taleplerini karşılamak için büyük bir çaba göstermesine rağmen bazen yetersiz kalındığına ve büyük zorluklar yaşandığına da işaret etmektedir. Örneğin, 5 Nisan 1890'da Bitlis Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta Siirt sancağında çiçek illeti ortaya çıktığını ve bu illetin bir an önce def edilmesi için ilk vasıta ile 50 adet aşı kaleminin yollanması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bunun üzerine 22 Nisan 1890 tarihli Bitlis vilayetine çekilen telgrafla Dahiliye Nezareti Tıbbiye Nezareti'yle görüşerek 25 adet aşı kaleminin gönderilmesine karar verilmiştir.⁴⁰⁵

10 Mayıs 1854 tarihinde Hüdavendigâr Vilayeti'nden, Bursa'da çiçek hastalığının ortaya çıktığını, bu sebeble 150 veya 200 kadar aşı kaleminin istenmesine dair tahrirat üzerine, Mekteb-i Tıbbiye ile haberleşilerek alınan kararda hemen kullanılması için 30 adet aşı kaleminin gönderileceği, daha sonra doldurulmak için de 17 adet aşı kaleminin gönderileceği Hüdavendigâr Vilayeti'ne bildirilmiştir.⁴⁰⁶

Bazen devletin, aşı taleplerine yetişemediği zaman eyalet veya kazalarda yedek bulunan aşılardan diğer lazım olan yerlere gönderilmesi için emirler de verdiği arşiv verilerinde ortaya çıkmaktadır. Mesela, 27 Haziran 1857 tarihli Sadarettin Hamid Kaymakamlığı'na gönderilen belgede Isparta'da çiçek hastalığı zuhur ettiğinden dolayı,

⁴⁰¹ BOA, A.MKT.MHM, 340/57, H. 07/R/1282.

⁴⁰² BOA, A.MKT.MHM, 427/37, H. 07/S/1285.

⁴⁰³ BOA, A.MKT.MHM, 428/16, H. 14/S/1285.

⁴⁰⁴ BOA, ŞD. ML, 269/42, H. 03/Ra/1296.

⁴⁰⁵ BOA, DH.MKT, 1721/84, H. 11/N/1307.

⁴⁰⁶ BOA, A.MKT.MHM, 130/76, H. 26/N/1274.

Isparta'da bir miktar aşı kalemine ihtiyaç duyulmuş ve bu durum Sıhhiye Nezareti ile görüşülerek bu ihtiyacın Hamid Kaymakamlığı'ndan karşılanmasına karar verilmiştir. Bu surette yetmiş adet aşı kalemi ile bundan başka dört adet tüp talep edilmiş. Tedbir gereği bu talebin karşılanması için uğraşılması Hamid Kaymakamlığı'ndan istenmiştir.⁴⁰⁷

Orhan Koloğlu'nun Tasvir-i Efkar'ın 1865 yılı koleksiyonundan verdiği bilgiye göre, 31 Temmuz 1865 İstanbul'daki Hıfzısıhha Meclisi'nin geçici olarak atadığı hekimler tarafından verilecek olan fakirlik belgesi ile hasta olan kişilerin ücretsiz olarak ilaç almaları mümkün olmuştur. Eczanelerin gece de açık kalması için nöbetçi eczacıların olmasına ve kapılarının önlerinde fener yakmalarına kararı verilmiştir.⁴⁰⁸

1892 tarihli belgelerde aşılardan nasıl gönderildiğine dair bilgiler dikkatimizi çekmektedir. Örneğin, Muş'ta ortaya çıkan çiçek hastalığının genişlemesine ve bulaşmasına meydan verilmemek ve çiçek aşısının uygulanması için lüzumu kadar taze aşı kalemlerinin ilk posta ile gönderilmesi Bitlis Vilayeti'nden Tıbbiye Nezareti'ne 14 Mart 1892 tarihli telgraf ile bildirilmiştir.⁴⁰⁹

Diğer bir örnek ise, Dahiliye Nezareti'nden de Tıbbiye Nezareti'ne 25 Temmuz 1892 tarihinde gönderilen tezkire de, Van Vilayeti'nde çiçek hastalığının ortaya çıktığı ve aşının yapılması içinde ufak çam borular içinde korunaklı aşı kalemlerinden yirmi adedinin acilen gönderilmesini Van Vilayeti Dahiliye Nezareti'nden talep etmiş, Dahiliye Nezareti de bu talebin acilen yerine getirilmesini Sıhhiye Nezareti'ne bildirmiştir.⁴¹⁰

3.6. Aşılama Faaliyetleri

Devlet çiçek salgınıyla mücadele etmek için kimin aşı olup olmadığını öğrenmek amacıyla, aşı kartı mahiyetinde şehadetnameler hazırlatmıştır. Yetkililer, bu şehadetnameleri halka ulaştırmaları için vilayetlere göndermiştir. Hatta bunlar yetersiz kalınca vilayetlerden şehadetname talebi olmuş ve talep üzerine vilayetlere ikinci defa şehadetname gönderilmiştir. Mesela, 13 Mart 1889 tarihinde Aydın Vilayeti'ne önceden verilen şehadetler yetersiz kalınca valilik 390 nüsha daha şehadetnamenin gönderilmesini istemiştir.⁴¹¹

⁴⁰⁷ BOA, A.MKT.UM, 286/41, H. 05/Za/1273.

⁴⁰⁸ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basımında 1865 Kolera Salgını", s. 141.

⁴⁰⁹ BOA, DH.MKT, 1932/85, H. 14/Ş/1309.

⁴¹⁰ BOA, DH.MKT, 1963/101, H. 25/Za/1309.

⁴¹¹ BOA, DH.MKT, 1419/106, H. 19/Ş/1304.

Bazen de devlet şehadetname yeterli olmadığı takdirde tekrar basım için emir vermiştir. Bu emir doğrultusunda binlerce şehadetname basılmıştır. Bu sefer de bunların ücretleri sorun teşkil etmiştir. Fakat bunların masraflarının ödenmesi için uygun derecede kurumlara paylaştırılmıştır. Mesela, 19 Mayıs 1884 tarihli belgede çiçek hastalığından korunmak maksadıyla vilayetlere ve bazı dairelere gönderilen şehadetnamelerden 500 cildinin daha gönderilmesi Aydın Vilayeti'nin talep etmesi üzerine basılan şehadetnamelerin mevcudu pek az kaldığı ve bu yüzden talep olunan miktarın yetmeyeceği ve bunların başka mahallere gönderilmesi lüzumu görüleceğinden şehadetnamelerden 2500 cilt acilen basılması, masrafı 5000 kuruşun Mektebi Mülkiye Odası hasılatından, 1000 kuruşun Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye tahsisatına acilen gönderilmesi lüzumu gösterilmiş gereğinin yapılması Maliye Nezareti'ne bildirilmiştir.⁴¹²

Hatta bu şehadetnameye öyle kıymet verilmiş ki şehadetnamesi olmayanların okullara kaydının yapılmayacağı bildirilmiştir. Örneğin, 1885 Çiçek Aşısı Nizamnamesi'nde Mekatib-i Umumiye ve Hususiye'ye girmek isteyen çocukların aşı olacağı ve aşılınmış aşısı tutmuş olduğuna dair bir şehadetname yanlarında bulunduracaklarını, fakat böyle şehadetnamesi olmayan çocukların okullara alınmayacağı yer almıştır.⁴¹³

3.7. Yiyecek Maddelerinin Korunması, Bozuk Yiyeceklerin Yasaklanması ve Gıda Yardımları

Devletin bulaşıcı hastalıklara karşı aldığı tedbirlerden birisi de gıda maddelerine ilişkin düzenlemelerdir. Devlet bir taraftan yiyecek maddelerinin korunmasına özen gösterilmesi, bozulmuş yiyeceklerin satış ve tüketiminin yasaklanması için karar çıkartırken diğer taraftan da ihtiyaç duyulan gıda maddelerini yardım usulüyle halka ulaştırmaya çalışmıştır. Bunun haricinde özellikle şehirlerdeki temizliğe dikkat edilmesi hususunda yetkililer uyarılmıştır.

Örneğin, devlet 1813 yılında İstanbul kadısına, sokak ve mahalle aralarında biriken çöplerin hastalığa sebep olmasından söz ederek mahalle halkı ve esnafı tarafından kaldırılması için gerekli tedbirin alınmasını emreden bir hüküm vermiştir.⁴¹⁴

⁴¹² BOA. DH.MKT, 1421/72, H. 25/Ş /1304.

⁴¹³ Süheyl Ünver, *a.g.e.*, s. 222.

⁴¹⁴ G. Sarıyıldız, "Osmanlı'da Hıfzısıhha", s. 320.

Koleranın sularla bulaşıp yayıldığıının anlaşılmasıyla da, su ürünleriyle dereler ve kuyular gibi kaynaklarla sulanıp, yetiştirilen sebze ve meyvelerin yasaklanması, etlerin ve sebzelerin açıkta satılmaması da dikkat çeken önlemlerdendir.⁴¹⁵ Bu önlemlerin uygulanması için hıfzıssıhha müfettişleri görevlendirilmiş ve yapılan teftişlerde görülen bozuk, çürük ve halkın sağlığını tehdit edecek gıdaların toplatılıp denize dökülmelerini sağlamışlardır.⁴¹⁶

14 Mayıs 1839 tarihli belgede, zahire gelmeyecek, ekmek bulunmayacak denilerek fırınların önünde kalabalığın olduğu halk dilinde dolaşan yalan sözlerin önüne geçmek, ahalinin hırsa kapılmaması, sıkıntı ve yokluk olmaması için Takvim-i Vakayi'de karantina tedbirlerinin açıklanması ve yalan sözlere sebep olan şeylerin ortadan kaldırılmasına uğraşmıştır.⁴¹⁷

Hastalık kaynağı olabilecek ve halkın sağlığına zararlı çürümüş meyve, sebzelerin, bozulmuş et, peynir gibi yiyecek maddelerinin İhtisab Nezareti'ne ihbar edilmesi ve bu ürünlerin nezaretçe ortadan kaldırılması, bu kurala uymayan esnafın cezalandırılması kararı alınmıştır.⁴¹⁸

İstanbul'da kolera salgını ortaya çıkmadan önce, mide ve bağırsak hastalıklarına sebep olan ham, çürük ya da vakti geçmiş meyve ve sebzelerle sağlıksız yiyecek ve içeceklerin satışı yasaklanarak, yiyecek ve içecek satan dükkanlarla ve buralarda çalışan kişilerin temizlik kurallarına uymaları sağlanmaya çalışılmıştır.⁴¹⁹

1865 yılında İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgınından dolayı salata üretimi ve tüketimi yasaklandığı halde müslüman halkın "*insanın alnına ne yazıldıysa o olur*" diyerek salata üretimine devam edip tüketmeleri halkın bu hususta ki önlemlere pek de itibar etmediklerini göstermiştir.⁴²⁰

12 Ağustos 1865 tarihinde karpuz ve kavunların hastalığın yayılmasına sebebiyet verdiği belirlendiği için bu meyvelerin satışı yasaklanmıştır.⁴²¹ Ayrıca kolera, veba gibi salgın hastalıklara yakalanma zemini oluşturan zeytinyağı, süt ve süt ürünlerinden sakınılmış, çarşıda veya pazarda bunlardan üretilen her türlü börek, yemek türleri ile askerlere ekşi meyveler, sirke, soğan, sarımsak dışındaki meyve ve sebze

⁴¹⁵ N. Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", s. 24.

⁴¹⁶ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 274.

⁴¹⁷ BOA, HAT, 755/35670, H. 26/S /1255.

⁴¹⁸ G. Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 351.

⁴¹⁹ M. Ayar, *a.g.e.*, s. 331.

⁴²⁰ N. Yıldırım, "Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları", s. 24.

⁴²¹ O. Koloğlu, "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını", s. 141.

yemeleri yasaklanmıştır.⁴²² Tabii ki bu yasaklar uzun sürmemiştir. Salgın tehlikesi geçtiğinde yasaklar da kalkmıştır.⁴²³ Aslında devlet, yasaklamış olduğu yiyeceklere karşı halkın paniğe kapılmasından da endişe etmiştir. Bu bağlamda, devlet yasaklanan yiyeceklerin yasaklandığı için değil de çürümüş oldukları için ülkeye gelmediği ve satılmadığı açıklamasının yapılmasını istemiştir.⁴²⁴

İnsanların koleraya yakalanmamaları için de devlet önceden halkı bazı yiyecekleri yememeleri için uyarmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır. Keçi, koyun, sığırti, külbastı, piliç kebabı, enginar, taze fasulye ve patatesin yenmemesi, yoğurt ve kaymaktan kaçınılması öğütlenmiştir.⁴²⁵

Ankara Vilayeti'ne ve Tıbbiye Nezareti'ne gönderilen 27 Şubat 1887 tarihli belgede, Ankara Vilayeti dahilinde Yabanabad kazasının bazı mahallerinde sıtma hastalığına yakalanan 108 sıtmalı hastanın, fakir hallerinden dolayı hastalığın daha da yayılmaması için muhtaç olanlara gıda yardımının yapılması ve hastaları tedavi etmek için üç beş hekimin mahallelere gönderilmesi bildirilmiştir.⁴²⁶

Hüdavendigâr Vilayeti'nin Yenişehir kazasında 1894 yılında ortaya çıkan kolera hastalığı nedeniyle valilik kolera vakası görülen hanelerin kordon altına alınması için Yenişehir Kaymakamlığı'nı uyarmıştır. Ayrıca kordon altında tutulma sürecinde ihtiyaç sahiplerine gıda yardımı da yapılmıştır. Bu sayede hasta olanlar iyileşmiştir.⁴²⁷

3.8. Diğer Yöntemler

Yukarıda belirtilen tedbirlerin yanı sıra, imalathanelerin şehir dışına çıkarılması, gıda maddelerinin sağlıklı ve temiz olması, ağaçlandırma yapılması, mezarlıkların yerleşim yerlerinden uzağa kurulması, ölü defninde ruhsat alınması, mezarların belli bir derinliğe kadar kazılması gibi tedbirler alınmış ve uygulamayanlara cezalar getirilmiştir. Örneğin, yasak olan yerlere ölü defnedenler, ettirenler ve ruhsat verenler bir aydan bir yıla hapis ve bir adetten on adet yüzlük Osmanlı altınına kadar nakdi cezalarla cezalandırılacakları hükmü Ceza kanununun 3. babına ilave edildiği görülmektedir.⁴²⁸

Karantina Nazırı Hıfzı Paşa, karantina'nın nasıl güzel bir kurum olacağı üzerine önerilerde bulunmasının yanı sıra İstanbul ve muhitlerinin nasıl salgından korunacağı ve

⁴²² Nuran Yıldırım, *İstanbul Sağlık Tarihi*, İstanbul Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul 2010, s. 74.

⁴²³ Nuran Yıldırım, *İstanbul Sağlık Tarihi*, s. 79.

⁴²⁴ Nuran Yıldırım, *İstanbul Sağlık Tarihi*, s. 87.

⁴²⁵ Nuran Yıldırım, *İstanbul Sağlık Tarihi*, s. 79.

⁴²⁶ BOA, DH.MKT, 1401/ 83, H. 03/C/1304.

⁴²⁷ N. Kumaş, a.g.m, s. 218.

⁴²⁸ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı'da Hıfzısıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 17, Ankara 1998, s. 320.

halka ne gibi vazifelerin düştüğünü de açıklamıştır. Hıfzı Paşa, İstanbul'un ve üç beldesinin el ile temizlenmesine gün be gün ağırlık verilse de süprüntülerin boş arsaya dökmelerinden dolayı çoğaldığını, herkesin kapının önüne çöp sepeti koyarak çöplerini oraya koymalarını, temizlemek için memurlar geldiğinde de evlerinin önüne sepetleri çıkarmalarını, arsaların etrafına duvar veya perde çekmelerini, yeniden hane inşa edecek veya evini tamir edecek kimselerin sokak tarafından kalıcı esas üzerine bina yapmayıp bir iki zir'a içeri çekerek sokağı terk eylemek tahaffuz usulü olduğu mecliste müzakere edilmiş ve bundan böyle yeniden bina inşa edenlerin veya binasını tamir etmek isteyenlerin tenbihlere uymaları ve bu tedbirlere daima uyulması için uğraşılmasını 30 Nisan 1839 tarihli tahriratıyla beyan etmiştir.⁴²⁹

1865 kolera salgınının yaşandığı İstanbul'da mezbeliklerde ve tuvaletlerdeki kokuşmayı önlemek için eczanelerde bulunan göztaşı ve bakırsülfat dökülmesi halktan istenmiştir. Hastalığa yakalanmış insanların istifra ettikleri ve gaitalarının üstlerine bir parça kireç ve kömür atıldıktan sonra bu göztaşı veya bakırsülfatın dökülmesi ve hasta olan kişinin maddi durumu iyiyse giysilerinin ve çarşaflarının yakılarak yenilenmesi, fakir hastaların ise giysi ve çarşaflarının uzak bir yerde güzelce yıkanması ve temizlenmesi önerilmiştir.⁴³⁰

Devletin önerdiği dezenfekte çalışmalarına bir diğer örnek de; 1893 yılındaki Edirne'deki kolera salgınında ortaya çıkmıştır. Aşçı, kebabçı, sebzeçi, berber dükkanları ve meyhanelerin kireçle güzelce badana ettirilmesi, bir evde hastalık var ise hekim oraya gelinceye kadar kireç dökülmesi, tuvaletlerin ve hastanın kullandığı kapların hekim tavsiyesiyle ilaçlarla dezenfekte edilmesi istenmiştir. Hastalığın bulunmadığı zamanlarda da tuvaletlere günde iki kez 100 gr kireç ve 1 lt oluşan kireç sütü döküp kapakla kapatılması istenmiştir.⁴³¹

Sıtmayla mücadele etmek için devlet farklı bir karar almıştır. Edirne'de uygulanan bu kararlar, bataklıkların kurutulması için toprağın nemini ve suyunu çekmede yardımcı olan okaliptüs ağacının dikimi özendirilmeye çalışılmıştır. Bu ağaç etkili yöntem olan, basın yoluyla halka tanıtılmaya çalışılmış ve bu ağacın sanayide

⁴²⁹ BOA, HAT, 523/25561 A, H. 15/S/1255.

⁴³⁰ N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: Karantina İstemezük", s. 24.

⁴³¹ N. Yıldırım, "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: Karantina İstemezük", s. 25.

ve ticarete kullanılabileceği anlatılarak halk özendirilmiştir. Bu yolla hem batakliklar kurutulmaya çalışılmış hem de sivrisineğin üremesi engellenmeye uğraşmıştır.⁴³²

Devlet, sadece aşı ve ilaç göndermemiş, bu aşı ve ithal edilen ilaçları kontrol etmeyi de ihmal etmemiştir. Mesela, 25 Eylül 1889 tarihinde Sadrazam Kamil tarafından gönderilen belgede, Sülfat ilacının hiç tahkik edilmeden ithaline müsaade edilmemesi, bozuk ilaçların alınmaması, taşradaki hekimlerin ve eczacıların bu ilaçların bozuk olup olmadığı anlamak için yeterli olmadığından meclisin bu konuyu ele alması, ilaçların tahlil edildikten sonra alınması, ilaçların tahlil edilmesi için taşraya heyet gönderilmesi, bu heyetin, kimyager veya rüsumat dairesinden bir heyetin bu kontrolü yapması, bu bozuk ilaçların Ticaret Nezareti tarafından ithal edilmemesi, Bursa, Trabzon, İzmir limanlarında bulunan kimyager olan eczacıların ilaçları muayene etmesi, kimyager olmayan eczacıların ilaçlara bakamayacağı gibi emirler verilmiştir.⁴³³

Devlet, hastalıklarla başa çıkmak için bazı önerileri de dikkate almıştır. Bunlardan biri de 28 Nisan 1835 tarihli belgede yer alan “Yakı” emridir. Bu emre göre, Daire-i Etibba-yı Hazret-i Şehriyari Ahmet Necip Efendi’nin veba hastalığının tedavi edilmesi ve vebaya tutulanların ağrılarını dindirmek için bir nev’i yakı sürdüğü ve iyi geldiği haberinin alınması üzerine, yakının eczanelerde yapılması ve masraflarının karşılığı olarak 3 kuruş fiyat ile icab eden mahallelere ve isteyenlere verilerek satışının yapılmasının münasip olduğu bildirilmiştir.⁴³⁴

Bu duruma başka bir örnekte; 23 Ocak 1894 tarihli belgede yer alan çekirdek suyudur. Tophane Umur-ı Müşiriyeti’ne gelen belgede, veba ve koleraya karşı tesir eden bir deva olarak 2. Fransız öğretmeni olan Ohannes Efendi’nin babası tarafından gönderilen çekirdek suyu’nun Tıbbiye Nezareti’nce tahlili yapılarak olumlu neticeye varılması üzerine çekirdek suyunun acilen gönderilmesi istenmiştir.⁴³⁵

Buna bir diğer örnek de, Çanakkale karşısındaki Kilitbahir köyünde ibtida-i mektebi muallimi tarafından, Kilitbahir’de bir kaç defa ortaya çıkan veba hastalığına karşı buluş çağına ermemiş çocuklar tarafından akşam ile yatsı arasında yüksek ses ile Rahman suresi okunmaya devam ettirilmesi sayesinde hastalığın hararetinin def edildiği, İstanbul’da da her bir minarelerden buluş çağına ermemiş çocuklara Rahman

⁴³² R. Kazancıgil, N. Gökçe, E. Bilar, *a.g.e.*, s. 163.

⁴³³ BOA, DH.MKT, 1660/113, H. 29/M/1307.

⁴³⁴ BOA, HAT, 493/ 24207, H. 29/Z/1250.

⁴³⁵ BOA, Y. MTV, 89/59, H. 12/B/1311.

suresi okutulması ve toplu olarak Salat ü Selam getirilmesiyle de Allah'ın izniyle hastalığın def olacağı 25 Kasım 1893 tarihli belge ile tavsiye edilmiştir.⁴³⁶

⁴³⁶ BOA, Y.PRK.MŞ, 5/29, H. 16/Ca/1311.

SONUÇ

Salgın hastalıklar, ilkçağlardan günümüze kadar etkisini devam ettiren insanların ve toplumların büyük bir problemidir. Tarih boyunca dünyanın pek çok yerinde zuhur etmiş, toplumları ve devletleri, ekonomik, siyasi, askeri ve sosyal bakımdan olumsuz yönde etkilemiştir. Sağlıklı olmayan ortamlar, kıtlıkların yol açtığı açlık, savaşlar, doğal felaketler toplumları hastalıklara karşı savunmasız hale getirmiş ve özellikle kitlesel ölümlere yol açan salgınlara karşı insanları çaresiz bırakmıştır. Salgın dönemlerinde yaşanan panik, kaygı ve korku, insanları yerlerinden yurtlarından etmiş ve sağa sola savurmuştur. Salgın hastalıklardan kaçan insanlar yeni bir trajediye yol açmıştır. Göçler ölümlere, salgınların daha geniş coğrafyalara yayılmasına zemin hazırlamış, yüz binlerce insanın hayatını olumsuz etkilemiştir. Salgınlar sırasında demografik yapı değişirken, üretim azalması, iktisadi bunalımlar, kıtlık ve hastalıklar ümitsiz bir döngünün oluşmasına yol açmıştır.

İlkçağlardan itibaren önü alınamayan ve çare bulunamayan hastalıklar büyü ve sihirle tedavi edilmeye çalışılmış, hastalıklarla birlikte yeni batıl inançlar ortaya çıkmıştır. Tek tanrılı dinlerde ise hastalık insanların günahları dolayısıyla cezalandırılması olarak görülmüş veya insanın hastalıkla imtihana tabi tutulduğu inancı yerleşmiştir. Bu inanç insanlarda kadere olan sadakat ve bağlılığı beraberinde getirmiştir. Buna karşın Hz. Muhammed'in tavsiyeleriyle bulaşıcı veya salgın hastalığı bilincinin az çok İslam toplumlarında yeşerdiğini söylemek mümkündür. Buna rağmen 18. ve 19. yüzyıllara kadar profesyonel bir mücadele yöntemi geliştirilememiş ve salgınlar, yüzyıllar boyunca insanların hayatını cehenneme dönüştürmüştür.

Osmanlı toplumu da benzer bir kaderi yaşamıştır. 19. yüzyılda bütün dünyada salgın hastalıklar etkisini gösterirken Osmanlı ülkesinde ve özellikle Anadolu'da çok büyük kayıplara yol açmıştır. Ortaçağdan itibaren insanların korkulu rüyası olan veba hastalığı, 19. yüzyılın ikinci yarısında etkisini yitirmişken bu sefer kolera, çiçek ve sıtma hastalığı yaygın bulaşıcı hastalıklar olarak Anadolu insanını tesir altına almıştır. Salgınların tesirinin güçlü ve uzun olmasında, salgınların uluslararası nitelikte olmasının yanında Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, iktisadi ve demografik sıkıntıları da etkili olmuştur. Savaşlar, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine entegre olma sürecindeki sıkıntılar ve kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler ve fakirlik Anadolu'nun salgınlar açısından kara talihi olmuştur.

Devlet bu salgınlar karşısında öncelikle ölümleri durdurmak, salgınların yayılmasını engellemek ve ülkede sıhhi ortamı temin etmek maksadıyla çeşitli önlemler almıştır. Karantina kurumunun 19. yüzyılda sistemli bir hale getirilmesiyle dikkate değer bir başarı elde edilmiştir. Fakat halkın salgınlara kaderci bir şekilde yaklaşması, karantina başta olmak üzere devletin aldığı birçok önleme karşı çıkmalarına yol açmış ve hastalıkla mücadele sürecini olumsuz etkilemiştir. Hatta bazı yerlerde isyanlar çıkmış ve halkla asker ve bürokrat kesim karşı karşıya kalmıştır. Devlet yetkilileri bir taraftan salgınlarla uğraşırken, diğer taraftan hem halkı bilinçlendirmek hem de uluslararası baskıyla da mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Devlet, hastalığın yayılmasını engellemek için karantina tedbirleri almış; salgının olduğu yerlere hekim, aşıcı ve eczacı tayin etmiş; halkı bilinçlendirmek için risaleler basmış ve ülke genelinde yaymış; toplu mekanlar da önlemleri arttırmış, gerektiğinde okulları tatil etmiş ve hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkili olan çevre kirliliği ve gıda temizliği konusunda dikkate değer çalışmalar yapmıştır.

Salgınlara karşı alınan önlemler, olumsuz koşulları ortadan kaldırmakta yeterli miydi değil miydi, yeterliyse ne kadar yeterliydi gibi sorular aklımıza gelebilir. Ama bu husus tartışmalı bir konudur. Fakat dönemin koşulları göz önüne alındığında, devletin elinden geleni yaptığı görülmektedir.

Savaşlar, göçler, kıtlık ve açlık döngüsünde kuvvetlenen salgınlar, devlet ekonomisinin yükünü artırdığı gibi bu döngüye daha da kuvvet vermiştir. Salgın sebebiyle çok sayıda insan hayatını kaybetmiş, yakınlarını kaybeden insanlar bir yandan acı çekerken diğer yandan da ölüm korkusu içinde büyük bir kâbus yaşamışlardır. Ekilemeyen topraklar, kıtlığa sebep olurken mahsul alamamış köylüler mağduriyet yaşamış ve devlete olan vergilerini ödeyemez hale düşmüşlerdir. Dışarıdan gelen göçlerin yanısıra hastalık sebebiyle vuku bulan göçlerin çok çeşitli problemlerin de ana kaynağı olmuştur.

KAYNAKLAR

Arsiv Belgeleri

A.MKT: 144/49, 144/15, 139/66, 140/43, 145/25, 167/36, 113/35, 135/42, 150/34, 152/5, 150/95, 139/49, 149/81.

A.MKT.MHM: 327/41, 357/ 81, 340/50, 357/81, 327/41, 163/23, 288/89, 340/57, 425/92, 357/81, 140/37, 7/65, 2/9, 421/96, 137/85, 9/88, 324/74, 327/58, 2/9, 139/57, 421/96, 558/2, 55/48, 340/57, 427/37, 428/16, 130/76.

A.MKT.MVL: 118/65, 10/95, 40/99.

A.MKT.UM: 498/80, 550/10, 285/3, 286/41, 500/3, 322/7.

BEO: 804/60280, 1014/76032, 259/19422.

C.AS: 512/21354, 515/21491, 34975.

C.SH: 6/290, 17/823, 12/596, 21/1048, 23/1130.

C.ML: 280/16568, 149/ 6305.

DH.MKT: 1419/106, 1969/31, 1963/101, 385/9, 2012/44, 1673/32, 1969/31, 385/ 9, 1551/12, 18/16, 2017/49, 1778/87, 2012/11, 1678/50, 1379/43, 1721/ 84, 16/16, 1574/21, 1738/16, 2014/99, 1559/55, 1576/49, 1658/49, 156/71, 1975/58, 2017/14, 1791/4, 1791/6, 182/5, 300/61, 1686/37, 1673/32, 2004/7, 1678/61, 1564/109, 2012/44, 1673/115, 1421/72, 1419/106, 1333/52, 1556/35, 1598/31, 1766/29, 2012/11, 2025/58, 2025/45, 119/5, 168/6, 2021/73, 1660/113, 1672/7, 1721/84, 1932/85, 2012/9, 2012/112, 1963/101, 1401/83, 1930/23, 1678/50, 2021/73.

HAT: 16167/3, 451/22361, 443/22229, 181/8631, 280/16568, 524/25569/C, 330/19082, 497/24385, 523/25530 A, 524/25572 B, 523/25561 A, 524/25578, 493/ 24207, 755/ 35670.

HR.MKT: 1/42.

İ.DH: 167/8827, 863/69095, 130/6652, 589/40984, 166/8751.

İ.HUS: 51/100.

İ.ŞD: 43/2292.

MF.MKT: 224/10, 323/18.

MVL: 8/33, 27/47.

ŞD.ML: 269/42.

Y.PRK.ASK: 66/13, 67/79, 99/61.

Y.PRK.BŞK: 55/99.

Y.PRK.SH: 1/13.

Y. PRK. MŞ: 5/29.

Y.MTV: 89/59.

Y.PRK.PT: 14/93.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2484.

Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi, Esad Efendi, 2482

Araştırma Eserleri:

- Ahmet Cevdet Paşa (2008, Eylül). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, Cilt: I, II, İlgı Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Ahmet Cevdet Paşa (1994). *Tarih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi*, Cilt: 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Afyoncu E. (2013). “Reform’un Zaferi”, *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu (ed.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 104-129.
- Ak M. (2011, Bahar). “19. Yüzyıl’da Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 4, S. 17, 254-168.
- Albek S. (1991). *Dorylion’dan Eskişehir’e*, Eğitim, Sağlık, Bilimsel Araştırma Vakfı Yayınları, Anadolu Üniversitesi Basımevi, Eskişehir.
- Anık F. Ş. (1990-1991). “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 15, S. 26, Ankara, 27-57.
- Armağan L. (2005). “17.yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarında Batı Anadolu ve Balkanlarda görülen Veba Salgınlarının Sosyo-Ekonomik Etkisi Üzerine Bir Araştırma”, *38. Uluslararası Tıp Tarihi Kongresi*, T.T.K Basımevi, Ankara, 907-914.
- Atabek E. M. (1977). *Orta Çağ Tababeti*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Ayar M. (2007). *Osmanlı Devleti’nde Kolera İstanbul Örneği(1892-1895)*, Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- Aydın E. (2003). “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *4. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, T.T.K yayınları, Ankara.
- Berker N., Yalçın S. (2003). *Tıbbiyenin ve Bir Tıbbiyelinin Öyküsü Osman Cevdet Çubukçu*, Vehbi Koç Vakfı, Ofset Basımevi.
- Beyru, R. (2005, Mart). *19. Yüzyılda İzmir’de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir.

- Böke P. (2010). "İzmir Karantina Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)", *Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VIII, S. 18, İzmir, 137-159.
- Braudel F. (2004). *Maddi Uygarlık Gündelik Hayatın Yapıları*, (çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi, Ankara.
- Çadırcı M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, T.T.K Basımevi, Ankara.
- Çolak K. (2011). "Tuna Gazetesi Perspektifinden Tuna Vilayeti'ndeki 1873 Tarihli Kolera Salgını", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.25, Konya, 71-88.
- Çubukçu B. (2000, Mayıs-Haziran) "Osmanlı İmparatorluğunun Sağlık Sisteminde Eczacılığın Yeri ve Halka Ücretsiz İlaç Sağlanması", *Yeni Türkiye*, Cilt: 6, S. 33, 784-790.
- Çukurova B., Erantepli B. (2008). "XIX. Yüzyıl'da Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt: II, Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal (ed.), Pozitif Matbaacılık, Ankara, 355-363.
- Dağlar O. (2007). "Denizli ve Çevresinde Kolera Salgını ve Salgınla Mücadele", *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler I 6-7-8 Eylül 2006*, Ayfer Özçelik, Mehmet Yaşar Ertaş (ed.), Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Yayınları, Denizli, 368-374.
- Dağlı Y., Kahraman S. A., Dankoff R., (2006, Şubat). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Yapı Kredi Yayınları, 1, 8, 9. Kitap, İstanbul.
- Davies N. (2006, Mart). *Avrupa Tarihi Doğu'dan Batı'ya Buz Çağı'ndan Soğuk Savaş'a Urallar'dan Cebelitarık'a Avrupa'nın Panoraması*, (çevirenler: Burcu Çığman, Elif Topçugil, Kudret Emiroğlu, Suat Kaya), Mehmet Ali Kılıçbay (ed.), İmge Kitabevi, Ankara.
- Demir U. (2013). "Aydınlanma ve Antik Rejim'in Sonu", *Ortaçağ Yeniçağ Avrupa Tarihi*, Levent Kayapınar, Erhan Afyoncu (ed.), Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 180-201.
- Demirtaş M. (2004). "16. Yüzyılda Doğal Afetlerin İstanbul'un Sosyal ve Ekonomik Hayatına Etkilerine Dair Bazı Misaller", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: IV, S. 2, Erzurum, 38-50.
- Diamond J. (2002). *Tüfek, Mikrop, Çelik*, (çev: Ülker İnce), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.
- Doğan Ş. (2009) "15. Yüzyıla Ait Bir Tıp Terimleri Sözlüğü: Terceme-i Akrebâdîn'in İstilah Lugati", *Turkish Studies*, Volume 4/4, 252-322.

- Erder L. "The Measurement Of Preindustrial Population Change; The Ottoman Empire From The 15th To The 17th Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 11, No. 3.
- Erginöz H. (1988). "Türkiye'de Sağlık İdaresi", *Dünya'da ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Ekrem Kadri Unat (ed.), Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 174-190.
- Erler M. Y. (2002). "XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 13, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 762-770.
- Ertaş M. Y., Eğnim K. (2011, Ağustos). "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar", *Pamukkale üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, Denizli, 83-108.
- Eroğlu H., Dinç G., Şimşek F. (2014). "Osmanlı İmparatorluğunda Telkih-i Cüderî", *Milli Folklor*, S. 101, 193-208.
- Eyice S. (1993). "Dr. Karl Ambros Bernard ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahaneye Dair Birkaç Not", *Türk Tıbbının Batılılaşması Gülhanenin 90. Kuruluş Yıldönümünün Anısına 11-15 Mart 1988'de Ankara Ve İstanbul'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler*, Yayınlayan: Arslan Terzioğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 97-124.
- Gıno E. (2001). "Every Soul Shall Taste Death- Deal With Death and Afterlife İn Eighteenth Century Ottoman Salonica", *Studia Islamica*, No: 93.
- Gökhan İ. (2007). "İhşidiler Devleti'nin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, Konya, 255-269.
- Gül A. (2009). "19. yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 41, Erzurum, 239-270.
- Gül A. (2009). "Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kıtık (Erzurum Vilayeti Örneği: 1892-1893 ve 1906-1908 Yılları)", *Uluslararası Sosyal Araştırmaları Dergisi*, Volume 2/9, 144-158.
- Gümüş S. (1986). *Seadet-i Ebediye (Tam İlmihal)*, Hakikat Kitapevi, İstanbul.
- Güneş İ., Yakut K. (2007). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Eskişehir (1840- 1923)*, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Halaçoğlu A. "İngiliz Konsolosu Longworth'a Göre, Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, Cilt: LXVII, S. 56, 1-26.
- Hot İ. (2007). "Orta Çağ'da Batı Tıbbı", *Tıp Tarihi ve Tıp Etiği Ders Kitabı*, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 59-72.

- İbn Kayyim El-Cevziyye (1997). *Peygamber Efendimizin Maddi Manevi Sağlık Öğütleri Tıbb'un Nebevi*, (çev: Yusuf Ertuğrul), Burçin Ciltevi, İstanbul.
- İpek N. (2002). "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih, Dil, Edebiyat Sempozyumu 3-5 Mayıs 2001*, Cilt: I, Derleyenler: Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öksüz, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayınları, , Trabzon, 399-411.
- Kahya E., Erdemir A. D. (2000). *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kardaş T. (2010). *19. Yüzyılda Kafkasya'da Salgın Hastalıklar ve Karantina Önlemleri (1800-1900)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, İzmir.
- Kaya S., Kıyılı R. (2009). "Antakya'da Ortaçağda Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklara Bir Bakış", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 6, S. 12, Antakya, 403-418.
- Kayalar E. (der.), (2012, Şubat) *Osmanlı Arşivinde Bodrum I*, Bodrum Ajans Yayın Grubu, Ankara.
- Kazancıgil R., Gökçe N., Bilar E., (2009). *Edirne'nin Sağlık ve Sosyal Yardım Tarihi (1361-2008)*, Cilt: I, Trakya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Edirne.
- Koloğlu O. (2005). "Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VI /2, 139-149.
- Koloğlu O. (1999). "19. Yüzyılda Hac Yoluya Kolera'nın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları", *3. Türk Tıp Tarihi Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-23 Eylül 1993*, T.T.K Basımevi, Ankara, 61-67.
- Köktekin K. (2007). "Hazâinü's-Saadât'ta Geçen Tıp Terimleri", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum, 13-27.
- Kumaş N. (2011). "Bursa'da Kolera Salgını ve Alınan Karantina Önlemleri (1890-1895)", *Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 21, S. 21, Bursa, 213-241.
- Lowry Heath W. (2004) , *Seyyahların Gözüyle Bursa (1326-1923)*, (çev: Serdar Alper), Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Lady Montegu, *Türkiye Mektupları 1717-1718*, (çev: Aysel Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık.
- Nikiforuk A. (2001). *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (çev: Selahattin Erkanlı), İletişim Yayınları, İstanbul.

- Oğuz M. (2010, Ekim). *Malatya Tarihi ve Sosyo Ekonomik Durumu (M.Ö. 5500 – M.S. 1920)*, Kurtiş Matbaacılık, İstanbul.
- Oğuz S. (2012). “1895 Tarsus Kolera Salgını”, *History Studies*, Dursun Ali Akbulut, Salim Cohce (ed.), Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı, 435-446.
- Onul B. (1974). *İnfeksiyon Hastalıkları*, Ankara Üniv. Tıp Fak. Yayınları, Ankara.
- Ortaylı İ. (2000). “19. Yüzyılda Trabzon Vilayeti ve Giresun Üzerine Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Turhan Kitapevi, Ankara, 121-138.
- Özcoşar İ. (2006). “19. Yüzyılda Mardin Nüfusu”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş (ed.), İstanbul, 791-802.
- Özdemir H. (2010). *Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914-1918)*, T.T.K Basımevi, Ankara.
- Özdemir R. (1986, Aralık). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (Fiziki, Demografik, İdari ve Sosyo - Ekonomik Yapısı)*, Turizm ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Panzac D. (2011). *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, (çev: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Panzac D. “International and Domestic Maritime Trade in the Ottoman Empire During the 18 th Century”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 24, No. 2.
- Pınar İ. (1994). *Gezginlerin Gözüyle İzmir, XIX. Yüzyıl I*, Akademi Kitapevi, İzmir.
- Pomeray S. B., Burstein S. M., Donlan W., Roberts J. T., (2008). *Ancient Greece A Political, Social and Cultural History*, Second Edition, Oxford University, Newyork.
- Roberts J. M. (2010). *Avrupa Tarihi*, (çev: Fethi Aytuna), İnkılap Kitapevi, İstanbul.
- Sahaflar Şeyhi-zâde Seyyid Esad Efendi (2000, Eylül). *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi Zeyl ve İlaveleriyle)*, (neşre hazırlayan: Ziya Yılmaz), Enes Matbaacılık, İstanbul.
- Sarisakal B. “Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar ve Samsun’da Kolera”, <http://www.bakisarisakal.com/OSMANLI%20DEVLET%C4%B0NDE%20SALGIN%20HASTALIKLAR%20VE%20SAMSUNDA%20KOLERA.pdf> (5.06.2014).
- Sarıyıldız G. (1994, Ağustos). “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, Cilt: LVIII, S. 222, Ankara, 329-376.
- Sarıyıldız G. (1998). “Osmanlı’da Hıfzısıhha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 319-321.

- Sarıyıldız G. (). “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 463-465.
- Şahin N. (2006, Haziran) “XIX. Yüzyıl Sonrasında Anadolu’ya Yapılan Göç Hareketleri ve Anadolu Coğrafyasındaki Sosyo-Kültürel Etkileri”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: VIII, S. I, Afyon, 63-81.
- Şehsuvaroğlu B. N. (1953). “İstanbul’da 500 Yıllık Sağlık Hayatı”, *İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı*, İstanbul.
- Selânikî M. E. (1999). *Tarih-i Selânikî (1596-1600)*, (hazırlayan: Mehmet İpşirli), Cilt: II, T.T.K Basımevi, Ankara.
- Şentürk H. (2005). “Osmanlılar Döneminde Sakarya”, *Sakarya İli Tarihi*, Cilt: I, Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Sakarya, 169-211.
- Texier C. (2002). *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, (çev: Ali Suat), Cilt: I, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, Ankara.
- Tekin S. (2010). “Osmanlı’da Kadın ve Kadın Hapishaneleri”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XXIX, S. 47, 83-102.
- Uludağ O. Ş. (1991). *Beşbuçuk Asırlık Türk Tebabeti Tarihi*, (sadeleştiren: İlder Uzel), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Uludağ O. Ş. (1938, Temmuz). “Son Kapitülasyonlardan biri Karantina”, *Belleten*, Cilt: II, S.7-8, Ankara, 445-467.
- Unat E. K., İhsanoğlu E., Vural S., (2004). *Osmanlı Tıp Terimleri Sözlüğü*, T.T.K Basımevi, Ankara.
- Unat E. K. (1988). “İnfeksiyonlar Bilimi ve Klinik Mikrobiyolojisi”, *Dünya’da ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemelerin Tarihi*, Ekrem Kadri Unat (ed.), Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 229-147.
- Uzluk F. N. (1958). *Genel Tıp Tarihi I*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Ünal M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Ünver S. (1948). *Türkiye’de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul.
- Ürekli F. (2000, Ocak). “Öğrencinin Yiyecek Aldığı Yerlerin Denetlenmesi ve Okullarda Sağlık Kontrolünün Yapılması”, *Tarih ve Toplum Ansiklopedi Dergi*, İletişim Yayınları, Cilt: 33, S. 193, Ankara, 39-41.
- Yıldırım N. (2006, Ocak). “Su İle Gelen Ölüm Kolera ve İstanbul Suları”, *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 145, İstanbul, 18-29.

- Yıldırım N. (1985). "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, Ankara, 1320-1338.
- Yıldırım N. (2006, Haziran). "Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenlar: Karantina İstemezük", *Toplumsal Tarih*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, S. 150, İstanbul, 18-27.
- Yıldırım N. (1999). "2. Abdülhamit Döneminde Fahri Eczacıbaşılık", *3. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler İstanbul 20-23 Eylül 1993*, T.T.K Basımevi, Ankara, 267-278.
- Yıldırım N. (2007). "1894'ten Günümüze Üsküdar Tebhirhanesi", *Üsküdar Sempozyumu IV, 3-5 Kasım 2006 Bildirileri*, Çoşkun Yılmaz (ed.), Seçil Ofset, Cilt: II, İstanbul, 413-428.
- Yılmaz C., Yılmaz N. (ed.). (2006). *Osmanlılarda Sağlık Arşiv Belgeleri II*, Biofarma Yayınları, İstanbul.
- Yılmazçelik İ. (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790- 1840) (Fiziki, İdari ve Sosyo- Ekonomik Yapı)*, T.T.K Basımevi, Ankara.
- Yüksel H. (2006-2007). "Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre, Divriği'nin Demografik Yapısı", *Nüfus Bilim Dergisi*, S.28-29, 73-89.

ÖZGEÇMİŞ

26.12.1986 Eskişehir doğumluyum. İlköğrenimi Eskişehir Reşat Benli İlkokulu, ortaokul öğrenimi Orhangazi İlköğretim okulu, Lise öğrenimimi ise, Ahmet Kanatlı Lisesi'nde tamamladım. 2005 ve 2006 yılında bilgisayar ve bazı el işi kurslarına katıldım. 2007 yılında Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Bölümü 2. Öğretim'e yerleştim. 2008 yılında da Çift Anadal Lisans Eğitimi alma hakkı ile Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde ikinci lisans eğitimime başladım. Her iki bölümden de 2011 yılında mezun oldum. Ancak Tarih bölümünü, 2. Öğretim sınıf birincisi ve bölüm üçüncüsü olarak tamamladım. 2010-2012 yılı dönem içerisinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi'nde Tarih öğretmenliği için Pedagojik Formasyon eğitimi aldım ve Eskişehir Anadolu Lisesi'nde öğretmenlik stajımı yaptım. 2011 yılında Pamukkale üniversitesi Tarih Anabilim dalı, Yakınçağ Tarihi Bilim dalı'nda Lisansüstü eğitime hak kazandım. 2012 senesinde de "19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (veba, kolera, çiçek, sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri" adıyla yüksek lisans tezime başladım. Süleyman Demirel Üniversitesi, Gelecek Geçmişi Tartışıyor Ulusal Öğrenci Sempozyum'unda ve Denizli 3. Merkez Efendi Tıp Günleri'nde tezimle ilgili bildiri sunumlarına katıldım.